Реймське Євангеліє

Дослідження

УДК 27-247-027.3(477.82/.86)"10"=163.1
Р35

*Видання підготовлено за підтримки
Українського культурного фонду*

Реймське Євангеліє.
Р35 Видання факсимільного типу. Дослідження : у 2 т. — К. : Горобець, 2019.
ISBN 978-966-2377-45-3
Т. 2 : Дослідження. — 2019. — 148 с.
ISBN 978-966-2377-47-7 (Т. 2)

У рамках започаткованого видавництвом «Горобець» 2009 року проекту «Повертаємо в Україну культурну спадщину», у співпраці з Національним заповідником «Софія Київська» вийшло з друку новітнє наукове видання факсимільного типу унікального кирилично-глаголичного рукописного Реймського Євангелія, що отримало назву за місцем сучасного зберігання. Книга є конволютом XI та XIV ст.; найдавніший рукопис пов'язаний із київським книжним скрипторієм і, ймовірно, з бібліотекою великого київського князя Ярослава Мудрого. Доля книги тісно переплелась з історією середньовічних Русі, Чехії та Франції й по праву може вважатись спільною історико-культурною книжною пам'яткою.

Видання складається з двох частин. Перша частина відтворює сторінки рукописної пам'ятки, а друга містить результати її дослідження сучасними українськими науковцями, що розкривають кодикологічні, палеографічні, мистецькі та мовні (кириличної частини) особливості кодексу, історію його створення, побутування та вивчення.

Мета видання – зробити пам'ятку доступною як для спеціалістів, так і для всіх, хто цікавиться історією й мовою української середньовічної релігійної рукописної книги, спонукаючи їх до подальших наукових студій над писемними пам'ятками кирило-мефодіївської традиції.

Dans le cadre du projet "Récupérer le patrimoine culturel de l'Ukraine", lancé en 2009 par la maison d'édition "Gorobets" en coopération avec la Réserve nationale "Sofia Kyivska", on a préparé une nouvelle édition scientifique en fac-similé du manuscrit unique en alphabets cyrillique et glagolitique de l'Évangéliaire de Reims, nommé d'après le lieu de conservation moderne. Ce livre est une convolution des manuscrits des XIe et XIVe siècles. Le plus ancien est lié au scriptorium de Kyiv et à la bibliothèque du grand-prince de Kyiv, Iaroslav le Sage. Le destin du livre étant étroitement lié à l'histoire de la Rus' médiévale, de la Tchéquie et de la France, l'Évangéliaire de Reims peut donc à juste titre être considéré comme un mémorial de la littérature historique et culturel commun.

L'édition est composée de deux parties. La première reproduit les pages du mémorial manuscrit tandis que la seconde contient les résultats des recherches effectuées par des chercheurs ukrainiens modernes, révélant les caractéristiques codicologiques, paléographiques, artistiques et linguistiques (de la partie en cyrillique) du code, ainsi que l'historique de sa création, de son existence et de son étude.

L'objectif de cette édition est de rendre le mémorial accessible à la fois aux spécialistes et à tous ceux qui s'intéressent à l'histoire et à la langue du manuscrit médiéval ukrainien, en encourageant la poursuite des recherches scientifiques sur les mémoriaux écrits de la tradition Cyrille et Méthode.

Зображення з фондів історичної спадщини Бібліотеки Карнегі міста Реймс (Reims, BM, IV III a).

Image issue du fonds patrimonial de la bibliothèque Carnegie de la ville de Reims (Reims, BM, IV III a).

ISBN 978-966-2377-45-3
ISBN 978-966-2377-47-7 (Т. 2)

V rámci projektu „Vracíme na Ukrajinu kulturní dědictví", zahájeného v roce 2009 nakladatelstvím „Horobec" ve spolupráci s Národní rezervací „Sofia Kyjevská", bylo připraveno k tisku nové vědecké vydání faksimilního typu unikátního cyrilicko-hlaholického rukopisu Reimského evangelia, pojmenovaného po místě jeho současného uložení. Kniha je konvolucí rukopisů XI a XIV století. Nejstarší spojený s knižním kyjevským skriptem a knihovnou velikého kníže kyjevského Jaroslava Moudrého. Osud knihy je úzce propojen s historií středověké Rusi, Česka a Francie, proto Reimské evangelium lze právem považovat za společnou historicko-kulturní památkou.

Publikace se skládá ze dvou částí. První reprodukuje stránky rukopisné památky a druhá obsahuje výsledky její výzkumu moderními ukrajinskými vědci, kteří odhalují kodikologické, paleografické, umělecké a jazykové (cyrilické části) rysy kodexu, historii jeho vzniku, bytí a studia.

Účelem publikace je zpřístupnění památky jak pro odborníky, tak i pro všechny, kdo se zajímá o historii a jazyk ukrajinské středověké rukopisné knihy, a pro povzbuzení dalšího vědeckého studia písemných památek Cyrilo-metodějské tradice.

Within the framework of the project "Returning the Cultural Heritage to Ukraine," launched by the Gorobets Publishers in 2009, and in collaboration with the National Reserve "St. Sophia of Kyiv," there appeared this latest scientific facsimile-type edition of a unique Cyrillic-and-Glagolitic manuscript Reims Gospel that obtained its name from the place where it is stored now. The book is a collection of works dated from the 11th and 14th cc.; this oldest manuscript is connected with the Kyiv book scriptorium and the library of the Grand Prince Yaroslav the Wise of Kyiv. The destiny of the book was closely interwoven with the history of the medieval Rus, Czech Kingdom and France, therefore the Reims Gospel can be rightfully considered a common historical and cultural book monument.

The edition consists of two parts. The first part reproduces the pages of the manuscript, and the second part contains the results of its investigation by the present-day Ukrainian scholars, which reveal codicological, paleographic, artistic and linguistic (of Cyrillic part) peculiarities of the codex, the history of its creation, existence and investigation.

The aim of the publication is to make the monument accessible both to experts and to all those interested in the history and language of the Ukrainian medieval manuscript book, thus impelling them to further scientific studies of the written monuments of Sts. Cyril and Methodius' tradition.

Реймське Євангеліє – шлях додому

Ще в далекому 2009 році я відвідала в Паризькому Луврі виставку «Свята Русь» і відкрила для себе стародавній кириличний рукопис, що експонувався в окремій вітрині на одному з найпочесніших місць виставки. Це було Реймське Євангеліє Анни Київської, про що свідчив напис біля нього. А вже 20 жовтня 2010 р. в Києві у Софійському соборі відбулася презентація факсимільного видання кириличної частини цього Євангелія, що, найімовірніше, походить із бібліотеки, заснованої у Святій Софії Ярославом Мудрим. Це видання було здійснене коштом наших меценатів — родини Іванусів із Канади. Як вважають дослідники, Євангеліє забрала в далеку подорож до Франції дочка Ярослава, Анна, яка в кафедральному соборі міста Реймс, древній французькій столиці, склала на ній королівську присягу, коли близько 1050 року брала шлюб із французьким королем Генріхом I Капетінгом. Услід за Анною на Реймському Євангелії присягали французькі королі, для яких воно стало коронаційним.

Непростою була доля цієї книги. Вона тривалий час «мандрувала» Європою, втратила дорогою частину сторінок, натомість отримала додаткову глаголичну частину, а згодом знову повернулася до Франції у місто Реймс, де перебуває й досі в Муніципальній бібліотеці.

Реймське Євангеліє є для нас священною реліквією, найдревнішою пам'яткою вітчизняної писемності й невід'ємною складовою Софії Київської. Коли факсимільне видання презентувалося в Софії Київській, ми мріяли про організацію виставки, щоб українці на власні очі змогли побачити цей рукопис, який має для нас не лише наукову, а й величезну культурну, ідентичну цінність. На жаль, за незалежних від нас обставин, зробити таку виставку не вдалося, проте мрія повернути книгу залишилася.

Такого видання в усі часи незалежної України ніколи не було. Тож зі своєю командою ми розпочали пошук можливостей факсимільного відтворення всього рукопису. Здійснили переговори з Муніципальною бібліотекою міста Реймс для отримання якісних копій усіх сторінок Євангелія й дозволу на їх відтворення окремим виданням. Водночас звернулися з пропозицією такої співпраці до видавництва «Горобець», яке вже мало величезний досвід публікації факсимільних видань середньовічних українських рукописів, що перебувають поза межами України, в рамках видавничого проекту «Повертаємо в Україну культурну спадщину». Адже саме цей проект за духом і втіленням відповідав нашим прагненням повернути Реймське Євангеліє. Наш проект знайшов широку підтримку. Посольство України у Франції і особисто Надзвичайний і Повноважний посол Олег Шамшур після нашого звернення взяли під опіку весь процес підготовки тристоронньої угоди заповідника «Софія Київська» з муніципалітетом і бібліотекою міста Реймс про надання копій і дозволу відтворення Євангелія. До цього процесу охоче долучилося і Посольство Французької республіки в Україні. Договір на факсимільне видання був отриманий у 2018 році. Активно відгукнулася українська громада у Франції, яка також надавала всебічну підтримку у процесі роботи українських науковців з оригіналом Євангелія. Український культурний фонд підтримав проект наданням гранта, який покрив частину вартості видання. Велику допомогу зі збору коштів надала зірка світової оперної сцени Вікторія Лук'янець кількома благодійними концертами в Софійському соборі, а також до проекту долучалися інші меценати на різних етапах його втілення. Усім щиро дякую!

Це видання Реймського Євангелія є свідченням того, що ми, українці, є нацією, яка цінує свою спадщину і робить усе можливе для її повернення в Україну.

Неля Куковальська,
генеральний директор
Національного заповідника «Софія Київська»



Пам'ятник Анні Ярославні в Санлісі (Франція). Автори В. Зноба та М. Зноба. 2005 р.

Надія Нікітенко, Вячеслав Корнієнко

РЕЙМСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ КНИЖНОСТІ[1]

У сучасному світі спостерігається посилення інтересу до особи доньки великого київського князя Ярослава Володимировича (Мудрого) Анни (бл. 1032 – після 1075 р.), особливо на тлі останніх політичних подій та пов'язаних з цим суперечностей щодо історичної спадщини Руси-України. У зв'язку з сучасними міжнародними подіями та пошуками європейської ідентичності України особа київської княжни знову викликає непересічний інтерес не лише в науковому середовищі[2], але й у масовій культурі. Про французьку королеву вже написано чимало науково-популярних праць і романів французькими, українськими та російськими письменниками, їй присвячено оперу, про неї знімають фільми. У Франції та Україні відбуваються щорічні святкування на честь Анни, відкриваються тематичні виставки. У Києві останніми роками постали два пам'ятники Анні Ярославні, з'явилась названа її ім'ям вулиця, на честь київської княжни – французької королеви – була випущена поштова марка та пам'ятна монета номіналом у дві гривні.

З огляду на зростання суспільного інтересу до цієї визначної постаті, особливої актуальності набувають ті раритети, які безпосередньо можуть бути пов'язані з ім'ям Анни Ярославни. З-поміж них, звісно, найвідомішим є французьке коронаційне Реймське Євангеліє, що нині зберігається в муніципальній бібліотеці міста Реймс у Франції, і довкола питання його приналежності Анні Ярославні вже два століття точаться справжні наукові баталії[3].

[1] В основу статті покладений вступ авторів до другого видання Місяцеслова Реймського Євангелія: *Нікітенко Н., Корнієнко В.* .Реймське Євангеліє та Анна Ярославна // Реймське Євангеліє Анни Ярославни. – Торонто: Фундація Енциклопедії України, 2018. – С. 7–15.

[2] Див. статтю О. Ясинецької у цій збірці.

[3] Докладніше історію дослідження рукопису див. у статті Є. Луняка в цьому збірнику.

Причиною цьому є той факт, що історія цього рукопису відносно впевнено простежується лише з кінця XIV ст., коли книга була подарована Емаускому монастирю (м. Прага, Чеська Республіка) імператором Карлом IV Люксембурзьким. Рукопис у той час складався з двох частин — кириличної та глаголичної. Обидві частини були з'єднані в єдину книгу у 1395 р. в Емауському монастирі. В цьому ж монастирі була написана друга, глаголична, частина цього Євангелія. Таку структуру книга зберігає донині.

На деякий час історія рукопису у подальших століттях так само не простежується. Прийнято вважати, що у середині XV ст. Реймське Євангеліє було перевезене гуситами до Константинополя, а після падіння міста у 1453 р. книга потрапила до Італії, куди її вивіз Костянтин Палеокаппа. Приблизно через сто років після цих вірогідних подій, в Італії рукопис придбав Реймський архієпископ Карл де Гіз, який пожертвував його Реймському собору в 1574 р. Саме тоді рукопис був оздоблений коштовною оправою, до якої були вкладені частки святих мощей та Животворного Хреста Господнього. Завдяки цьому Євангеліє отримало назву "Texte du sacre" і на ньому під час коронаційної церемонії присягали французькі королі. У часи Французької революції коштовна оправа була пошкоджена та пограбована, проте саме Євангеліє збереглося і потрапило до міської бібліотеки Реймса, де зберігається донині.

Якщо час та місце виконання глаголичної частини Реймського Євангелія не викликають заперечень, адже сама глаголична приписка оповідає про час та місце створення книги, то стосовно походження більш давньої кириличної частини одностайності серед дослідників немає. Відповідно, полярними є погляди вчених щодо зв'язку Реймського Євангелія з особою Анни Ярославни, від повного заперечення до безумовної підтримки. По-суті, мовиться про можливість «подвійної» подорожі рукопису до Франції — в XI ст. з Анною Ярославною та у XVI ст. з Карлом де Гізом. На наше переконання, версія щодо можливої належності рукопису до посагу Анни Ярославни цілком допустима, хоча, безперечно, остаточне доведення чи спростування потребує ретельніших наукових досліджень самого рукопису, чому, сподіваємось, послугує це видання.

Дочка Ярослава Володимировича (Мудрого) Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха I Капетінга близько 1050 р. Відтак, небезпідставно вважається, що саме вона могла привезти кириличне Євангеліє на свою нову батьківщину і дала на ньому королівську присягу. Ця традиція зберігалася у Франції у подальшому, тож Реймське Євангеліє, що стало коронаційним, є цінною реліквією французького народу. Щоправда, тогочасних свідчень щодо перевезення Анною до Франції саме того рукопису (або якогось іншого) не виявлено, а зв'язок книги з її ім'ям виводиться з вивчення самої пам'ятки та історичного контексту шлюбу руської князівни з французьким королем.

Дослідження оригіналу кириличної частини Реймського Євангелія, здійснене Лідією Жуковською[4], дозволило встановити, що цей рукопис є найдавніший

[4] *Жуковская Л. П.* Реймсское Евангелие: история его изучения и текст. – М., 1978. – 64 с.

з усіх відомих на сьогодні руських пам'яток XI ст. (Остромирового Євангелія 1056–1057 рр., Ізборників 1073 та 1076 рр.). Дослідження Жуковської поглибила та розвинула в своїй праці Ельвіра Біккініна[5], яка доводить, що кирилична частина Реймського Євангелія відображає особливості руських рукописних пам'яток першої половини XI ст., причому найвірогідніше місцем переписування книги є Київ. Підтвердили та розвинули ці спостереження дослідження Людмили Гнатенко та Віктора Мойсієнка. Близькі в накресленнях особливості оформлення ініціальних літер Євангелія та видряпаних на стінах Софійського собору графіті, що довело дослідження оздоблення рукопису Поліною Яницькою[6]. Отже, за результатами вивчення мовних особливостей кириличної частини Євангелія можемо доволі впевнено пов'язати його походження зі скрипторієм у Святій Софії. Відомостей щодо існування інших скрипторіїв у Києві в першій половині XI ст. ми не маємо.

Як показують новітні дослідження, собор був заснований дідом Анни Володимиром Святославичем (хрестителем Руси-України) у 1011 р. і завершений батьком Анни Ярославом у 1018 р. та мав значення храму-меморіалу Хрещення Русі[7]. У всіх ланках декоративної програми собору чітко простежується прославлення княжого подружжя хрестителів Русі Володимира і Анни — візантійської принцеси, на честь якої, вочевидь, названо Анну Ярославну[8]. Звісно, це могло надавати особливої святості книгозбірні Софійського собору, а отже, і Реймському Євангелію. Прикметно, що на фресці з образом св. Пантелеймона в головному нефі Софійського собору виявлено два написи-графіті, які, найвірогідніше, залишила Анна перед від'їздом до нареченого — Генріха. Варто зазначити, що побіжно давність рукопису підтвердили й самі монахи Емауського монастиря, котрі, як свідчить напис наприкінці глаголичної частини, приписали кириличну частину перу св. Прокопія (пом. 1053 р.).

Отже, сучасні дослідження мовних особливостей кириличної частини рукопису доводять, що він був створений у Києві в першій половині XI ст., тобто тоді, коли Анна ще перебувала тут. Оскільки з джерел відомі автографи Анни (написи-графіті в Софії Київській[9], підписи на грамотах[10]) та її побожність[11], нічого дивного немає в припущенні щодо наявності серед багатого посагу знатної нареченої французького короля Генріха I її особистого коштовного Євангелія.

[5] *Bikinina E.* La lengua del Evangelio de Reims. Tesis doctoral. – Granada, 2009. – 686 с.

[6] Див. статті Л. Гнатенко, В. Мойсієнка та П. Яницької у цій збірці.

[7] *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – 294 с.; *Никитенко Н., Корниенко В.* Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К., 2012. – 232 с.

[8] *Никитенко Н., Корниенко В.* Собор святых Софии Киевской. – К., 2014. – 336 с.; *Никитенко Н.* София Киевская и ее создатели: тайны истории. – Каменец-Подольский, 2014. – 248 с.

[9] *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Анна Ярославна та її автографи на стіні Софії Київської // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 93–98.

[10] Див., напр.: *Мельников Е. И.* О языке и графике подписи Анны Ярославны 1063 года // Славянское языкознание. Сборник статей. – М., 1959. – С. 113–119.

[11] Див., напр., лист Римського Папи Миколи II до Анни (1059 р.): *Висоцький С. О.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – К., 1991. – С. 92–93. Також див. статтю О. Ясинецької у цій збірці.

Аналогічну історію можемо привести з іншим відомим рукописом — так званим «Кодексом Егберта», або «Молитовником Гертруди». Цю книгу привезла до Києва її власниця — польська принцеса Гертруда, дружина великого київського князя Ізяслава I Ярославича. Написаний наприкінці X ст. для архієпископа Егберта з Тріра Псалтир, що згодом перейшов до матері Гертруди, а потім і до неї самої, невдовзі був доповнений латинським молитовником (близько 90 молитов) та низкою мініатюр. У 1103 р. рукопис був вивезений до Польщі Збиславою Святополківною, дружиною польського короля Болеслава III Кривоустого[12].

Історія з Молитовником Гертруди наочно показує, що дорогоцінні церковні книги входили до посагів наречених — представниць династій; їх шанували як родинні святі реліквії та залучали під час молитви, передаючи з покоління в покоління. Разом з такими книгами власниці дотримувались звичних для себе традицій, пов'язаних з їх родоводом, що стверджували його легітимність і святість. Гертруда, наприклад, попри одруження з Ізяславом, зберігала звичку виголошувати свої молитви латиною, що й можемо бачити в Молитовнику Гертруди. Тому не виглядає чимось незвичайним переказ про те, що Анна Київська у Реймсі присягала не на латинській Біблії, а на привезеному нею кириличному Євангелії.

З огляду на це, цікавим є свідчення болгарського історика Володимира Топенчарова, який у своїй праці «Костянтин-Філософ» (Софія, 1970)[13] зазначив, що Реймський єпископ підтвердив використання кириличного Євангелія як коронаційного з 1044 р. (цим роком раніше датували шлюб Генріха I та Анни Ярославни). Утім, варто зазначити, що відомостей на підтвердження такої версії у середньовічних джерелах не виявлено. Однак не виключено, що пам'ять про Євангеліє саме як коронаційне зберігалась тривалий час, про що свідчить його подальша історія після повернення до Франції, коли рукопис був коштовно оздоблений оправою з частками мощей і на ньому знову почали присягати королі — Генріх III Валуа (1574—1589), Людовік XIII Бурбон (1610—1643) та Людовік XIV Бурбон (1643—1715). Адже малоймовірно, що така увага до малозрозумілого французам кирилично-глаголичного рукопису, була продиктована тільки наявністю в оправі мощей, позаяк для такої присяги ліпше підійшла би давніша латинська Біблія, яку можна було б з легкістю відшукати у Франції. Проте назву "Texte du sacre" одержав саме давній кириличний рукопис, доповнений наприкінці XIV ст. глаголичною частиною в Емауському монастирі, якому його подарував імператор Карл IV Люксембург. Історія замовчує, яким чином рукопис опинився в руках цієї особи, тому наразі так само існує кілька версій про це. З Анною Ярославною пов'язана та, згідно якої майбутній імператор Карл IV міг виявити цей рукопис у Парижі, де він провів своє дитинство та юні літа. Адже Карл за походженням був чехом, при народженні отримав ім'я Вацлав, тож він добре знав чеську мову, тому й міг, на відміну від французів, розуміти текст, писаний кирилицею. Або ж найвірогідніше, що рукопис потрапив до рук Карла після його одруження з Бланкою Валуа, молодшою донькою герцога Карла де Валуа — далекого нащадка сина Генріха I та Анни Ярославни, Філіпа I. Вочевидь, як цінна сімейна реліквія, сторінки рукопису зберігались в родинах їх нащадків, можливо цим обумовлене й їх розпорошення, внаслідок чого збереглась тільки частина місяцеслова — календарні читання від останніх днів жовтня до початку березня.

[12] Див.: *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 143–148.

[13] Сама книга болгарського дослідника лишилась нам недоступною. Цю працю цитує Л. Жуковська.

Згодом ці рукописні листки були перевезені ним до Праги. Перед власною коронацією у 1346 р. Карл IV великі зусилля спрямував на розвиток Чехії, його часи нерідко називають «золотим віком». Він же заснував Емауський монастир, в якому велося богослужіння слов'янською мовою. Можливо тому він і перевіз до Чехії та подарував Емауському монастирю одну з найцінніших королівських реліквій — кириличну частину коронаційного Реймського Євангелія, що була написана, як він та монахи обителі вважали, рукою св. Прокопія, шанованого у Чехії святого.

Зважаючи на вищенаведене, Реймське Євангеліє цілком справедливо можна вважати унікальною пам'яткою доби Руси-України, безцінною реліквією як для українців, так і для французів та чехів, безпосередньо пов'язаною з середньовічним Києвом та іменами Анни Ярославни, королеви Франції, та Карла IV, німецького імператора та короля Чехії.

Вперше в незалежній Україні факсимільне відтворення тексту Місяцеслова Реймського Євангелія опубліковано у 2010 р.[14] Через малий тираж це видання залишилось малодоступним українському читачеві, що зумовило необхідність нової публікації, яка побачила світ у 2018 р.[15] Однак обидва видання присвячувались тільки кириличній частині Реймського Євангелія; поза увагою залишалась виконана у Чехії наприкінці XIV ст. глаголична частина[16], яка є органічним доповненням кириличного тексту XI ст.[17] Зважаючи на суспільний інтерес до Реймського Євангелія та тривалі дискусії довкола його походження, об'єктивно існує потреба видання повного тексту цього рукопису. Для досягнення цієї мети за підтримки Посольства України у Франції було досягнуто домовленості з муніципалітетом м. Реймс на отримання фотокопій сторінок Реймського Євангелія та дозволу на його факсимільне відтворення в Україні. Двотомне видання складається з двох частин — факсимільного відтворення тексту та дослідницької частини, що сприятиме кращому розумінню значення книги, а також стимулюватиме подальші її дослідження на основі якісного факсимільного видання.

[14] Реймське Євангеліє Анни Ярославівни / Александрович В. С. – Львів: Вид-во «МС», 2010. – 100 с.

[15] Реймське Євангеліє Анни Ярославни. – Торонто: Фундація Енциклопедії України, 2018. – 84 с.

[16] Публікацію та дослідження глаголичної частини здійснила нещодавно О. Страхова: *Страхова О. Б.* Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст. – Cambridge, Massachusetts, 2014 (Palaeoslavica. Supplementum, 3). – 261 pp.

[17] У 2017 р. під керівництвом ієромонаха Олександра (Синякова) побачило світ повне видання Реймського Євангелія у двох томах (факсимільне видання та дослідження). Утім, це видання лишається малодоступним для дослідників, до того ж, якість опублікованих фотокопій не дуже висока.



Євген Луняк

Реймське Євангеліє і таємниці його походження

Ця пергаментна книга розміром 23 х 17,5 см має кілька назв. У країні, де вона постійно перебуває протягом останнього півтисячоліття, тобто у Франції, її називали Слов'янським або Славонським Євангелієм (*Évangéliaire slave, Évangéliaire slavon*), чи просто Коронаційним текстом (*Texte du sacre*). Однак найчастіше цей старовинний манускрипт називають за місцем його постійного зберігання — Реймським Євангелієм (*Évangéliaire de Reims*). Саме ця назва нині є усталеною в досить обширній історіографії, присвяченій вивченню цієї рукописної книги.

Власне на самому рукописі міститься приписка французькою мовою, зроблена у XVIII ст., такого змісту: «Євангелія есклавонською мовою (*Evangiles en langue esclavonique*). Перша частина східно-грецькою мовою — для використання ченцями». Нижче — примітка іншим почерком: «Віце-канцлер царя [йдеться про Петра Павловича Шафірова (1669–1739) — *Є. Л.*], який заїхав до Реймса 22 червня 1717 р., перебуваючи тут до 24-го, зміг досить легко прочитати першу частину цієї книги з двома сеньйорами, котрі були поряд з ним. Вони сказали, що вона є їх рідною мовою. Але не змогли прочитати другу частину цієї книги».

Що ж ми знаємо про цей старовинний рукопис?

Документ складається з двох частин, одну з яких написано кирилицею уставного типу, характерною для рукописних книг часів Київської Русі, а інша — так званою «ламаною» хорватською глаголицею, малопоширеною на руських землях. Загалом текст написано на 47 пергаментних аркушах у два стовпчики з обох боків.

Кирилична частина (16 аркушів) являє собою уривки з євангелій із позначенням днів важливих релігійних свят, коли певний уривок потрібно читати. Цей період охоплює час від кінця жовтня до початку березня. Якщо взяти до уваги, що традиційно на Русі рік починався з березневого рівнодення, коли

світло брало гору над темрявою, можна припустити, що існувала початкова частина цього твору, яка охоплювала час від квітня до вересня. Таким чином, відсутні кілька аркушів з відповідним текстом.

Не викликає сумніву, що аркуші, писані кирилицею, є лише частиною загального твору. Текст починається словами «велика чл҃веци же чуждиша са гл҃ще • какось есть • ако и вѣ҃три и море послоуша его • —». З першого погляду кидається в око відсутність традиційного для тогочасних писань зачину. Перша літера не виділена, як це зазвичай робилося в рукописах середньовіччя. Хоча, після завершення означення богослужебних днів, починаються уривки з євангельських оповідань про Христа від народження до розквіту його проповідницької діяльності. Закінчення кириличної частини буквально уривається на півслові: «вечероу же бывьшѫ • гл҃а г҃днъ винограда • къ строи...», що стосується новозавітної притчі про виноградаря та його робітників. Зважаючи на те, що далі мав би йти, принаймні, переказ головних подій життєпису Христа про його урочистий в'їзд до Єрусалима, зраду Іуди, страсті Христові та, нарешті, смерть на хресті й воскресіння з мертвих, і, спираючись на логіку компонування твору, можна зробити висновок: 16 кириличних аркушів являють собою приблизно третю-четверту частину всього тексту.

Глаголична частина книги складається з 31 аркуша і є своєрідним продовженням кириличної. Її компонування нагадує структуру першої частини. Друга частина доводить євангельські оповідання до логічного завершення — розп'яття та воскресіння Христа. Позначено найважливіші дні богослужінь, коли потрібно читати відповідні уривки з Нового заповіту, від Вербної неділі до Благовіщення.

У глаголичному тексті багато чехізмів, а наприкінці його міститься приписка, що книга створена в «літо Господнє» 1395-го. Одна частина її написана «словєньским языкем», а інша — руським. Ось як про це сказано в самому завершенні твору: «ⰰ ⰴⱃⱆⰳⰰ ⱄⱅⱃⰰⱀⰰ ⱅⰻⰵⱈⱅⱁ ⰽⱀⰻⰶⰵⰽ · ⰵⱀⰶ ⰵ҃ ⱂⱁⰴⰾⰵ ⱃⱆⱄⱄⰽⰵⰳⱁ · ⰸⰰⰽⱁⱀⰰ ⱅ҃ ⱂⱄⰰⰾ ⰵ҃ ⱄⰲⰰⱅⰻ ⱂⱃⱁⰽⱁⱂ ⱁⱂⰰⱅ ⱄⰲⱆ ⱃⱆⰽⱆ · ⰰ ⱅⱁ ⱂⰻⱄⰿⱁ ⱃⱆⱄⱄⰽⰵ ⰴⰰⰾ ⱀⰵⰱⱁⰶⱅⰻⰽ · ⰽⰰⱃⰵⰾ ⱍⱅⰲⱃⱅⰻ ⱌⰰⱃ ⱃⰸⰻⰿⱄⰽⰻ ⰽ ⱁⱄⰾⰰⰲⰵⱀⰻ ⱅⱁⰿⱆⱅⱁ ⰽⰾⰰⱎⱅⰵⱃⱆ · ⰰ ⰽⰵ ⱌⱅⰻ ⱄⰲⰵⱅⱁⰿⱆ ⰵⱃⱁⱀⰻⰿⱆ · ⰻ ⱄⰲⰵⱅⱁⰿⱆ ⱂⱃⱁⰽⱁⱂⱆ ⰳⱁⱄⱂⱁⰴⰻⱀⰵ ⱃⰰⱍ ⰿⱆ ⰴⰰⱅⰻ ⱂⱁⰽⱁⰻ ⰲⰻⰵⱍⱀⰻ · ⰰⰿⱀ ·»[1].

Отже, як можна зрозуміти з цієї приписки, кирилична частина належить преподобному Прокопію Сазавському (бл. 970—1053)[2]. Цей святий надзвичайно шанується в Чехії: 1204-го він став першим чехом, офіційно канонізованим римо-католицькою церквою за правління папи Інокентія III. За однією з народних легенд, святий Прокопій Сазавський мав таку божественну силу, що зміг запрягти чорта в плуг і орати на ньому землю, підганяючи нечистого хрестом.

[1] «А друга страна тіех-то книжек, єнж ест подлє русского закона, ту псал ест свати Прокоп Опат сву руку, а то писмо русске дал нєбожтик Карел тчврти цар рзимски к ославєни тому-то кластеру, а ке цти Светому Єрониму і Светому Прокопу. Господине рач му дати покой віечни. Амн»: *Ганка В.* Сазаво-Эммаузское святое благовествование. Ныне же Реймское. – Прага: Книгопечать сынов Богумила Гааза, 1846. – XXXII+201 с. – С. 186-188.

[2] Український історик Петро Курінний висунув тезу про те, що Прокопій Сазавський проживав у Вишгороді та Києві за правління на початку XI ст. і створив Євангеліє саме на замовлення великого князя київського: або Володимира Великого, або Ярослава Мудрого. Див. *Курінний П.* Реймська Євангелія – найдавніша пам'ятка письма Київської Русі // Золоте слово. Науково-навчальне видання. В двох книгах. – К.: Видавництво "АКОНІТ", 2002. Книга перша. – С. 194–211. Утім, припущення Курінного не має достатніх обґрунтувань. Варто зазначити, що думки про київське походження Реймського Євангелія додержуються такі дослідники, як Василь Пуцько (Пуцко) (*Пуцько В. Г.* Київський рукопис французької королеви Анни // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1998. – Вип. 4. – С. 93–99), Лідія Жуковська (*Жуковская Л. П.* Реймсское евангелие: история его изучения и текст // Предварительные публикации. – М., 1978. – Вып. 114. – С. 1-58. (Институт русского языка АН СССР. Проблемная группа по экспериментальной и прикладной лингвистике), Ельвіра Бікініна (*Bikinina E.* La lengua del Evangelio de Reims. Tesis doctoral. – Granada, 2009. – 686 s.), Володимир Александрович (*Александрович В.* Київські аркуші Реймського Євангелія // Реймське Євангеліє Анни Ярославни. – Львів: Видавництво «МС», 2010. – С. 11–32), Надія Нікітенко та Вячеслав Корнієнко (*Нікітенко Н., Корнієнко В.* Реймське Євангеліє та Анна Ярославна // Реймське Євангеліє Анни Ярославни. – Торонто: Фундація Енциклопедії України, 2018. – С. 7–15) та інші.

Імператор Священної Римської імперії Карл IV подарував цей кириличний рукопис ченцям заснованого ним Емауського монастиря в Празі (Сазаво-Емауського монастиря, або монастиря на Словенах) на вшанування пам'яті Святих Ієроніма та Прокопа. Свою назву монастир отримав через те, що в день його освячення 21 листопада 1347 р. читалася глава з Біблії про зустріч Ісуса з учнями дорогою до Емауса.

Цей старовинний архітектурний ансамбль став однією з візитівок сучасної Праги. Багато туристів залюбки відвідують «Емаузи», як називають його теперішні чехи. Тут можна оглянути цікаві й оригінальні фрески та мозаїки, доволі подібні до оздоблень у православних релігійних спорудах. Протягом століть цей середньовічний монастир багато разів перебудовувався. Свого сьогоднішнього вигляду він набув після капітальної повоєнної реконструкції, проведеної у зв'язку з тим, що внаслідок авіаційного бомбардування було повністю зруйновано його дах. Саме тоді, внаслідок відбудови, замість двох колишніх готичних веж він отримав екстравагантний залізобетонний дах у вигляді двох вітрил, що перетинаються. Нині в монастирських корпусах розташовано інститути Чеської академії наук.

Цей релігійний центр був відомий тим, що зі спеціального дозволу Папи римського Климента VI отримав право відправляти католицьке богослужіння слов'янською мовою[3], й це одразу зробило його популярним у народі. У Чехії божу службу ніхто не правив по-слов'янськи з кінця XI ст. У 1097 р. в останньому осередку традицій Святих Кирила та Мефодія, у Сазавському монастирі, мешкали ченці-бенедектинці, що відправляли божественні літургії латиною. Братія, що молилася рідною мовою, була змушена залишити святу обитель й шукати прихистку на сході та півдні, переважно в Словаччині та Хорватії. Для ведення відправ слов'янською Карл IV запросив ченців саме з Далмації, тобто Хорватії.

Таким чином, доля твору більш-менш простежується з середини XIV ст. Для братії Емауського монастиря книга, подарована імператором Карлом IV, мала сакральний характер — як через давність твору, так і завдяки святому імені Прокопія Сазавського. Ченці зробили для манускрипту коштовне оздоблення з

[3] *Ганка В.* Указ. соч. – С. V.

часткою мощей святих. Як безцінна реліквія, Сазаво-Емауське Євангеліє зберігалося в монастирі до початку XV ст. й використовувалося для богослужіння лише в найзначніші релігійні свята.

Наступні півтора століття доля цієї книги знову огорнута мороком. Документально підтверджено лише той факт, що в 1574 р. Євангеліє потрапляє до Реймського собору. В описі його реліквій за 1669 р. позначено: «Також книга, у якій написані Євангелія мовами грецькою та сирійською [поряд приписка пізнішого часу: «згідно деяким — склавонською»], передана в дар сеньйором кардиналом Лотаринзьким напередодні Пасхи 1574 р. Вона вкрита позолоченим сріблом, з одного боку — з дорогоцінним камінням та п'ятьма кристалами, під якими зберігається багато реліквій, з них — дерев'яний хрест з істинного хреста [тобто з дерева хреста, на якому був розіп'ятий Ісус — *Є. Л.*] та частки мощей Святого Петра та Святого Філіппа, Святого Сильвестра папи, Святого Кирила, Святої Марти, Святої Маргарити Іспанської. Наявне зображення Нашого Господа. З чотирьох сторін — срібні фігури, вкриті емаллю, з орлом. Чоловік, який доставив цю книгу із скарбниці Константинополя, свідчив, що вона походить від монастиря Святого Ієроніма. Важить вона шість марок шість унцій»[4].

Утім, щодо шляху, який пройшла ця книга з Праги до Реймса за ці півтора століття, можна лише висувати припущення. На думку одного з відомих дослідників Реймського Євангелія Вацлава Ганки, 1419-го гусити на чолі з Яном Жижкою вивезли цю священну книгу із захопленого ними монастиря й зберігали її в себе, використовуючи для божественних відправ за своїм обрядом. У середині XV ст. Євангеліє опинилося в Константинополі. Вочевидь, це пов'язано з чеською місією до православного патріарха в 1451—1452 рр. На тлі занепаду гуситського руху, в умовах, коли на Чехію вели форсований наступ хрестоносці, нещадно вбиваючи єретиків і знищуючи все, що суперечило догматам офіційного католицизму, до столиці Візантії вирушило спеціальне посольство, щоб шукати підтримки патріарха Константинопольського та вести переговори про перехід гуситської церкви під його покровительство. Посольство привезло коштовні дари й серед них, як припускає Ганка, своє дорогоцінне Євангеліє[5].

Однак, як відомо, союз між гуситами та православ'ям не відбувся через захоплення Константинополя турками 1453-го. Через століття старовинний манускрипт знову потрапив до Західної Європи. Ймовірно він був привезений серед інших святинь емісаром із Константинополя Костянтином Палеокапою до Північної Італії, де в 1545—1563 рр. відбувався відомий Тридентський собор. Тут Євангеліє разом з іншими церковними реліквіями придбав один з учасників собору, реймський архієпископ Карл де Гіз Лотаринзький. Він привіз книгу до Франції, де згодом передав на зберігання до Реймського собору[6].

[4] *Ганка В.* Указ. соч. – С. VIII–IX.
[5] Там само. – С. VI–VII.
[6] Там само. – С.VIII–X.

Щодо шляху Євангелія з Праги до Реймса Вацлав Ганка не був цілком оригінальним, значною мірою повторивши тезу, висловлену незадовго перед тим польським архівістом і палеографом Людвігом-Корвіном Ястржембським[7].

Версії Людвіга-Корвіна Ястржембського та Вацлава Ганки щодо потрапляння Євангелія з Праги до Реймса через Константинополь і Північну Італію є досить логічними та правдоподібними, втім не мають достатніх доказів.

Саме з цього часу Євангеліє, за яким віднині закріпилася назва Реймського, могло використовуватися при коронуванні монархів аж до Великої французької революції. Є свідчення, наведені вищезгаданим Ястржембським, що кожен новий король, кладучи правицю на Євангеліє у Реймському соборі, промовляв такий текст присяги: «*Ainsi le jurons, vouons et promettons sur la sainte et vraie Croix et le saint Évangile touché*» («Таким чином, цим клянемося, обіцяємо та присягаємо, святого й істинного хреста і святого Євангелія торкаючись»). Латинська версія цієї урочистої ритуальної формули подається так: «*Sic me Deus adjuvet, et haec sancta Dei Evangelia*»[8].

Утім, переконливих свідчень, що при коронації французьких монархів обов'язково використовувалося саме це Євангеліє, все-таки немає. І це породжує певні сумніви щодо використання його при миропомазанні Бурбонів. Це можна розглядати тільки як припущення, хоча воно виглядає доволі правдоподібним. До цієї думки підводять як традиційна французька назва «*Texte du sacre*» («Коронаційний текст») та пишне коштовне оздоблення священної книги, так і зберігання її в Реймському соборі, сакральному місці.

Один з перших дослідників Реймського Євангелія, котрий кілька років працював у бібліотеці Реймса і фактично став першовідкривачем манускрипту для широкого наукового загалу, французький історик і архівіст Антуан-Луї Парі (1802—1887) чітко зазначав, що ця книга використовувалася при проведенні обряду коронації французьких монархів. Слід зауважити, що він почав вивчати Реймське Євангеліє, коли спогади про коронації Бурбонів були ще живі. Його праця називалася «Слов'янський манускрипт, на якому королі Франції присягали під час коронації» (1837)[9]. Ту ж саму тезу незабаром повторив і російський дослідник Реймського Євангелія Сергій Михайлович Строєв, майже повністю запозичивши назву для своєї розвідки про цей документ у Антуана-Луї Парі[10].

Вацлав Ганка на титулці своєї книги, виданої у 1846 р. російською мовою в Празі та присвяченої Реймському Євангелію, дав йому таку назву: «Сазаво-Эммаузское святое благовествование. Ныне же Реймское, на не же преже при-

[7] *Jastrzebski L. C. de.* Notice sur le manuscrit de la Bibliothèque de Reims, connu sous le nom de Texte du Sacre. – Rome: Imprimerie Salviucci, 1845. – 16 p.
[8] *Jastrzebski L. C. de.* Op. cit. – P. 15–16.
[9] *Paris L.* Manuscrit slavon, sur lequel les rois de France prêtaient serment à leur sacre // La Chronique de Champagne. – Reims, 1837. – T. I. – P. 40–52.
[10] *Строев С. М.* Славянское евангелие, на котором присягали короли французские при своем короновании // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1839. – Ч. XXI, янв., отд. II. – С. 78–103.



Рис. 1. Титульна сторінка праці Вацлава Ганки «Сазаво-Эммаузское святое благовествование. Ныне же Реймское, на не же преже присягаша при венчальном миропомазании цари франьцоустии» (Прага, 1846)

сягаша при венчальном миропомазании цари франьцоустии»[11]. На думку Людвіга-Корвіна Ястржембського, Реймське Євангеліє могло бути вперше використане в цій якості при коронації Генріха III, що відбулася 13 лютого 1575 р.[12]

Зауважимо, що на той час ще були живі спогади про королівські коронації, та й у самій Франції панувала Орлеанська монархія, проте ніхто не наголошував на недоречності слів Парі, Строєва, Ястржембського чи Ганки.

Також варто згадати, що перші згадки про використання Реймського Євангелія в обряді коронації французьких королів належать до XVIII ст., тобто часу правління династії Бурбонів[13].

Зрозуміти текст Реймського Євангелія тогочасні французи, звичайно, не могли, тож висловлювали різні припущення про походження цього документа: грецьке, сирійське, слов'янське, індійське[14].

[11] *Ганка В.* Указ. соч. – XXXII+201 с.
[12] *Jastrzebski L. C. de*. Op. cit. – P. 3, 14.
[13] *Строев С. М.* Указ. соч. – С. 79; *Leger L.* Notice sur L'Évangéliaire slavon de Reims, dit: Texte du sacre. – Reims: F. Michaud – Prague: F. Řivnáč, 1899. – 4+47 p. – P. 21-23.
[14] *Jastrzebski L. C. de*. Notice sur le manuscrit de la Bibliothèque de Reims, connu sous le nom de Texte du Sacre. –

Тривалий час жоден у Франції був неспроможний прочитати цей чудернацький текст, створений дивним східним письмом. В історичній літературі побутує теза, висловлена ще Парі та багато разів потім повторена, про те, що перебуваючи у Франції в 1717 р., російський цар Петро I побачив Реймське Євангеліє і з легкістю почав читати його кириличну частину, при цьому абсолютно не розуміючи другої частини книги[15].

Думку про те, що при написанні Реймського Євангелія була використана глаголиця, вперше висловив англійський історик Томас Форд Хілл в 1789 р. Саме він, побачивши глаголичні книги у Віденській бібліотеці, зазначив, що літери в них дуже подібні до літер Євангелія з Реймса[16].

Зі старовинним манускриптом ознайомилися також інші російські представники в Парижі: батько й син, Борис Іванович і Олександр Борисович Куракіни[17]. Вони мали тісний контакт з місцевою інтелектуальною елітою, цікавилися минулим, а останній навіть подарував бібліотеці Сорбонни кілька руських книг XVII ст., з-поміж яких – Біблію 1663-го року[18].

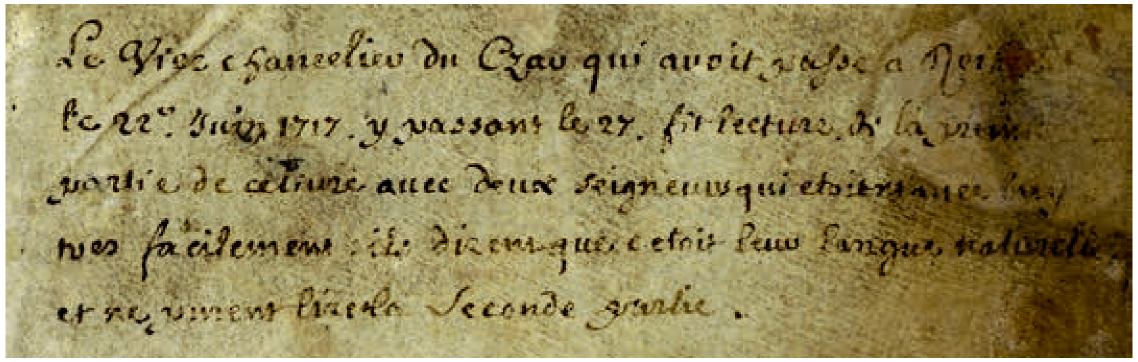
Свідчення про ознайомлення російського монарха та його почту з Реймським Євангелієм під час візиту до Франції можна вважати ймовірними. Щоправда, вони викликають великий сумнів через відсутність джерельних повідомлень сучасників про цей факт. Вже один із перших російських дослідників цього документа Сергій Михайлович Строєв змушений був зауважити: «Я перерыл всё, что только есть замечательного у нас о Петре Великом и пребывании его во Франции: Голиков, Туманский, Феофан Прокопович, Щербатов – все молчат об этом обстоятельстве. Тоже Бергман, Феодози и др.»[19].

Свій сумнів щодо ознайомлення Петра I з Реймським Євангелієм висловив і французький славіст Луї Леже, зазначивши: «немає нічого, що доводило б те, що цей манускрипт був показаний Петру Великому під час проїзду цього правителя через Реймс 22 червня 1717 р.»[20].

Однак достеменно з'ясованим фактом є те, що його точно тримав у руках віце-канцлер царя Петро Павлович Шафіров, про що міститься запис на самій книзі (рис. 2).

Під час Великої французької революції Реймський собор був пограбований. Зникло з нього і дивовижне Євангеліє, яке певний час вважалося втраченим. Чеський славіст Йосеф Добровський навіть писав у 1808 р., що воно було спалене на вівтарі богині Розуму, коли її прихильники захопили собор у Реймсі[21].

Rome: Imprimerie Salviucci, 1845. – 16 p. – P. 6.
[15] *Paris L.* Préface // Évangéliaire slave, dit Texte du sacre, de la bibliothèque de Reims. – Paris: Didron et Techner, 1852. – XIX+62 p. – P. 11; *Jastrzebski L. C. de*. Op. cit. – P. 6; *Ганка В.* Указ. соч. – С. X.
[16] *Строев С. М.* Указ. соч. – С. 79–80.
[17] *Строев С. М.* указ. соч. – С. 88–89.
[18] Description historique de l'empire russien. Traduit de l'ouvrage allemande de M. le Baron de Strahlenberg. – T. 2. – Amsterdam: Chez Desaint & Saillant, 1757. – XI+406 p. – P. 64-65.
[19] *Строев С. М.* Указ. соч. – С. 90.
[20] *Leger L.* Op. cit. – P. 18.
[21] *Leger L.* Op. cit. – P. 25.



Le Vice chancelier du Czar qui avoit passé a Reims le 22e Juin 1717 y passant le 27 fit lecture de la premiere partie de ce livre avec deux seigneurs qui etoient avec luy tres facilement : ils dirent que c'etoit leur langue naturelle et ne purent lire la Seconde partie .

Рис. 2. Запис про ознайомлення з Реймським Євангелієм царського віце-канцлера (Петра Павловича Шафірова) 22 червня 1717 р.

Проте, на щастя, цінний раритет не загинув. Варвари лише здерли з нього цінну обкладинку, зберігши непошкодженим текст. Реймське Євангеліє було передане до міської бібліотеки, де й зберігалося надалі.

З XIX ст. твір прискіпливо вивчали численні історики-славісти. Наукове відкриття цього документа припадає на 1836 р. Саме тоді цей раритет знайшов у Реймській бібліотеці французький історик Антуан-Луї Парі, який працював тут бібліотекарем і архівістом. Перед тим він кілька років мешкав у Росії, де вивчав місцеві літописи. Згодом, повернувшись на батьківщину, у 1832 р. він опублікував свою розвідку про Несторовий літопис із перекладом цього документа. Побачивши Реймське Євангеліє, Парі відразу зрозумів, що до його рук потрапив старовинний слов'янський рукопис часів Київської Русі. Про своє відкриття Парі написав статтю «Слов'янський манускрипт, на якому королі Франції присягали під час коронації», яка була опублікована в часописі «Хроніка Шампані» у січні 1837 р.[22].

Саме тоді французький науковець ознайомив з Реймським Євангелієм свого російського колегу Олександра Івановича Тургенєва – історика та архівіста, який вже багато років жив у Франції, досліджуючи рукописи та стародруки в місцевих книгозбірнях. Той негайно повідомив про цю знахідку нещодавно утворену в Петербурзі Археографічну комісію[23].

1837-го секретар Археографічної комісії Сергій Михайлович Строєв був відряджений до Німеччини та Франції для вивчення давньослов'янських пам'яток писемності в місцевих книгосховищах та архівах. Одним із завдань для Строєва стало ознайомлення з Реймським Євангелієм.

У той самий час із рукописною книгою ознайомилися в різні роки й інші історики-славісти: словенець Єрней Бартол Копітар, чех Вацлав Ганка, поляки

[22] *Paris L.* Manuscrit slavon, sur lequel les rois de France prêtaient serment à leur sacre // La Chronique de Champagne. – Reims, 1837. – T. I. – P. 40-52.

[23] Древнее известие об Анне Ярославовне и Славянское евангелие в Реймсе // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1836. – Ч. IX, янв. – С. 229–230; *Мильчина В.* Французы «полезные» и «вредные»: надзор за иностранцами в России при Николае I. – М.: ООО «Новое литературное обозрение», 2017. – С. 36-49; *Строев С. М.* Указ. соч. – С. 83–87.

Людвіг-Корвін Ястржембський і Ян Лось, хорват Ватрослав Ягіч, росіяни Сергій Михайлович Строєв, Олексій Іванович Соболевський і Олександр Христофорович Востоков, француз Луї Леже та інші. Практично всі дослідники старовинного манускрипту назвали XI століття часом створення кириличної частини Євангелія. Тобто добу королеви Анни Ярославни.

Щоправда, згаданий вище Строєв вважав, що все Реймське Євангеліє є продуктом пізнього середньовіччя і створене на зламі XIV–XV ст.[24]

У 1843 р. за бажанням російського імператора Миколи I у Парижі побачило світ яскраве факсимільне видання «Слов'янського Євангелія», підготовлене до друку відомим французьким художником-копіїстом Жаном-Батистом Сильвестром[25]. Щоправда, серйозною вадою стало те, що цей француз, абсолютно не розуміючи тексту та значення літер, припустився у роботі певних неточностей у замальовці символів.

1852 року «Слов'янське Євангеліє» Сильвестра було перевидане знову – з передмовою та коментарями Парі, «відкривача» книги у Реймській бібліотеці[26].

Упродовж тривалого часу саме ця, неточна копія Сильвестра слугувала для науковців джерелом для дослідження Реймського Євангелія. Тільки в 1899 р. стараннями відомого французького славіста Луї Леже було підготовлене нове, виправлене факсимільне видання Реймського Євангелія[27].

У 1846 р. Ганка підготував нове видання твору з коментарями чеською та російською мовами, розбивкою суцільного старослов'янського тексту на окремі слова та транслітерацією глаголичних текстів кирилицею та латиницею[28]. За свою працю на ниві славістики, зокрема участь у дослідженнях Реймського Євангелія, Ганка був нагороджений царем Миколою I орденом Святої Анни[29]. Ця нагорода є досить символічною, враховуючи те, що цей твір у той час пов'язували саме з постаттю Анни Ярославни.

У XIX ст. чимало російських урядовців, котрі перебували у Франції, здійснювали спеціальні вояжі до Реймса, щоб потримати в руках сакральний раритет. Подібну місію виконав під час візиту до Франції і останній російський імператор Микола II разом зі своєю дружиною Олександрою Федорівною. Це відбулося 19 вересня 1901 р., коли цар прибув до Франції для участі у військових маневрах. Саме того дня під час урочистого прийому російської делегації в Реймсі французький архівіст Анрі Жадар презентував Миколі II та його почту цю цінну книгу в місцевій мерії.

Утім, якщо доля Реймського Євангелія з середини XIV ст. більш-менш досліджена, залишається загадкою, яким чином старовинний кириличний документ потрапив до рук Карла IV? Польоту фантазії тут немає меж. Аби кра-

[24] *Строев С. М.* Указ. соч. – С. 96–98.

[25] Evangelia Slavice. – Paris, 1843. – 62 p.

[26] Évangéliaire slave, dit Texte du sacre, de la bibliothèque de Reims. – Paris: Didron et Techner, 1852. – XIX+62 p.

[27] *Léger L.* Op. cit.

[28] *Ганка В.* Указ. соч.

[29] *Тимошик М.* Історія видавничої справи. – К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2003. – С. 88.

ще зрозуміти гіпотези, потрібно звернутися до постаті імператора Священної Римської імперії. Він був сином короля Чехії Іоанна Сліпого з династії Люксембургів та Єлизавети Богемської, сестри останнього чеського короля Вацлава III з роду Пржемисловичів. Спочатку хлопчик отримав ім'я Вацлав, на честь діда по матері, але згодом воно було змінене на більш звучне — Карл. У жилах юнака текла складна суміш французької, німецької, чеської, угорської та руської крові (його прабабця Кунігунда Ростиславна була онукою князів Михайла Всеволодовича Чернігівського Святого та Романа Мстиславича Галицько-Волинського). Він був споріднений практично з усіма монархічними родинами Європи. Досконало знаючи чеську мову, яка була рідною мовою його матері, він майже все дитинство та юність провів у Парижі, де отримав ґрунтовну освіту. Його тітка Марія, сестра батька, була французькою королевою в 1322—1324 рр. Згодом королевою Франції стала й старша сестра Карла — Бонна (або Ютта). В 1332 р. вона вийшла заміж за французького короля Іоанна VI Доброго.

1346 року, ставши королем Чехії та імператором Священної Римської імперії, Карл розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану на піднесення культурного, політичного та економічного рівня своєї держави. Він намагався налагодити добросусідські взаємини з іншими країнами. Одним із практичних кроків його реформ, як уже згадувалося, було заснування Емауського монастиря із слов'янським богослужінням.

Серед імовірних шляхів, якими стародавній кириличний документ міг би потрапити до Карла IV, можна назвати кілька: 1) твір, авторство якого приписується Прокопію Сазавському, з XI ст. міг постійно зберігатися в бібліотеці чеських королів і потрапив до Карла від його матері Єлизавети (Елішки Пржемисловни); 2) Карл IV мав приязні відносини з Угорщиною й міг отримати старовинний манускрипт в одному з тамтешніх монастирів, які мали тісні контакти з Руссю та православною культурою; 3) цінний рукопис міг потрапити до Карла з Балкан — із Сербії чи Хорватії, де зберігалося багато стародавніх кириличних книг; 4) до Чехії твір потрапив з Русі через посередництво Кунігунди Ростиславни, онуки Михайла Всеволодовича Чернігівського та Романа Мстиславича Галицько-Волинського, яка в 1261 р. вийшла заміж за чеського короля Пржемисла Оттокара II, ставши відповідно прабабцею для Карла IV.

Цю низку гіпотез можна продовжувати й далі. Однак досить вірогідним є припущення, що твір Карл привіз із Франції, де він провів своє дитинство та юність, — перед тим як сісти на чеський престол.

Слов'янський манускрипт, що зберігався у фрагментарному вигляді й був абсолютно незрозумілий французам, міг зацікавити принца, який був наполовину чехом, і, вирушаючи до Праги, він захопив його з собою. Тим більше, якщо він знав, що авторство цього рукопису приписувалося чеському святому Прокопію Сазавському.

Також зазначимо, що перша дружина Карла IV, Бланка, була дочкою графа Карла Валуа, основоположника королівської династії, про якого французи казали: «Син короля, брат короля, дядько трьох королів, батько короля, а сам не король». Бланка була королівського роду, а отже, далекою спадкоємицею Анни Ярославни та Генріха I (щоправда, і власне Карл IV був далеким нащадком цього подружжя). Тож Бланка могла привезти чоловікові слов'янське Євангеліє як посаг.



Рис. 3. Карл IV,
імператор Римський (1316–1378)

Французька версія є цілком логічною, хоча й бездоказовою, як і всі інші. Тим більше, можна навести кілька можливих варіантів потрапляння кириличної книги до цієї країни: 1) її сюди привезла Інгеборга Данська, дочка Вальдемара I Великого і руської княжни Софії Полоцької, яка стала у 1193 р. дружиною короля Філіппа II Августа (нагадаємо, що всі щойно названі особи були нащадками Ярослава Мудрого); 2) до Франції твір був принесений хрестоносцями з Константинополя на початку XIII ст.; 3) книгу привіз до країни руський архієпископ Петро Акерович, який брав участь у Ліонському соборі 1245 р. й намагався схилити латинян до участі в хрестовому поході проти татар, обіцяючи поступки в релігійних питаннях із боку православної церкви; 4) найпоширеніша й найлогічніша версія — Євангеліє належало Анні Ярославні, яка привезла його з Києва до Парижа. Саме ця королева могла бути практично єдиною читачкою в середньовічній Франції, яка розуміла слов'янські письмена.



Рис. 4. Бланка Валуа (1317–1348)

Стосовно перших трьох наведених версій слід зауважити: після 1204 р.,

Таблиця 1

Спорідненість імператора Карла IV та його дружини Бланки Валуа з Анною Ярославною (жовтим кольором позначено подружжя)

Анна Ярославна (1024/1032–1075/1079), королева Франції		
син	Філіпп I (1050–1108), король Франції	
онук	Людовик VI Товстий (1081–1137), король Франції	
правнуки	Роберт I де Дро Великий (1123–1188)	Людовик VII Юний (1120–1180), король Франції
праправнуки	Роберт II де Дро (1154–1218)	Філіпп II Август (1165–1223), король Франції
прапраправнуки	Роберт III де Дро (1185–1234)	Людовик VIII Лев (1187–1226), король Франції
прапрапраправнуки	Іоланда Бургундська (1212–1248)	Людовик IX Святий (1214–1270), король Франції
прапрапрапраправнуки	Аліса Брабантська (1233–1273)	Філіпп III Сміливий, король Франції (1245–1285)
прапрапрапрапраправнуки	Іоанн I Брабантський Переможець (1253–1294)	Карл Валуа (1270–1325)
прапрапрапрапрапраправнучки	Маргарита Брабантська (1276–1311)	Бланка Валуа (1317–1348)
прапрапрапрапрапрапраправнук	Іоанн Сліпий Люксембург, король Богемії та Польщі (1296–1346)	
прапрапрапрапрапрапрапраправнук	Карл IV, імператор Римський (1316–1378)	

коли римо-католицькою церквою був канонізований Прокопій Сазавський, цінність його рукопису ще більше посилилася, суттєво збільшивши вартість цієї реліквії. Тому, якщо власники манускрипту знали про авторство цього слов'янського тексту, вони могли зберігати Євангеліє як коштовний церковний раритет, створений святим, навіть не розуміючи змісту цієї книги. Звичайно, у такому разі інформація про авторство тексту могла передаватися із вуст в уста, від покоління до покоління, доки Євангеліє не потрапило до рук Карла IV.

Однак саме версія потрапляння Євангелія до Франції, пов'язана з Анною Ярославною, найбільш логічна та правдоподібна. Адже великий поціновувач культури та науки Ярослав Мудрий, на замовлення якого Прокопій Сазавський і міг створити цей рукопис, цілком можливо, дав своїй розумній доньці в дорогу до далекої країни на іншому кінці Європи цінний релігійний манускрипт для втіхи та розради.

Розглянемо найпоширенішу в історіографічній традиції версію приналежності рукописної книги саме Анні Ярославні. Ця версія має чітку логіку. Ось кілька аргументів, які можна навести на її користь. Наявність богослужебної книги, якою по суті є Реймське Євангеліє, цілком імовірна у побожної князівни, що вирушала на чужину. Спосіб написання літер у так званому Реймському Євангелії дуже подібний до уставних форм, що використовувалися у ранніх кириличних творах. Якщо кириличний текст написаний справді Прокопієм Сазавським, який помер у 1053 р., то це повністю збігається з добою Ярослава Мудрого, котрий, як ми знаємо, створив велику бібліотеку, а ще засновував школи, церкви та монастирі, запрошував на Русь книжних людей із слов'янських країн. Цілком природно, що між Києвом і Сазавським монастирем, який був на той час одним із найголовніших форпостів слов'янської культури, могли бути тісні взаємини. І Святий Прокопій Сазавський міг передати Ярославу Мудрому одну або кілька книг, однією з яких було Євангеліє. Його князь і подарував дочці, відправляючи її до далекої Франції.

Кирилична частина є дуже давньою й написана не за доби Карла IV. Також, якби Євангеліє створювалося в XIV ст., воно мало б цілісний характер. Тимчасом як тут представлений лише кириличний уривок без початку та без завершення. До того ж, який сенс створювати одну частину твору кирилицею, а іншу — глаголицею? Місіонери з Далмації були більш призвичаєні саме до глаголиці, якою й написали продовження кириличної частини. Фрагмент твору, написаний «руськими письменами», мав надзвичайну святість для ченців Сазаво-Емауського монастиря, котрі доповнили його глаголичним текстом і створили коштовне оформлення.

Глаголичний текст є пізнішим доповненням кириличного. По суті, обидві частини є окремими творами — про це свідчать повтори у глаголичному тексті. Уривок кириличного тексту являє собою зібрання з усіх чотирьох канонічних Євангелій, які складені у послідовну розповідь про Христа. Однак ця розповідь обривається на середині. Тому глаголична частина мала би бути своєрідним продовженням кириличної.

У ті часи книга коштувала надзвичайно дорого, адже лише на створення одного примірника пергаментного рукопису потрібно було використати шкіру ледь не цілого стада корів або овечої отари, піддавши цей матеріал складній попередній обробці: вичинці, вибілюванню, вирівнюванню, розрізанню, розліновуванню тощо. Потім за роботу бралися книжники, які повільно здійснювали акуратну та кропітку роботу, вимальовуючи літери тексту та прикрашаючи сторінки мініатюрами. Кожну літеру писали відповідно до суворого канону. Першу літеру, зазвичай, виділяли особливо, розфарбовуючи її у червоний колір і декоруючи візерунками, зображеннями рослин або тварин. У російській мові досі зберігається поняття «писать с красной строки», тобто писати з нового рядка.

Створення книги могло тривати багато років. Тільки після того як текст був повністю написаний, пергаментні аркуші зшивалися й поміщалися між

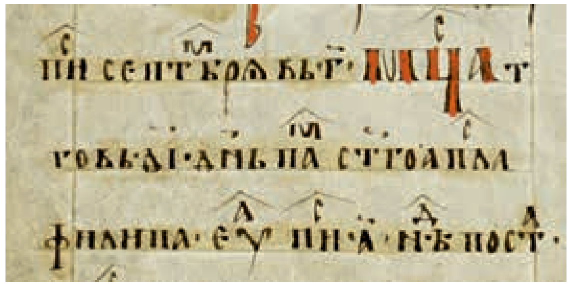


Рис. 5. Згадка імені апостола Філіппа на сторінках Реймського Євангелія

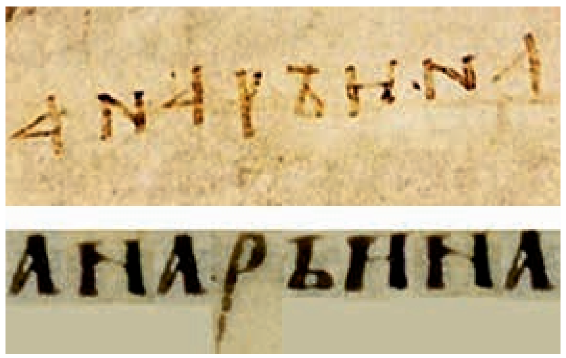


Рис. 6. Вгорі – автентичний підпис Анни Ярославни. Під ним текст, створений за допомогою виокремлення окремих букв з обраної навмання сторінки Реймського Євангелія

двох дощок. Звідси вислів: «прочитати книгу від дошки до дошки». Як правило, книга оздоблювалася обкладинкою з цінних металів і коштовного каміння. Інколи сюди вміщалися церковні реліквії: хрести, ікони, часточки мощей святих тощо.

Дочка заможного руського правителя, що їхала в далеку країну з дорогими подарунками, могла везти таку книгу. Адже сучасний вислів «Книга — найкращий подарунок» тоді мав буквальне значення через неабияку вартість манускриптів. Також книга, написана слов'янською мовою, могла служити князівні розрадою та втіхою на чужині, зберігаючи тепло батьківської оселі та залишаючись маленьким містком між нею і рідним світом.

Якщо б Реймське Євангеліє дійсно належало Анні Ярославні, вона, ймовірно, час від часу читала б його, згадуючи свою батьківщину. Зазначимо, що на другій сторінці цього твору згадується ім'я апостола Філіппа (рис. 5), хоча це є цілком природним для Євангелія й нічого саме по собі не доводить. Згадаймо, що цим нетиповим для тодішньої Франції ім'ям було названо первістка Анни та Генріха І. Як відомо, за християнськими легендами, апостол Філіпп здійснював проповідницьку діяльність у Скіфії. Це ті краї, з яких приїхала до Франції Анна. В одній із хронік вона навіть названа «скіфкою».

Якщо Євангеліє було при Анні, то воно відігравало для неї роль зразка при написанні літер. Можна точно стверджувати, що букви цього твору дуже подібні до букв, які використовувала сама Анна. Для порівняння наведемо загальновідомий підпис Анни 1063 року з двох слів і відповідні слова, скомпоновані на основі букв з тексту Реймського Євангелія (рис. 6).

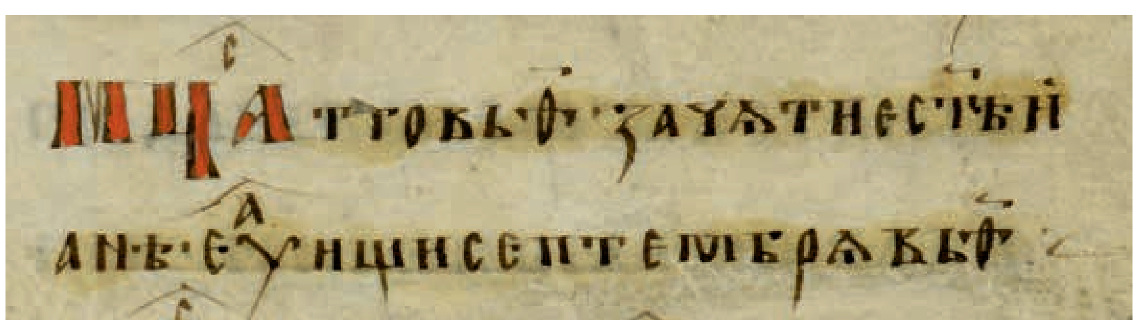


Рис. 7. Згадка пам'яті Зачаття св. Анни на сторінках Реймського Євангелія

Кидається у вічі, що Анна не мала постійної практики письма, на відміну від професіональних книжників, проте схожість літер у її підписі та букв на сторінках Реймського Євангелія безсумнівна. Єдину відмінність складає хіба що написання літери «ъ» та кут нахилу літери «а».

Врахуймо також, що свій відомий кириличний підпис Анна поставила в 1063 р., тобто через 12—14 років після того, як залишила батьківщину. Вона була відлучена від рідного мовного середовища та й писати їй доводилося рідко.

Звернімо також увагу на те, що в Реймському Євангелії у згадці про вшанування пам'яті святої Анни, матері Діви Марії (рис. 7), ім'я Анна пишеться з одним «н» — АNА, так само, як і в знаменитому підписі Анни Ярославни, а не з двома «н», як це робилося в усіх тодішніх документах латиною.

Підводячи підсумок щодо походження Реймського Євангелія, можна сказати лише одне: нині не можна достеменно ані довести, ані спростувати його пов'язаність з постаттю Анни Ярославни, хоча зв'язок між ними може бути цілком вірогідним. Ми мало знаємо про походження кириличної частини Реймського Євангелія, хоча версія про її написання Прокопієм Сазавським виглядає достатньо переконливо. Нам невідомо, яким чином фрагмент цього кириличного рукопису потрапив до Праги в середині XIV ст. і яка доля решти документа. Також не знаємо достеменно і шлях до Реймса книги, створеної в Празі наприкінці XIV ст. Залишається сподіватися, що майбутнє зможе пролити більше світла на походження й долю цього унікального документа.









Українські вчені Людмила Гнатенко та Віктор Мойсієнко досліджують оригінал Реймського Євангелія. Франція, Бібліотека Карнегі м. Реймс, вересень 2019 р.

Людмила Гнатенко

РЕЙМСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – УНІКАЛЬНА КИРИЛИЧНО-ГЛАГОЛИЧНА ПИСЕМНА ПАМ'ЯТКА

(палеографічно-кодикологічна розвідка)

Реймське Євангеліє — унікальна рукописна кирилично-глаголична пам'ятка, до складу якої входить кириличний рукопис XI ст., писаний у давній київській Русі, та глаголичний XIV ст., створений у Чехії. Пам'ятка поєднує два християнські світи, кириличну й глаголичну книжну релігійну писемність. В ній відображена як східна слов'янська православна літургійна традиція, так і західна католицька; перша — в кириличній частині, друга — в глаголичній.

Кирилична частина Реймського Євангелія[1] є фрагментом Євангелія апракосу, пам'ятки часів християнської єдності, написаної до розділення на західну католицьку й східну православну церкву 1054 р. Вона є найближчою до початку слов'янської писемності релігійною пам'яткою давньої Русі і найдавнішою з відомих рукописних книг, яка була створена в київському великокняжому скрипторії й, вірогідно, належала до бібліотеки Ярослава Мудрого, започаткованої, як згадується у «Повісті минулих літ», великим київським князем у 1037 р. Княжа книгозбірня налічувала, за підрахунками вчених, 950 книг[2], до складу якої входили й найраніші християнські релігійні книги, писані глаголичним та кириличним письмом. Саме РЄк може очолити збережений до наших днів давньоруський (давньоукраїнський) спадок рукописних пам'яток. Євангеліє написане, за переконанням Л. Жуковської, у київському скрипторії в 1-й половині XI ст., можливо, навіть на його початку, тобто неза-

[1] Далі Реймське Євангеліє позначається: як кодекс – РЄ; кирилична частина – РЄк; глаголична частина – РЄгл.
[2] *Запаско Я. П.* Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва). С. 15.

бором після хрещення Русі в 988 р.[3] РЄк було створено в одному із найперших писемних скрипторіїв Русі – найімовірніше, у княжому скрипторії Ярослава Мудрого[4]. Можемо говорити про два етапи розвитку цього скрипторію. РЄк належить до книгописної школи київського скрипторію Ярослава Мудрого (1025–1054), який характеризується виготовленням рукописів, ілюмінація яких знаходиться, за твердженням В. Пуцька, в руслі греко-східної художньої традиції, успадкованої від болгар. Найбільш яскравим її зразком є кирилична частина Реймського Євангелія. З цим рукописом за стилем оформлення поєднуються в одну групу такі ілюміновані кодекси, як Чудовський Псалтир[5] першої половини XI ст., Пандекти Антіоха та Туровське Євангеліє другої половини XI ст. Всі ці пам'ятки книгописання видають, зауважує вчений, руку писців одного кола, а Турівське Євангеліє ще є й зв'язуючою ланкою між Реймським Євангелієм, до 1044 р., і Остромировим 1056–1057 рр.[6] Сам рукопис засвідчує, що скрипторій був досить великий; над створенням книг працювали транслітератори з глаголиці на кирилицю, переписувачі з кириличних рукописів, перекладачі, редактори, художники, майстри з вироблення пергаменту та палітурники.

До книжного центру Русі привозили книги з різних християнських країн, в процесі чого київські книжники опановували правописні особливості різних писемних шкіл. У період становлення давньої книжної писемності на Русі існували три правописні школи: дві одноєрові, з використанням тільки одного ъ чи ь, та двоєрова (ъ, ь). Давньоруська (давньоукраїнська) писемна традиція сягає переважно східноболгарської – преславської[7], й приймає написання книг за нормами цієї книжної школи. Вихідною правописною нормою кириличних пам'яток цієї школи письма є двуєрова (ъ, ь) і чотирьюсова (ѧ, ѩ, ѫ, ѭ), кодифікована в преславських скрипторіях епохи Симеона (893–927). За нормами цієї книжної школи створено в Києві найдавнішу зі збережених, точно датованих книг – Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. Інші орфографічні школи або відображають просту транслітерацію кирилицею глаголичних пам'яток, або є гібридними, і відповідно, на думку А. Турилова, молодшими, хоча хронологічний розрив може бути мінімальним[8]. Обидві одноєрові школи були відомі, за переконанням І. Тота, спочатку тільки на півдні Русі і звідтіля розповсюдилися в інші центри культури давньої Русі. Новгородська берестяна грамота № 109 та інші дають право бачити в них північне застосування одноєрової школи з ъ, ...яка в Новгороді знайшла використання не тільки в церковній, але і в світській писемності[9]. Яскравим представником цієї школи можна вважати Новгородський псалтир[10], одночасний, за атрибуційними даними, з РЄк.

На початку XI ст. саме в київському скрипторії (скрипторіях) були прийняті орфографічні норми одноєрової писемної школи (ь). Поширення одноєрової орфографії з ь (= ь, ъ) І. Гилибов оцінює як результат орфографічної реформи, проведеної в палаці Симеона, яка знайшла підтримку в особі болгарського царя[11]. З положення І. Гилибова випливає, що одноєрові пам'ятки є давнішими за своїм походженням, ніж це раніше передбачалося дослідниками[12]. З переписаних книг до середини XI ст. (до 1054 р.) збереглася в оригіналі[13] переважно тільки кирилична частина РЄ, яка є безцінним свідком існування окремої писемної школи, основною особливістю якої був одноєровий (ь) і двоюсовий (ѧ, ѫ) правопис із відсутністю йотованих букв. Ця школа була однією з найраніших, яка, вірогідно, до середини XI ст. припинила своє існування. РЄк є дивовижним ще й тим, що в ньому багато руських (давньоукраїнських) елементів, порівняно з іншими збереженими тогочасними пам'ятками.

Одноєрові школи (ь чи ъ), які не відповідали в такому ступені давньоруській фонетичній системі двуєрової школи, поступово витіснялася рукописами, які належали саме до неї[14]. Повний і послідовний перехід від одноєрових до двуєрових шкіл був свідомим й одним із найважливіших чинників становлення давньоруської (давньоукраїнської) орфографії, вироблення характерних особливостей власної редакції книжних пам'яток.

---

[3] *Жуковская Л. П.* Архангельское Евангелие 1092 года – уникальный памятник древнерусской славянской письменности // Архангельское Евангелие 1092 года. Исследование. Древнерусский текст. Словоуказатели / Изд. подгот. Л. П. Жуковская, Т. Л. Миронова. М.: Скрипторий, 1997. С. 5.

[4] Див. окрему працю Т. Миронової, підґрунтям для якої стали основні графічні та орфографічні особливості Реймського Євангелія: *Миронова Т. Л.* Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория Ярослава Мудрого. Москва: РГБ, 1996.

[5] Тут і далі див. Список рукописних джерел.

[6] *Пуцко В. Г.* Иллюминированная древнерусская книга XI–XIII в. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2001. № 3 (5). С. 45.

[7] *Турилов А. А.* Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства) // Турилов А. А. Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики. М.: Знак, 2012. С. 103.

[8] *Флоря Б. Н., Турилов А. А., Иванов С. А.* Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб.: Алетейя, 2000. С. 113.

[9] *Тот И. Х.* Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София: Болгарская академия наук, 1985. С. 142. Т. Миронова переконана, що одноєрова писемна школа з ъ розвинулася в книжному центрі Новгорода і тільки потім була поширена в київських скрипторіях: *Миронова Т. Л.* Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв. Москва: Русская книга, 2001. С. 205, 206, 207–208; *Миронова Т. Л.* Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория… С. 55–56.

[10] *Зализняк А. А., Янин В. Л.* Новгородский кодекс первой четверти XI в. – древнейшая книга Руси // Вопросы языкознания. 2001. № 5. С. 3–25; *Соболев А. Н.* Новгородская псалтырь XI века и её антиграф // Вопросы языкознания. 2003. № 3. С. 113–143.

[11] *Gălăbov Iv.* La rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux-bulgare littéraire // *Byzantinoslavica* 18. 1967. P. 108. Цитується за роботою: Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка...

[12] în acelaşi mod. P. 114–116.

[13] У 1047 році була переписана Упирем Лихим для новгородського князя Володимира Ярославовича «Книга пророків», яка дійшла до нашого часу в списках кінця XV – початку XVI століття. Див.: *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI–XIV веков. М., 2000. С. 10–13, № 1–4.

[14] *Тот И. Х.* Русская редакция древнеболгарского языка... С. 143.

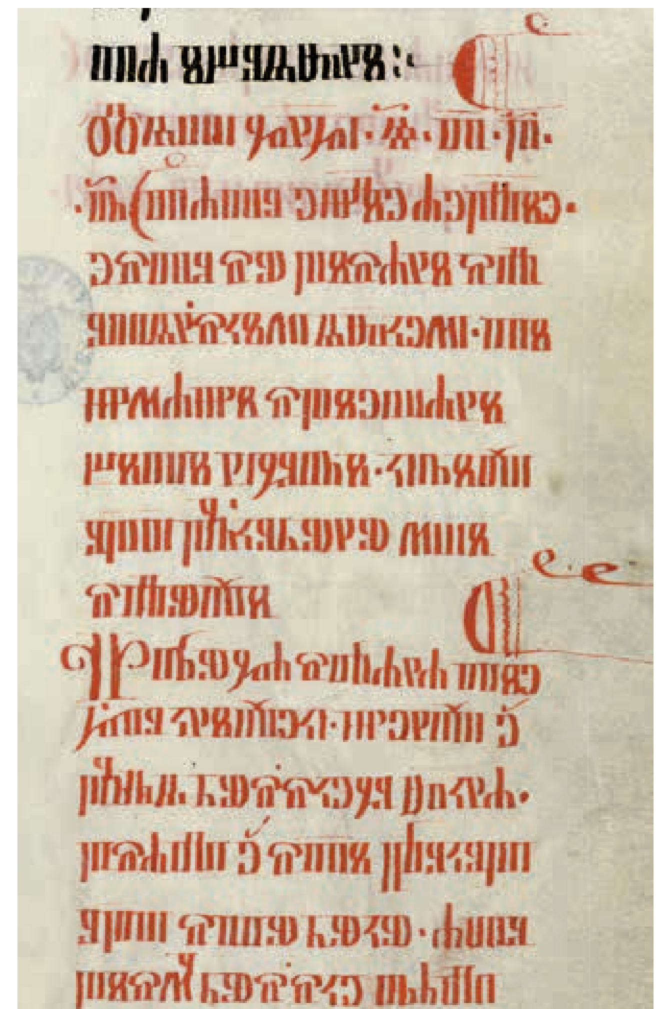
Науково усталена назва книги «Реймське Євангеліє»[15], надана за місцем зберігання у французькому місті Реймс, не відповідає її змістові. Пам'ятка є конволютом невеликого розміру в 4°, на 54 пергаменних аркушах, який складається з двох різножанрових та різночасових рукописів: частини місяцеслова Євангелія апракосу короткого, писаного уставним кириличним письмом у XI ст., та читань зі Старого й Нового Завіту, писаних хорватським кутастим глаголичним письмом із чехізмами у 1395 р. Після завершення роботи над глаголичним рукописом, обидва рукописи були поєднані в одну книгу, взяту в коштовну оправу-мощевик, оздоблення якої наразі втрачено. Основні дані про книгу та її побутування, безпосередньо про оздоблення її оправи засвідчує архівний інвентарний запис кафедрального собору Реймської Богоматері від 1669 року: «... книга, в якій прописані Євангелія на грецькій і сирійській мовах, або, згідно з думкою деяких, на слов'янський, із дару кардинала Лотарингського, зробленого напередодні Великодня 1574 р. Вона покрита з одного боку окладом із позолоченого срібла з багатьма яхонтами і п'ятьма кришталевими каменями, під якими зберігається безліч мощей, а саме: дерев'яний хрест із древа Чесного Хреста Господнього, а також мощі святих апостолів Петра і Филипа, святого папи Сильвестра, святого Кирила, святої Марфи, святої Маргарити, частки губки і пояса Господа нашого. По чотирьох кутах срібні, покриті емалями, фігури орла, людини, лева і вола — символи чотирьох євангелістів. Книга ця походить зі скарбниці константинопольської, вважають, що вона від самого святого Ієроніма. Вага її шість марок і шість унцій»[16]. Прикраси з оправи були зняті після французької революції, імовірно в 1793 р.[17], їх доля невідома.

У кінці книги наявний колофон 1395 р., писаний чеською мовою хорватським глаголичним письмом. Запис відноситься до всього кодексу, в ньому

[15] Манускрипт в історіографії проходить під різними назвами: «Коронаційний текст», «Книга ангелів», «Слов'янське Євангеліє», «Сазаво-Эмауское Благовествование, ныне же Ремьское…». Під назвою *«Реймсское славянское Евангелие»* здійснено факсимільне видання 2017 р., при цьому у вступі до нього вказано (?!), що рукопис має дивовижну назву: «Liber evangeliorum et epistolarum, ad usum ecclesiae SS. Hieronymi et Procopii Pragensis, vulgo «Texte du sacre» [Книга Евангелий и Посланий для использования в Пражской церкви свв. Иеронима и Прокопия, или обыкновенно "Коронационный текст"]». Такої назви у кодексі немає, під таким заголовком уміщено його археографічний опис у каталозі: *Catalogue général des Manuscrits des Bibliothêques publiques de France*. Départements. T. XXXVIII. Reims. T. 1. Paris, 1904. C. 239–242, № 255, та в описі, представленому при електронній копії книги на сайті Бібліотеки Карнегі (Див. примітку нижче).
Синяков А. Введение // Реймсское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание / под. рук. иером. Александра (Синякова): в 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 2. С. 5. У виданні хороша й змістовна наукова частина, проте складається враження, що її укладачі працювали виключно за електронною копією рукопису й історіографією.
Це видання значною мірою допомогло нам (Л. Гнатенко та В. Мойсієнку) у підготовці до роботи з оригіналом, за що дякуємо всім, хто до нього причетний.
[16] Реймська муніципальна бібліотека, відділ рукописів, документи кафедрального собору, інвентар скарбниці: *Tarbé P.* Tresors des églises de Reims. Reims, 1843. P. 59; Також: Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de Reims. 1898. № 255. P. 239.
[17] *Страхова О. Б.* Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // Palaeoslavica. Supplementum, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. C. 3.

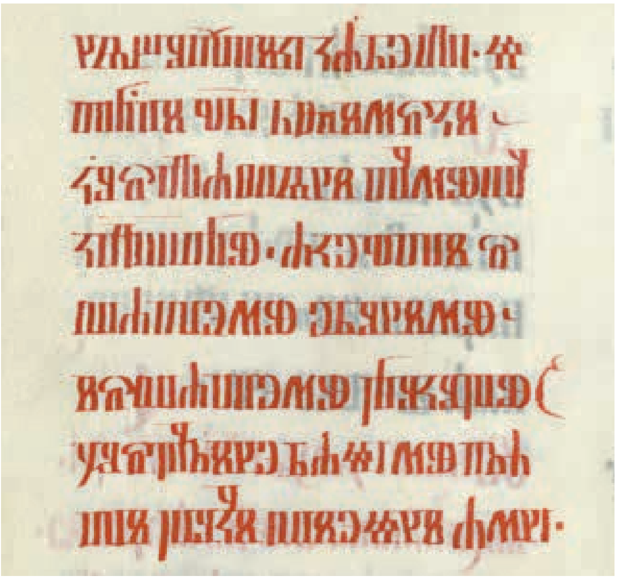
спочатку подаються відомості про глаголичний рукопис, а потім — про кириличний. Текст колофону переданий українською мовою І. Огієнком зі збереженням його текстологічних особливостей: «Року Божого 1395 ця Євангелія та Послання списані слов'янською мовою; співати по них не можна, бо по них опят править мшу підчас коронації. А другу частину тих книжок, що по руському обряду, писав св. Прокоп своєю рукою. А це руське писання небіжчик Кароль четвертий, цісар римський, дав на славу тому кляшторові, а на честь св. Єронимові та св. Прокопові. Господи, подай йому вічний спокій. Амінь»[18].

Далі подаємо текст колофону за оригіналом та в кириличній транслітерації, а власний критичний розгляд його змісту — у висновках роботи.



₵
Лѣть г҃нхь • ч҃ • т҃ • п҃ •
д҃ • ₵ тато еѵ҃лие а еп҃лие •
есто соуписани сѧ
овѣн҃скимь ѣз҃кемь • ти
ћ маћи спиевани
бити нь годи • кдижь
оп҃ть под҃ короуноу мши
слоужи.
₵
А дроуга страна тие
х҃то книжекь • ћенжь е҄
подлѣ роус҃скего з҃кона •
псаль е҄ с҃ти прокопь
оп҃ть своу роукоу • а то
писмо роус҃ске даль

[18] *Огієнко І.* Реймська Євангелія // Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови: Найважніші пам'ятки церковнослов'янської мови. Пам'ятки старослов'янські X–XI віків. Т. 5. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. С. 144.



нѣбожтикь карель • ч
твр҆ти цр҃ь рзимски ~
к҆ ославѣни томоуто
каштроу • а ке цти с
ватемоу еронимоу ~
и сватемоу прокопоу ₵
господине рачь моу да
ти покои виечни амнь •

Книга зберігається у Франції, в Бібліотеці Карнегі (Bibliothèque Carnegie) м. Реймс під шифром MS 255[19].

Реймське Євангеліє є однією з найвагоміших й до кінця ще науково не оціненою пам'яткою середньовіччя, незважаючи на майже 200-ліття її вивчення – неосяжність історіографії; без короткого огляду або згадки про манускрипт не обходяться ні історичні славістичні дослідження, ані словники, не кажучи вже про енциклопедії та посібники. Пам'ятка зберігається у Франції й є обмеженою для безпосередньої роботи з оригіналом, переважно вивчається за літографіями (не зовсім точними), фотокопіями, і тільки в новітній час – за факсимільними виданнями й цифровими копіями, представленими у вільному доступі в Інтернеті, послуговуючись численними історіографічними даними. Тільки окремі вчені, переважно публікатори, вивчали пам'ятку за оригіналом[20]. Це призвело до розходження вчених щодо атрибуції кириличної частини – датування (XI–XIV ст.) та походження (київське, чеське, сербське та ін.)[21]. Глаголична частина одностайно ідентифікується кінцем XIV ст. і локалізується чеським походженням.

Незважаючи на неосяжну історіографію, повного археографічного опису пам'ятки ще немає. З найбільш значимих каталогів описів рукописів XIX – початку XX ст. є такі: «Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции», здійснене

[19] Електронна копія і опис пам'ятки під заголовком: "Liber evangeliarum et epistolarum ad usum ecclesiae SS. Hieronymi et Procopii Pragensis, vulgo "texte du Sacre" представлена на сайті бібліотеки: https://www.bm-reims.fr/PATRIMOINE/doc/SYRACUSE/1866490/.

[20] Див. Бібліографію Реймського Євангелія. Публікації. С. 58

[21] Основні дані щодо цього подані в роботі: *Запаско Я. П.* Євангеліє апракос короткий «Реймське» (кирилична частина) // Запаско Я. П. Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва). С. 15, 24–26, 151–154, № 6 [Опис].

С. Строєвим[22], та "Catalogue général des Manuscrits des Bibliothéques publiques de France"[23]. У дослідженні Л. Ястржембського, в найпершій з авторитетніших робіт, показано приналежність цього тексту Прокопію Сазавському і зазначено, що написання книги було закінчено близько 1030 року[24]. У сучасній славістиці прийняте авторитетне віднесення Л. Жуковською кириличного рукопису до першої половини XI ст. і його приналежність до руської редакції книжних канонічних пам'яток. У 1978 р. вчена описувала безпосередньо за рукописом кириличну частину, метаграфувала текст, проводила її текстологічне дослідження, що дозволило встановити її жанрову приналежність до Євангелія апракосу короткого, застосувавши метод пропорційних співвідношень[25]. Наукові послідовники користуються результатами цієї праці. В одній із останніх робіт Л. Жуковська наголошувала, що часом написання РЄк у київському скрипторії може бути навіть початок XI ст.[26] Вченою планувалося здійснити, для підтвердження своєї атрибуції рукопису, окреме філологічне вивчення кириличної частини, що було згодом здійснено І. Тотом[27], Т. Рот-Жебровським[28] і в спеціальному дисертаційному дослідженні Е. Біккініною[29]. І. Тот вважає, що пам'ятка переписана в XI ст. у південній частині Русі, але не в Києві, а на периферії, а Е. Біккініна – що вона скопійована руськомовною людиною, найімовірніше в Києві до 1041 року; у найпершому дослідженні вчена наголошувала на початку XI ст. і на сербському протографі[30]. Ю. Шевельов зараховує кириличну частину РЄ до основних писемних пам'яток давньоукраїнської доби і вважає часом її створення кінець XI ст. або початок XII ст., при цьому наголошує на її яскраво вираженому сербському характері[31]. Огляд основних праць щодо сербського й чеського характеру РЄк про-

[22] *Строев С. М.* Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. М., 1841. С. 6–30.

[23] *Catalogue général des Manuscrits des Bibliothéques publiques de France*. С. 239–242, № 255.

[24] *Jastrzebski J. L.* Notice sur le manuscrit de la Bibliothèque de Reims, connu sous le nom de Texte du sacre. Rome: Imprimerie Salviucci, 1845.

[25] *Жуковская Л. П.* Реймсское евангелие: история его изучения и текст // Предварительные публикации / Институт русского языка АН СССР. М., 1978. Вып. 114. 64 с.; *Жуковская Л. П.* Евангелие Анны Ярославны – королевы Франции в текстологическом отношении // Тезисы докладов и сообщений конференции по итогам научно-исследовательской работы ГБЛ за 1990 г. М. 1991. С. 84–87.

[26] *Жуковская Л. П.* Архангельское Евангелие 1092 года... С. 5.

[27] *Тот И. Х.* Русская редакция древнеболгарского языка...

[28] *Рот-Жебровский Т.* Кирилловская часть Реймского евангелия / Лингвистическое исследование. Lublin, 1985.

[29] *Bikkinina E.* La lengua del Evangelio de Reims. Tesis doctoral. Granada, 2009. 686 p. Дослідження проводилося за цифровою копією, тому археографічний опис манускрипту подано за історіографією, через що певні кодикологічні, палеографічні та графіко-орфографічні особливості залишилися поза увагою.

[30] *Биккинина Э. И.* Особенности функционирования надстрочных знаков в Реймсском евангелии XI века // Русская и сопоставительная филология. Взгляд молодых. Казань, 2003. С. 14.

[31] *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови: пер. з англ.; пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко. Харків: Акта, 2002. (Класика Української Науки). С. 285. (*Shevelov G. J.* A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Winter, 1979. P. 193). У монографічній праці вчений ідентифікує РЄк з давньоукраїнськими пам'ятками, на відміну від роботи: *Shevelov G.* J. The Gospel of Reims and the History of the Serbo-Croatian Language. Xenia Slavica. Papers presented to Gojko Ružičić on the Occasion of his 75-Birthday. Mouton the Hague-Paris, 1975. P. 185–192.

ведено І. Тотом[32]. Я. Запаском у студії 1995 р., присвяченій українській рукописній книзі, здійснено короткий, але змістовний археографічний опис РЄк, із поданням відомої на той час автору бібліографії, з наведенням даних щодо його датування, локалізації, жанровості, мови[33]. Вичерпне дослідження глаголичної частини проведено в новітній роботі О. Страховою[34].

У нашій роботі ми зосередимося на археографічному, кодикологічному й палеографічному описуванні пам'ятки безпосередньо за оригіналом, за що щиро дякуємо колегам Бібліотеки Карнегі м. Реймс[35]. Спробуємо підійти до пам'ятки неупереджено, подивитися на неї «свіжим оком», при цьому не ставимо завдання провести повний аналіз як самої пам'ятки, так і її історіографії, розглянути всі гіпотези її виникнення й побутування[36] — у цьому напрямку вже багато зроблено вченими[37]. Основну увагу спрямуємо на кириличну частину — розглядатимуться тільки дані, які сприятимуть уточненню часу її написання та локалізації рукопису. Спочатку подамо загальний археографічний, палеографічний та кодикологічний опис всього кодексу, а потім перейдемо до описування кожної частини, зупинившись на атрибутуючих палеографічних особливостях кириличної частини та відомостей колофонного запису кодексу.

Отже, Реймське Євангеліє — це книга невеликого розміру в 4°, розмір оправи 245 х 177, розмір аркушів 233 х 174. Вона складається з 54 пергаменних аркушів (A, B + 16 + 31 + C (пронумерований чистий аркуш останнього зошита), D, E, F, G), писаних у два стовпчики по 20 рядків на сторінці. На перших 16-ти аркушах тексту, стор. 1—32, розміщується фрагмент кириличного рукопису, на арк. 17—47, стор. 1—62, C — глаголичний манускрипт.

У кодексі відсутня суцільна нумерація аркушів, кожна частина має окрему посторінкову нумерацію, проведену арабськими цифрами, чорнилом, у правому верхньому куті (Див. таблицю відповідності аркушів кодексу посторінковій нумерації частин). Форзаци й чисті захисні аркуші позначено латинськими літерами. У 1884 р. на звороті верхньої кришки оправи французькою мовою вписаний чорним чорнилом бібліотечний інвентарний запис. Нижче проставлено й дату звірки рукописного фонду бібліотеки, безпосередньо РЄ, — 1935 р. Нумерація глаголичної частини проведена бібліотекарем, який вніс до рукопису інвентарний запис; нумерація кириличної частини зроблена трохи раніше. Нумерація на захисних аркушах на початку кодексу й перші шість аркушів кириличної частини були правлені по змитій нумерації перед вписуванням інвентарного запису.

[32] *Тот И. Х.* Русская редакция древнеболгарского языка... С. 55, 56.

[33] *Запаско Я. П.* Євангеліє апракос короткий «Реймське» (кирилична частина). С. 15, 24–26, 151–154, № 6 [Опис].

[34] *Страхова О. Б.* Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // Palaeoslavica. Supplementum, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. 261 p.

[35] В останньому повному факсимільному виданні 2017 р. не представлено археографічного опису пам'ятки, проведеного безпосередньо за оригіналом: *Реймсское славянское Евангелие.* Т. 2: 336 с.

[36] *Geronimi V.* L'évangéliaire slavon de Reims mythes, (re)découverte historique et perspectives // Revue des ітudes slaves. LXXXIX/1–2. Paris, 2018. P. 133–142.
Див. подану до цього видання статтю: Луняк Є. Реймське Євангеліє і таємниці його походження. С. 15–29

[37] Див. Бібліографію Реймського Євангелія. С. 58–67

Таблиця відповідності аркушів кодексу посторінковій нумерації частин[38]

Аркуші кодексу	Кирилична частина	Аркуші кодексу	Глаголична частина	Аркуші кодексу	Глаголична частина
	Пагінація		Пагінація		Пагінація
A					
B					
1	1	17	1	33	33
	2		2		34
2	3	18	3	34	35
	4		4		36
3	5	19	5	35	37
	6		6		38
4	7	20	7	36	39
	8		8		40
5	9	21	9	37	41
	10		10		42
6	11	22	11	38	43
	12		12		44
7	13	23	13	39	45
	14		14		46
8	15	24	15	40	47
	16		16		48
9	17	25	17	41	49
	18		18		50
10	19	26	19	42	51
	20		20		52
11	21	27	21	43	53
	22		22		54
12	23	28	23	44	55
	24		24		56
13	25	29	25	45	57
	26		26		58
14	27	30	27	46	59
	28		28		60
15	29	31	29	47	61
	30		30		62
16	31	32	31	C	
	32		32	D	
				Б	
				E	
				G	

[38] Кодекс за аркушами не пронумерований.

Кодекс взятий в оправу у 1395 р., зразу після завершення глаголичної частини. Дубові дошки поволочені сап'яном темно-рожевого (малинового) кольору. Сап'янове шкіряне покриття відрізняється стійкістю до механічних пошкоджень і дії вологи; саме цим можна пояснити фізичне збереження до нашого часу давньої оправи, а також і тим, яке значення мала книга і з якою шаною вона зберігалася століттями. Верхня кришка мала коштовне оздоблення (про що сказано вище), від якого залишилися лише отвори для кріплення. Коштовності зняті обережно, без значного пошкодження покриття. Книга закривалася двома застібками, які також втрачені. Верхня кришка зі звороту заклеєна папером ще до того, як до кришки були прикріплені прикраси; нижня кришка не заклеєна папером. Кришки зі звороту були заклеєні пергаменними форзацними аркушами; наразі вони відклеєні, на них сліди від клею. Форзаци, захисні аркуші верхньої кришки та нижньої забруднені, у плямах; пергамен у зморшках, зі слідами від кріплення оздоблень; на арк. D — дірки; арк. D—G пошкоджені шашелем.

Дослідження фізичного стану форзаців, захисних пергаменних аркушів (A, B — верхньої кришки оправи; C, D, E, F, G — нижньої кришки оправи) та зошитів безпосередньо за оригіналом дали неочікувані результати і нові відомості щодо історії побутування рукописів, які наразі складають кодекс: 1. Найперше, як форзаци і захисні аркуші використані три пергаменні палітурки (обкладинки), які є старшими за оправу. 2. Два зошити кириличної частини були вкладені кожний у свою обкладинку, відповідно — A, B і D, E; друга обкладинка в оправу вставлена перегорнутою, за нумерацією має бути E, D. Сильне забруднення обкладинок і перших й останніх аркушів зошитів засвідчують їх довготривале використання. Можна припустити, що вони використовувалися окремо з часу знаходження в Емауському монастирі; згодом могли бути об'єднані оправою, що засвідчує наявність клею на арк. A та D. Це може бути до 50 років. 3. В третю обкладинку (F, G) був вкладений перший зошит глаголичної частини, яка відповідає часу його заповнення текстом на стор. 1—15; на останній стор. 16 текст тоді ще не був уписаний. Першим зошитом користувалися декілька років — можливо, його писець; а згодом уже другим писцем була продовжена робота зі стор. 16 і завершена у 1395 р. Можливо, саме про використання на богослужінні перикоп із першого зошита йдеться в колофоні (Див. висновки).

Така практика використання наявних частин рукописів при богослужіннях була звичною для тогочасної Чехії, та й для Європи взагалі. Напр., використання в празькому соборі св. Віта двох зошитів по 16 аркушів (як і Реймське Євангеліє) латинського Євангелія від Марка, що було привезене до Праги, як і РЄ, королем Карлом IV в 1354 р., яким була надана настанова: «щоб кожен рік, в день святої Пасхи, вищезгадану книгу Євангеліє св. Марка урочисто несли в процесії; і щоб з цього євангелія в тоє же свято прелат або канонік церкви читав в тій церкві [з того], що мається на зазначених двох зошитах у [час] великої меси»[39]. Подібні побажання могли бути надані щодо подарованого Карлом

[39] *Страхова О. Б.* Глаголическая часть Реймского евангелия… С. 109.

IV до Емауського монастиря, заснованого ним у 1347 р., двох зошитів кириличного рукопису — РЄк.

Щодо часу оздоблення, відомості містяться у довідці про Реймське Євангеліє, підготовленій для Російської імператриці Катерини II: «... досить майстерної роботи, за стилем і використаним матеріалам відповідає прийнятому в XVI ст.»[40].

На форзаці верхньої кришки оправи, арк. A, французькою мовою вказано назву книги *Evangiles en langue esclavonique* [Євангелія на есклавонській (слов'янській) мові], імовірно, в XVIII ст. Нижче наявні раніші записи, зроблені французькою мовою на початку XVIII ст., які містять такі відомості: «Перша частина писана на східній грецькій, яка використовується грецькими ченцями»; згодом добавлено: «Віце-канцлер Царя, що був у Реймсі 22 червня 1717 р., знову відвідавши місто 27 числа, з надзвичайною легкістю прочитав першу частину цієї книги з двома панами, що супроводжували його. Вони сказали, що це є їх повсякденна мова, другу ж частину прочитати не змогли». Під цими записами знаходиться змитий запис; за збереженими частинами літер і кольором чорнил можна припустити, що він міг бути зроблений одночасно зі вписуванням назви книги, і саме його текст подає в описі книги С. Строєв: "de la main de Perseval, ecrivain et vigneron à Sacy, en 1782" (з рук Персеваля, письменника та винороба в Сасі, у 1782)[41].

На звороті нижньої кришки оправи, на бібліотечній наклейці подана інформація про два видання кодексу 1897 та 1899 рр.: перше здійснене у фотографічній копії бібліотекарем реймської бібліотеки В. Шарлє обмеженим тиражем; друге видане в техніці геліогравюри під керівництвом Л. Леже[42].

На аркушах манускрипту наявні, зроблені синьою фарбою, печать "Bibliothèque de Reims", арк. A, 1, 16зв., 17, 47зв., Gзв., штамп "MANUSCRIT № 255", номер уписаний коричневим чорнилом, арк. 1, та маленький штемпель "BM REIMS", арк. 15. На нижній кришці оправи здерто наклейки зі старими шифрами зберігання, під якими рукопис також проходить в історіографії: A. 29 (31)[43]; № 91[44].

Кирилична частина

Кирилична частина складається з двох повних восьмиаркушних зошитів (16 аркушів), які писцем пронумеровані кириличною цифір'ю на початку зошитів темно-коричневим чорнилом, у правому верхньому куті аркуша: :ф҃ı:, арк. 1, :к҃:, арк. 9. Нумерація зошита :к҃: виділена, як і тексти заголовків, жовтою фарбою і, вірогідно, так уписано й нумерацію зошита :ф҃ı:, але із-за забруднен-

[40] *Полевой Н.* Любопытное дополнение к известиям о Славянском Евангелии, находившемся в Реймсе // Сын Отечества. Санкт-Петербург, 1839. Т. 8, раздел 6. С. 70–71.

[41] *Строев С. М.* Описание памятников славяно-русской литературы… С. 15.

[42] *Leger L.* L'Évangéliaire slavon de Reims dit: Texte du Sacre. Reims–Prague, 1899.

[43] Напр.: *Строев С. М.* Описание памятников славяно-русской литературы… С. 6–20, № 2.

[44] Напр.: *Жуковская Л. П.* Реймсское евангелие: история его изучения и текст; Запаско Я. П. Євангеліє апракос короткий «Реймське». С. 15, 24–26, 151–154, № 6 [Опис]; Лосева О. В. Русские месяцесловы XI–XIV вв. М.: Памятники исторической мысли, 2001.

ня поля цього не видно; так само виділено й вказівки зачал на арк. 4 та 5зв. Нумерація зошитів проставлена писцем, який виконував тексти євангельських читань. На цих же аркушах нумерацію зошитів продубльовано римськими цифрами посередині нижнього поля коричневим чорнилом; при цьому, номер зошита :ѳі: подано як XVIIII (?!). Ця нумерація зроблена пізніше, при внесенні до тексту пізніших від часу написання рукопису редакторських правок, проведених по змитих буквах, напр., на арк. 3г, 7б, 9г.

Відповідно нумерації зошитів можна припустити, що повний рукопис кириличного Євангелія апракосу складався з 184 аркушів: 160 (20 зошитів) + 24 (3 зошити, на яких мав розміщуватися текст місяцеслова на березень—серпень місяць та, імовірно, покажчик читань 11 недільних утренніх євангеліїв, читань на всяку потребу).

РЄк писано на гладенькому товстому пергамені, у два стовпці по 20 рядків на сторінці. Поле тексту 175х120 розліновано на лицьовій стороні аркуша й розбито на два стовпці різної ширини: лівий стовпчик 175х55, правий 175х50. 21 рядок спостережено на стовпці арк. 2б, наприкінці якого вписаний заголовок — імовірно, тоді, коли робота над основним текстом була завершена. Стан збереженості обох зошитів рукопису задовільний. Пергамен пожовтів і потемнів, на полях забруднений; на початку рукопису наявні водяні плями, всередині трапляються воскові плями; аркуші нерівно обрізані по нижньому полю. Для роботи використано арк. 7 із вирізаним із краю шматком шкіри, на лицьовій стороні аркуша текст уписаний до обрізу, зі звороту — за обрізом; аркуш хвилястий і забруднений.

Написано рукопис уставним типом письма, графіко-орфографічні особливості якого відповідають XI ст. Працювали два писці: першим писано тексти читань, другим — заголовки та уставні вказівки (див. далі, в кінці частини, про протограф і графіко-орфографічні особливості РЄк).

Художнє оздоблення рукопису[45] відповідає давньоруській (давньоукраїнській) традиції XI ст. Місяці виокремлюються заставками-роздільниками (5). Заставки різного типу: 1) вузького джгутового плетіння, виписані суриком[46] й синьою фарбою, з обох боків прикрашені стилізованими квітами (арк. 1а, 2в, 8г); 2) геометрична, складена з квадратів, із хрестоподібним плетенням, з обох боків стилізовані бутони квітів; виписана суриком й синьою фарбою, оздоблена білими крапками (арк. 14в); 3) стилізовано-рослинна, з квітами по боках, виписана суриком (арк. 16в). Заголовки уставних вказівок пам'ятей і читань покриті жовтою фарбою, так писано й вказівку за҃ на арк. 4б, 5г. Такий вид оздоблення використовувався в слов'янських пам'ятках XI ст.: Син. Псалтирі, Син. Требнику, Мінеях 1095—1096 рр. Читання відкривають великі контурні ініціали старовізантійського типу (25), на п'ять рядків, на арк. 16в на шість

[45] Див. подану до цього видання статтю: Яницька П. Художнє оформлення Реймського Євангелія. С. 93–105

[46] Сурик використаний і в Савиній книзі: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. 2-е фототип. изд. М.: Наука, 1979. С. 132.

рядків; контурні з рослинними елементами, не дуже ретельно виписані темно-коричневим чорнилом, переважно оздоблені суриком й синьою фарбою, або частково оздоблені тільки фарбою. Літери перших рядків заголовків місяців, початки пам'ятей, читань та заголовні літери подвійного контуру виписані темно-коричневим чорнилом, забарвлені суриком чи синьою фарбою. Неоздобленими залишилися великі ініціали та початки пам'ятей, а також контурні літери в словах м҃ца, на арк. 13зв. та 14; ці аркуші складають середину другого зошита — вони, імовірно, оздоблювачем випадково були разом перегорнуті й не були розмальовані.

Кирилична частина подає читання святкових Євангелій по православному обряду. Збережений текст місяцеслова починається з кінця читання пам'яті 26 жовтня вмч. Дмитрію[47], арк. 1а, зі слів «велика · чл҃вци же чꙋ| диша сѧ гл҃ще · како сь| есть · ꙗко и вѣтри и море| послоуша его · » (Мф IX, 26—27), та обривається читанням 9 березня на «м҃ : ст҃хь» (40 мчч., що в Севастійському озері мучилися), словами, арк. 16г: «вечер| оу же бывьшꙋ· гл҃а гд҃нь | винограда ·кь строи...» (Мф XX, 1—8).

Читання вказані не на кожен день, а на Господські, Богородичні празники і дні пам'яті особливо шанованих святих. Наявно 24 читання: Жовтень, арк. 1а [к҃г]. [Вмч. Дмитрія Солунського] (Мф IX, 26—27); Листопад, арк. 1а—б а҃ Безсрр. і чудотворців Косми та Даміана Асійських і матері їхньої прп. Феодотії (Мф XX, I, 5—8); Грудень, 2а—б д҃ Вмц. Варвари (Мк V, 24—34), 2б—г ѕ҃ Св. Миколая, архієп. Мир Лікійських, чудотворець (Лк VI, 17—23), 3а—в к҃ Сщмч. Ігнатія Богоносця (Мк IX, 33—41), 3в—4г Неділя перед Різдвом Христовим, святих отців (Мф I, 1—25), 4г—6г Навечір'я Різдва Христового (Лк II, 1—40), 6г—7в На літургії (Мф II, 1—12), 7г—8б На Утрені Різдва Христового. Собор Пресвятої Богородиці (Мф II, 13—23), 8б—г Субота після Різдва Христового (Мф XII, 15—21); Січень, 8г—9г а҃ Обрізання Господнє. Свт. Василія Великого (Лк II, 20—21, 40—52), 9г—10а Передсвято Богоявлення (Мф III, 1—6), 10а—в Неділя після Різдва Христового, перед Богоявленням (Мк I, 1—8), 10в—11г Навечір'я Богоявлення (Лк III, 1—18), 11г Святе Богоявлення. Утреня (Мк I, 9—11), 11г—12а На літургії (Мф III, 13—17), 12б—в Післясвято Богоявлення. Собор Предтечі і Хрестителя Господнього Іоанна (Іо I, 29—34), 12в—13б Субота після Богоявлення (Мф IV, 1—11), 13б—в Неділя після Богоявлення (Мф IV, 12—17), 13в—г к҃ Прп. Євфимія Великого (Мф XI, 27—30), 14а—в к҃е Свт. Григорія Богослова (Мф IV, 25; V, 1—12); Лютий, 14в—15в в҃ Стрітення Господнє (Лк II, 22—40), 15г—16в к҃д Знайдення голови Іоанна Предтечі (Мф XI, 2—15); Березень, 16в—г ѳ҃ 40 мчч. (Мф XX, 1—8).

Місяцеслівна частина має важливе значення для встановлення часу й локалізації кириличного Євангелія апракосу, до складу якого вона належала. У ряді випадків точнішій атрибуції сприяє аналіз більш пізніх пам'ятей, або відсутність

[47] Написання імені подано за пам'яттю у Місяцеслові Савиної книги: *Срезневский И. И.* Древнейшие славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка. СПб., 1868. С. 10.

тих пам'ятей, які наявні в пам'ятках певного часу й традиції. Саме Місяцеслів, за переконанням дослідниці давньоруських місяцесловів XI–XIV ст. О. Лосєвої, може відіграти суттєву роль при кодикологічному вивченні пам'ятки[48]. Так, ученою встановлено, що Ассеманієве Євангеліє не могло бути написане раніше середини XI ст., оскільки в його місяцеслові наявний руський празник 26 листопада Освячення церкви вмч. Георгія в Києві 1051–1054 рр. Цей факт вказує, що є важливим і для нашого дослідження, на використання в середині XI ст. рукописів, писаних глаголицею. У зв'язку з чим ми звернули увагу на відсутність в РЄк пам'яті 30 січня про набуття й перенесення мощей св. Климента, папи Римського (861 р.). Частина мощей була віднесена святими Кирилом і Мефодієм у Рим, а свята глава згодом принесена до Києва святим рівноапостольним князем Володимиром (†1015 р.) і разом з мощами святого Фіви покладена в Десятинній церкві, де був влаштований вівтар в ім'я святого Климента. Тобто Євангеліє написане в час, коли перенесення мощей святого на Русі ще не було включено до пам'ятей місяцеслова. В Остромировому Євангелії 1056–1057 рр. ця пам'ять вже є.

За давній час написання рукопису засвідчують певні текстологічні особливості місяцеслівної частини, відзначені у Місяцесловах І. Срезневським: текст уставної вказівки служби 21 листопада, арк. 1г: «вьнесение ст҃ѣи | бц҃и · в. цр҃квь», за твердженням вченого з XIII ст. використовується лексична форма въведение (въходъ); спорідненість з місяцесловом Савиної книги щодо вказівки читання 16 січня, с. 26а: «поклонение оужемь ст҃го ап҃ла петра» (Це «Поклоніння чесним веригам ап. Петра»), в якій слово оужемь стоїть замість веригы, і що в жодній пам'ятці, крім РЄк, вченому не трапилося слово жжа замість веригъı[49].

Під час текстологічного дослідження і групування давньоруських місяцесловів XI–XIV ст. О. Лосєва дійшла висновку, що важко віднести до будь-якої категорії фрагменти месяцесловів Реймського Євангелія і Пантелеймонова, проте вони дуже близькі за складом до місяцеслова Архангельського Євангелія 1092 р., який зберігся повністю[50]. За проведеним нами дослідженням, місяцеслів Реймського Євангелія найближчим є і до сербського місяцеслова Мирославового Євангелія 80-х років XII ст.[51], протографом якого міг бути рукопис старшої зетсько-хумської редакції, що спирається на старослов'янські тексти і глаголичну традицію[52].

О. Лосєвою також зроблено дуже цінне й цікаве спостереження, що всі збережені давньоруські місяцеслови XI – початку XII ст. (а це місяцеслови

[48] *Лосева О. В.* Русские месяцесловы XI–XIV вв. С. 6.

[49] Розглядаючи місяцеслів Савиної книги, І. Срезневський зауважує, що в жодній пам'ятці йому не трапилося слово жжа замість веригъı. Див. *Срезневский И. И.* Древнейшие славянские памятники юсового письма… С. 12.

[50] *Лосева О. В.* Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV в. // Древняя Русь. 2001, № 2 (4). С. 17.

[51] *Мошин В. А.* Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. Москва, 1973. С. 61.

[52] *Мошин В. А.* К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки // Труды Отдела древнерусской литературы Института Русской литературы АН СССР (Пушкинский Дом). Т. 15. М.–Л., 1958. С. 410.

з середини XI ст. — ЛГ) крім фрагмента місяцеслова Реймського Євангелія, містять так звані латинські пам'яті, тобто свята, які відомі тільки в Західній церкві й не відзначалися у Візантії. Це дозволило вченій, при уточненні складу, причин і можливих джерел запозичення латинських свят, говорити про помітний західний вплив на руську книжну традицію в XI ст.[53], а нам це дає ще одне підтвердження, щоб припустити більш раннє написання рукопису.

Найбільше датуючих і локалізуючих даних РЄк надає палеографічний аналіз письма та орфографічні особливості кириличного транслітерованого тексту. За дослідженням Т. Миронової, схожість з РЄк, як книгою-зразком щодо графіки і орфографії, виявляють за цілим рядом ознак такі рукописи, що належать до скрипторію Ярослава Мудрого, а це уривки XI ст. Златоструя Бичкова, Листків Вікторова та Чудовського Псалтиря; найбільшу схожість накреслень мають Пандети Антіоха[54]. Наведені рукописи мають спільну графічну особливість, що їх споріднює з РЄк, а саме кожна з пам'яток у тій чи іншій мірі використовує систему одноєрової графіки, тобто вживає одну букву ь замість закономірних в кирилиці у відповідності до фонетичної своєрідності слов'янських мов двох букв ь і ъ[55]. Пізніше вчена добавила Житіє Кондрата, наголосивши, що палеографія цієї групи давньоруських пам'яток, технологія їх виготовлення, а також стилістика оздоблення Реймського Євангелія і Пандектів Антіоха вказують, по-перше, на їх взаємну спорідненість і навіть спільність локалізації, по-друге, на їх генетичний зв'язок із групою старослов'янських рукописів, які представляють графіко-орфографічну систему архаїчної кирилиці[56]. За орфографічними даними РЄк наближене до Македонського листка XI ст. Рукопис, чи його протограф, міг потрапити на Русь у початковий період виникнення руської писемності в перші роки XI ст. Він міг бути привезений до Києва або скопійований у київському скрипторії, після падіння македонського царства Самуїла на початку XI ст.[57]

Євангеліє апракос писано кирилицею, імовірно, в київському скрипторії, безпосередньо з глаголичного одноєрового (ь) рукопису методом транслітерації. Вчені схиляються до версії, що РЄк є південноруським списком із західноболгарського оригіналу[58]. На глаголичному протографі РЄк наголошував ще І. Огієнко, відмічаючи поплутання ꙗ та ѣ, тобто невмілу передачу глаголичного ꙗ: врама 7а, ѿ назарафа 11г, крьститала 12б. Це може бути тільки результатом транслітерації, оскільки ѣ і ꙗ позначені в глаголиці однією літерою. Щодо похо-

[53] *Лосева О. В.* Праздники западного происхождения в русских и южнославянских месяцесловах XI–XIV веков // Вестник Московского Университета. Сер. 8. История. 2001. № 2. С. 17–32.

[54] *Миронова Т. Л.* Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория… С. 13, 18, 27.

[55] Там же. С. 19.

[56] *Миронова Т. Л.* Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг… С. 183.

[57] *Мошин В. А.* О переодизации русско-южнославянских литературных связей // Из истории русской культуры. Т. II. Кн. 1. Киевская и Московская Русь. М., 2002. С. 385, 844, 845.

[58] *Турилов А. А.* Реймское Евангелие // Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия / Под ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина. 2-е изд. М.: Ладомир, 2017. С. 677.

дження кириличного рукопису вчений відмічав назви народів, що передаються по-східнослов'янськи: иерслмлане 10б, наза|ранинь 8б, изльтан|и 13[59]. До глаголичного протографа РЄк схиляється і Т. Миронова[60].

Досліджуючи РЄк, Л. Жуковська зауважувала, що середньовічна легенда про написання кириличної частини Реймського Євангелія в Сазавському монастирі св. Прокопом не підтверджується лінгвістичним і палеографічним аналізом рукопису; місцем створення книги швидше за все був Київ[61]. Так, саме кириличний рукопис був створений в Київській Русі. На нашу думку, імовірно, св. Прокіп написав Євангеліє глаголицею і зробив щодо цього в кінці рукопису запис, а київський писець текст транслітерував кирилицею і зберіг колофонний запис книги-зразка.

РЄк не є списком із кириличного рукопису, а саме є кириличною транслітерацією глаголичного тексту, проведеною за орфографічними нормами протографа, зі збереженням його графічного узусу[62]. При цьому є вельми значимим, — на чому наголошує В. Мойсеєнко, — що попри орфографічний вплив протографа (-фів), написання РЄк відображає тогочасну живомовну київську стихію[63].

Письму манускрипту можна дати таку ж характеристику, яка надана І. Срезнєвським письму Савиної книги XI ст., — що писана вона недбалим, трохи похиленим уставом[64]. У роботі над РЄк брали участь два писці: першим писано тексти читань, другим — заголовки та уставні вказівки. Перший писець писав уставом середнього розміру (3х3—4) із легким нахилом управо, а другий писав уставом маленького розміру (2х2—3), більш ретельно і відносно рівно, окремі літери із легким нахилом уліво, іноді вправо. Отже, тексти для читання рукопису писані більшими літерами, ніж уставні вказівки; такий же принцип оформлення тексту спостерігається в Остромировому Євангелії 1056—1057 рр.

У накресленнях писців та використаних ними графіко-орфографічних прийомів письма спостерігається майже ідентичність, що засвідчує один скрипторій. Тільки першим писцем послідовно пишеться диграф оу, а другим — дифтонг ѵ.

Графіка давньої кириличної частини РЄ відповідає книжному письму Русі XI ст., яке, як відмічає В. Щепкін, має багато спільного з XII ст.; вони поєднуються переважно геометричним стилем накреслень і — наскільки можливо — симетричністю їх частин. І тільки окремі начерки різко розмежовують два

[59] *Огієнко І.* Реймська Євангелія // Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови: Найважніщі пам'ятки церковнослов'янської мови. Пам'ятки старослов'янські X–XI віків. Т. 5. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. С. 146.
[60] *Миронова Т. Л.* Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория… С. 21.
[61] *Жуковская Л. П.* Реймское евангелие: история его изучения и текст… С. 16–17.
[62] *Вечерка Р.* Фонетико-фонологическая и правописно-графическая характеристика старославянских рукописей // Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.). / Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. М.: Русский язык, 1994. С. 32.
[63] Про особливості мови РЄк див. подану до цього видання статтю: *Мойсієнко В. М.* Кирилична частина Реймського Євангелія – важлива пам'ятка давньоруськоукраїнської книжної писемності. С. 68–91
[64] *Срезневский И. И.* Древнейшие славянские памятники юсового письма… С. 5.

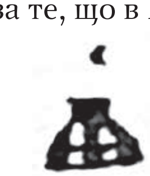
століття: **ять**, **омега** і **пси**. Останні два знаки вчений не вважає абсолютними прикметами і тому констатує, що вони мають враховуватися при датуванні тільки разом з іншими прикметами[65]. Цими начерками характеризується і РЄк.



Ять пишеться вся в рядку, із нахилом уліво й вправо, коромисло розміщується на відстані третини від верхньої лінії рядка; літера не виходить своєю щоглою за верхній рівень рядка, що є характерним для XI ст.: лѣть 2а, бѫдѣте 11в, благовѣстать 16а.

Омега має високу середню частину і вживається в буквосполученні от: ѡтидоша 7в, більше написань у буквосполученні от із Ѳ великою, із крапкою всередині: Ѳтроча 7в, Ѳтиде 8б. Написання ѡт, Ѳт притаманні давнім пам'яткам. Вживання омеги поширене у складі лігатури ѿ: ѿврьзьш|е 7в, ѿ 3в, 8б, 14в.

Псі наявна тільки хрестоподібної форми, подібної до давнього накреслення глаголичної букви а; коромисло трохи вище середини рядка, щогла і ніжка виходять за лінії рядка: на†ание 4г, †ано есть 12г, †ано 13а. Таке накреслення властиве саме найдавнішим пам'яткам, зокрема Савиній книзі, частково Остромировому Євангелію 1556—1557 рр., Ізборнику Святослава 1073 р., Мінеї 1096 р. Є. Карський зауважує, що поруч з цим накресленням в Остромировому Євангелії вже зустрічаємо ѱ, подальший розвиток цього знака буде ѱ[66]. Це говорить за те, що в РЄк таких графічних іновацій ще немає.



У почерку другого писця зафіксовано дуже давнє накреслення, яке зустрічається в старослов'янських пам'ятках, — схоже до юса малого, із хрестоподібною серединою та підкресленням внизу: Ѳчищениѧ $5г_{12}$.

Близьке до накреслення ѧ РЄк спостеріг Є. Карський, напр., у Савиній книзі. При цьому вчений зауважує, що руським пам'яткам ѧ і ѧ невідомі, але є окремі, дуже рідкі випадки їх вживання, зокрема друге накреслення в Словах Григорія Богослова другої половина XI ст.; воно чітко читається і в приписці до Мстиславового Євангелія XII ст.: кнѧ ю новъгородьскоуѹмоу 213а[67]. Це спостереження вченого зовсім не заперечує приналежність нашого рукопису до давньоруського скрипторія XI ст., а засвідчує існування на початку становлення давньоруської писемності ще однієї писемної школи, іншого графіко-орфографічного спрямування.

Буква ж пишеться в три прийоми, верхня частина трохи менша за нижню; буква ь пишеться вся в рядку; буква е вузька з довгим язичком; у букви м широка заокруглена петля, яка лежить на рядку; хвостики букв ρ, ѵ, ц, ф, χ опускаються під рядок; у букви ф маленька сплющена голівка, що доходить лише до середини рядка.

[65] *Щепкин В. Н.* Русская палеография. Москва: Наука, 1967. С. 110, 112–113.
[66] *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. С. 209.
[67] Там же. С. 208.

Розглянуті накреслення букв мають датуючі ознаки, які на думку І. Тота не суперечать бачити в РЄк пам'ятник XI ст.[68]

Титло має лівий край піднятий догори, а правий опущений додолу.

Використовується крапка як з'єднувальний та художній елемент. Буква ꙑ пишеться зі з'єднувальною крапкою (Е. Карський вказував на розміщення крапки на з'єднувальній рисці[69], у рукописові риски немає): вьсꙑ 1б, Ѡбꙑчаж 9а, дроугꙑ|а 16г. Як художній елемент крапка послідовно використовується для оздоблення букви Ѳ широкої та спорадично для ф. Буква Ѳ широка з крапкою в середині послідовно використана в рукописі на початку слів та після голосних: Ѳктомбра 2г, Ѳчи 1в, Ѳтроча 7в, Ѳца 8а, вифлеѲмѣ 7г, иѲсифоу 8а. Зауважимо, що відносно графіки РЄк не варто називати цю букву "О очною", як поширено в історіографії. Також, як оздоблювальний елемент у букву ф вписуються дві крапки: фарѣса 3г$_2$, вифлеѲмѣ 7г, наза|рефь 9в.

Вузькі варіанти букв ꙋ, ї іноді проставляються в кінці рядків, що пізніше буде прийнято правописним узусом і увійде в практику давньоруських писців: ї – ї|даахж 4г, бжиї| 12г, послжжиші| 13а$_{18}$, прчї| 15г; ꙋ – дру|гж 5в, высокꙋ| 13а, прѣмꙋ|дрости 15в. Використання писцем вузького варіанта букв у кінці рядків, коли не вистачає місця для широкого варіанта, добре видно в одному стовпчику на такому прикладі: ѥмꙋ| – ѥмоу| 13а.

У РЄк, при збереженні графічного узусу глаголичного протографа, наявне вибіркове використання специфічних літер (якими кирилична азбука відмінна від глаголиці), які не мають графематичного відповідника в глаголиці[70]. Зовсім не використовуються йотовані букви ꙗ і ѩ. Графіці рукопису не притаманне і написання з буквою ю. Вона зустрічається в тексті лише двічі: поустити□ю 4в (ю написано після стертої букви), выпрашающꙗ 9б (при виправленні, імовірно, з букви ѥ). Це свого часу ще відмічено І. Тотом[71]. Наявні спорадичні використання букви ѥ на початку слова, після голосних та після палатального л' (у давніх пам'ятках після палатальних р', л', н') — ѥгда 6а – егда 5г, ѥже 2б, ѥ|зрома 3г, и|ѥремиемь 8а, нбсное 14а, в|олѥ 11б. П. Лавровським нараховано 16 випадків вживання букви ѥ[72]. Вживаються букви ѯ, ѱ (передається як глаголична ѧ — †), на місці яких у глаголичних рукописах у тих же словах вживаються тільки диграфи кс, пс: маѯимоу 1г (трапилося один раз, у написанні другого писця на місці, імовірно, стертого диграфа кс, оскільки площа стертого відповідає двом буквам); на†ати 4г, на†а|тиса 4г, †ано 10г.

Одинично зафіксовано перенесену зі протографа глаголичну літеру ı = ь: бıжие 11а, бıжии 12б.

Послідовно використовується винесення букв над рядок, із покриттям дашком: декебра 2а, гла 5в, бы 12б. Наявний спосіб, пізніше широко вживаний: при-

[68] *Тот И. Х.* Русская редакция древнеболгарского языка... С. 58.

[69] *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. С. 203.

[70] *Вечерка Р.* Фонетико-фонологическая и правописно-графическая характеристика… С. 29.

[71] *Тот И. Х.* Русская редакция древнеболгарского языка… С. 106.

[72] *Лавровский П. О* Реймсском евангелии // Опыты историко-филологических трудов студентов главного педагогического института шестого выпуска. СПб.: Тип. имп. АН, 1852. С. 6.

голосна, що стоїть поміж двома однаковими голосними, виноситься над рядок, а голосна не повторюється: ре 3б.

Використовуються тільки лігатури ѿ і ТЬ: ѿ — племени 15б, ѿ дни 16б, та ТЬ — може 11а, поаТЬ 13а. Трохи більше слів з Ѿ, ніж з ОТ, наявні й подвійні написання: ѿ 2а, ѿ|идоу 5б—в — ѡтидоша 7в, Ѳ ѿвѣтѣхь 9б, ѿца 9в, ѿкрыти 13г, ѿврьзь оуста 14а, Ѳтькрьвени| 15а.

В орфографії РЄк застосовується контрактація — скорочення за першою буквою слова: є = есть – ѥго є 2а; ѥ = ѥго – испльниша є 5г, посьла ѥ 16в. А. Страхов справедливо припустив, що ці та подібні до них форми могли бути використані в пам'ятках з метою економії місця, тобто вони є, судячи з усього, найбільш раннім (і самим частотним) випадком контракції слова за першою буквою в слов'янській писемності[73].

У час створення РЄк правил щодо переносу слів ще не було вироблено, як і його позначення, і в нашому рукописі слова переносяться на другий рядок із будь-якої букви, яка опиняється на межі текстового поля: запрѣ|ти 8б, ѿ мн|огь 15б; навіть на рядку залишається перша буква слова, а решта переноситься — в|ьсѧ 2б, а|зь 12б, п|ризьвавь 7а, або навпаки, переноситься лише остання буква слова — ськаз|а 4в, моужьм|ь 15б, град|ж 12а, і слово, яке складається тільки з двох букв — д|а 1а, — що є свідченням невпорядкованості самої орфографії[40]. Написання з недотриманням правила, що рядок мав закінчуватися відкритим складом, М. Фужерон рахує серйозним аргументом, аби вважати текст РЄк більш давнім, ніж пам'ятки, датовані другою половиною XI ст.[41]

При копіюванні глаголичного оригіналу кириличною графікою завжди постає проблема передачі чисел. У місяцеслові писцем правильно проведено транснумерацію чисел[74] з глаголиці у кирилицю днів місяців, тижнів, з урахуванням різниці числового значення букв обох азбук. При цьому, писець переважно невірно розміщує числа в розряді другого десятка, іноді — в третього. Д. Лихачов зауважував, що помилки в передачі кириличної цифірі відносяться до числа найхарактерніших помилок переписувачів[75]. Числа в кириличній нумерації записуються зліва направо, від більших розрядів до менших; винятком є наведення чисел другого десятка, які записувалися відповідно до вимови слов'янських числівників, що й знаходимо в досліджуваній пам'ятці: двѣ на деса| 2а, Ѳсмь десать 15б. Однак, у кириличних пергаменних пам'ятках XI — першої половини XII ст. поруч із таким порядком зустрічається й протилежний: ·і҃а, ·і҃в[76], що й спостерігаємо в рукописі: ·і҃а: 1в, 13в, 15г, ·і҃в: 9а, ·і҃г: 2г (при цьому г написано по стертому; можливо, редактором виправлено помилку у транснумерації кирилицею), 8б,

[73] *Страхов А. Б.* Об орнаментальных принципах организации строки в древнерусских текстах как основе графико-орфографического варьирования // Palaeoslavica. 2001. № 9. P. 65.

[74] *Вечерка Р.* Фонетико-фонологическая и правописно-графическая характеристика …С. 29.

[75] *Лихачев Д. С.* Текстология: На материале русской литературы X–XVII вв. Л., 1983. С. 65–66.

[76] *Симонов Р. А.* Об особенностях цифровой системы, употреблявшейся в кириллических рукописях X–XV веков // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. Москва, 1973. С. 207.

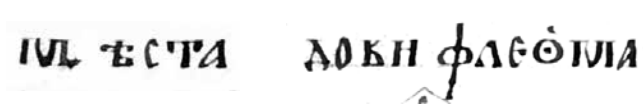
13в, ·ꙇ҃з· 13в, ·ꙇ҃и· 13в, ·ꙇ҃г· 2г, ·ꙁ҃ѕ· 1а. Про обізнаність писця щодо передачі порядкових чисел засвідчує таке написання: ·ꙇє҃· 1в, в якому він спочатку записав число як ꙇє, але потім поставив ꙇ і титло. Зупинимося на показовій графіці цифри 6. У рукопису використовується старослов'янське накреслення кириличної цифри ꙅ [6]: ·ꙅ҃г· 1в, виникнення якого пов'язується з впливом графіки глаголичної шістки. Це накреслення на Русі замінило візантійську форму шістки ѕ у зв'язку з південнослов'янським впливом X—XI ст.[77] Числа з двох боків переважно відокремлюються крапкою, але часто ставиться і двокрапка, а іноді вони й не виділяються крапками. Ці всі випадки наявні навіть на одному стовпчику, напр., на арк. 1в.

З діакритичних знаків використовується тільки один — єрчик, який пишеться зліва направо (҅) і ставиться: майже послідовно над літерами для позначення йотації: ꙇудѣѧ҆ 14а, требѫ҆ 12а, ѥ҆ 5г, своѥ҆го 8а, ѫ҆же 7б; трапляються й написання без діакритичного знака, який, імовірно, писець забував ставити: про҆вѣдаа 10б — про|повѣдаа 10в; ставиться діакритик над голосними буквами на початку слів, над буквою й на початку та в кінці слів; над буквою Ѳ: Ѳ҆трока 7в, Ѳ҆ не|мь12а; на місці ь: окто҆мьврꙗ 2г, д҆ва 6а, 15г — дьва 6а.

Із розділових знаків наявні тільки крапка, яка пишеться посередині рядка, і двокрапка з рискою (: —), яка ставиться в кінці уставної вказівки та читання.

Зауважимо, що РЄк та інші рукописні книги, які були створені в ранній київської одноєрєвій (ь) писемній школі, могли, спричинили вплив на сербську писемність.

Яскравим свідченням того, що кириличний текст Євангелія апракосу зроблено саме методом транслітерації з глаголичного тексту є цікавий і промовистий факт: писець, безпосередньо у процесі роботи, за невірно вжитою буквеною орфограмою зразу прописував правильну, а потім помилкову витирав, — у зв'язку з чим у словах наявний технічний пропуск на одну букву, рідко на дві. Переважно так працював перший писець. Спостерігається багато таких випадків; проілюструємо два з арк. 5а, в (далі у прикладах місце зі стертою буквою позначаємо прямокутничком — □).



Проведена писцем таким способом транслітерація тексту безпосередньо засвідчує процес його роботи над передачею глаголичних орфограм кирилицею, зі збереженням графічного узусу протографа. Найперше й найголовніше, завдяки такій технічній роботі писця ми маємо можливість отримати достовірні відомості щодо його походження і, ймовірно, локалізації рукопису. При роботі з оригіналом нам вдалося у декількох написаннях розгледіти стерті літери, проаналізувати їх заміну, що дає підстави стверджувати, що над створенням пам'ятки працював руський (український) книжник-писець, вірогідно, киянин. Красномовно засвідчує руську (українську) вимову писця вживання є на

[77] Там же. С. 210–211.

місці церковнослов'янського ѣ[78]. Так, писцем за невірно вжитою літерою є зразу писалася, наявна в глаголичному тексті, літера ѣ, а потім помилкова витиралася, що добре видно у таких прикладах: м□ѣста 5а, про҆в□ѣдаѧ 10б.

Щодо графіко-орфографічної заміни, потрібно зазначити такі: диграф кс замінено буквою ѯ – ма□ѯимоу 1г (у написанні другого писця, імовірно стерто диграф, оскільки площа стертого відповідає двом буквам); буква ѳ — буквою ф — ви□флеѲма 5в, ви□флеѲмѣ 7а. Наявні й приклади механічного вписування диграфа оу, а потім стирання у: и|сто□ѵь 2а, прико□сноу 2б (на цій сторінці, на чотири рядки вище, слово написано правильно прикосноу), м҆□го 2в, Ѳ□ѵи 2в та ін. А у слові ѥ҆уфѹмиѧ 13г стерто букву о і залишено ѵ на позначення іжиці.

Подамо низку інших написань зі стертими літерами, яких переважно не видно в оригіналі, що може зацікавити майбутніх дослідників: ако□же 5г (ймовірно стерто букву и), ѵьстї□ 6а (буква ї випралена зі стертої букви (?), за нею ще одна стерта буква), Ѳтаи□ 7а, исп□ы|тайте 7б, па|с□тоуси 8г, блгд҃ть□ж 9г (наче проглядає стерта буква ѣ), голоубь □□ 12а (після слова стерто дві букви), д҃ь □и 2г (стерто букву ї, від якої залишилися вгорі тільки дві крапки, далі вірно вжито букву и для передачі сполучника).

Наявні й випадки, коли помилково вжита буква не витиралася перед правильно писаною; наприклад, це зафіксовано у другого писця в слові єѵ҆ѹ҆ньгельа 10а, що засвідчує дію кириличного писемного узусу щодо використання у цій орфограмі іжиці, яка передається графемою ѵ. Трапився випадок, коли буква стерта, а правильна не прописана і тільки при редагуванні тексту вона вписана над рядком: и□҃же 10а.

Трапляються графічні заміни, або просто виправлення, одних літер на інші: 1) буква ѳ виправлена з букви ф — маѳеа 1г (викликає певні роздуми написання на цій сторінці ім'я апостола в трьох різних варіантах: матфеа 1г — матѳеа 1г, ѿ ма҃ | 1г, маѳеа 1г; два перші свідчать про те, що писцем букви ф і ѳ не розрізнялися); 2) буква о виправлена з ь – миром҃ | 2б, ливано 7в; 3) буква о виправлена з букви е — пор|фуриѧ.

Наявні й пізніші правки тексту, проведені по змитих літерах, наприклад: 1) буква ѳ написана по букві ф, що засвідчує велика пляма — ѳамари 3г, салаѳиила, салаѳили 4а, матѳана 4а, матьѳань 4б; 2) виправлення в імені иоаТф҃ма та иѲаТф҃мь 4а, від початкових написань залишилися тільки закінчення, відповідно -ма та -мь; 3) написано є в слові ст҃мь 3г, у слові приїмь 8б написано букву и і над рядком вставлено букву ї.

До розглянутих вище стертих випадків т. зв. русизмів (заміна букви є), додамо й наявні, без виправлень у словах, графіко-орфографічні заміни оу на ж і навпаки, відбиті в подвійних написаннях, які характерні для пам'яток давньоруської редакції: тоуне – тжне 1б, лоуди 4в – лжди 7а, владоуцѭ 4г — владоуцоу 10в, дроугоу 3а — дру|гж 5в, ижд҃и 8а — иоуд҃и 10в, зако|ноу 5г — законж 6в, голжбь 11г — голоубь 12а, град|жщь 12а — гра|доуща 12б.

[78] *Соболевский А. И.* Кирилловская часть Реймсского Евангелия // Русский филологический вестник. Т. 18. Варшава, 1887. № 3. С. 149.

Зауважимо, що РЄк та інші рукописні книги, які були створені в ранній київській одноєровій (ь) писемній школі, могли спричинити вплив на сербську писемність. Саме тому деякі вчені відносять київські пам'ятки до сербських, або вбачають в них добре виражений сербський характер. На противагу цьому, далі, в повному обсязі, подамо констатацію В. Мошина, що руський (давньоруський, давньоукраїнський — ЛГ) вплив при формуванні правопису сербських текстів рашської редакції було вичерпно досліджене О. Бєличем[79], який спочатку дає характеристику древнішій сербській редакції, як вона розвивалася зі старослов'янської — можливо, в другій половині XI ст., а можливо, дещо пізніше, в Зеті (Чорногорії) і сусідніх областях. Тільки тут могло з'явитися позначення напівголосного знаком ь, який в цих областях, як і в сусідніх македонських землях, вимовлявся як короткий і неясний **е**, тимчасом як в інших сербських областях вимова цього звука наблизилася до вимови звука а, який, вірогідно, був би позначений твердим знаком ъ. В цій зетсько-хумській (чорногорсько-герцеговинській) редакції, відповідно до системи глаголичного алфавіту, був введений знак **ћ** (глаголичний «джервь»), який вживався для позначення і **ђ** (*gj*), і **ћ** (тj); утвердилося вживання ѣ замість **ja**; були відсутні йотовані ꙗ і ѥ (ю в глаголиці відсутня). У другій половині XII ст. тут паралельно існувало два типи письма (ділове і церковне — ЛГ), які різнилися правописом і графікою... Церковне письмо змінювало свій правопис повільніше: не тільки в Євангелії князя Мирослава, але і в Хіландарському типику ми знаходимо архаїзми, зокрема у вживанні носових. На базі зетсько-хумської редакції (яка продовжувала пізніше існування на території Боснії) випрацювалася рашська школа правопису. Вона прийняла спрощений правопис світських зетсько-хумських державних канцелярій щодо заміни юсів голосними ꙋ і **е** та вживання одного напівголосного ь; відкинула вживання глаголичного джерва і вживання ѣ для я; крім ю, ввела систематичне вживання йотованих голосних ꙗ і ѥ[80].

ГЛАГОЛИЧНА ЧАСТИНА[81]

Глаголична частина завершена 1395 р. Вона складається з чотирьох восьмиаркушних, не пронумерованих зошитів (31 аркуш). Текст писаний на тонкому гладенькому пергамені у два стовпці по 20 рядків. Поле тексту і аркуші не розліновані, 173x130 мм, у два стовпчики (173x55мм). Первісно рукопис мав значно більші поля, які при оправленні були обрізані, про що свідчать кустоди, наявні зі зворотів останніх аркушів зошитів, виділені крапками ⁖ й розміщені на нижньому полі аркушів: на арк. 24зв. поле обрізано до кустоди

[79] *Белић А.* Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ирилских споменика // Светосавски зборник Српске Академије. Књ. 1. Белград, 1936. С. 129–276.

[80] *Мошин В.* О периодизации русско-южнославянских литературных связей… С. 72.

[81] Дослідження, палеографічне і кодикологічне описування рукопису проведено в ґрунтовній праці: *Страхова О. Б.* Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // Palaeoslavica. Supplementum, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. 261 p.

любити; на арк. 32зв. кустода майже повністю зрізана, а на арк. 40 зв. від неї наявна лише частина одного знака.

Нумерація аркушів посторінкова, проведена до кінця тексту іншим почерком, ніж нумерація кириличної частини, яким, імовірно, й уписаний у штамп шифр зберігання рукопису № 255, арк. 1. Цим же почерком літерною нумерацією пронумеровано чисті аркуші в кінці книги: останній аркуш четвертого зошита, захисні та форзац.

Рукопис добре збережений. На першому аркуші (арк. 17) трохи стерся текст та кіноварний заголовок на другому стовпчику, поля сильно забруднені, у жирних та водяних плямах, знизу першого стовпчика пергамен зшитий; пергамен зморщений на нижніх полях арк. 19—21; дірки, зроблені при вичинці шкіри, на арк. 23, 26; зрізаний верхній правий кут на арк. 36; трапляються воскові плями. Книжний блок кодексу обрізаний нерівно. Перший зошит певний час знаходився в обкладинці, якою слугував вдвічі перегнутий пергаменний аркуш, який часто використовували.

Текст писаний глаголичним готикованим кутастим письмом[82], літери висять під рядком, розмір літер 4x3—6 мм. Письмо вишукане, з чітким поділом на слова. У роботі над написанням тексту брали участь два писці: першим писцем була розпочата робота над рукописом, написано тексти майже всього першого зошита, арк. 17 (с. 1) — 24 (15); зі звороту останнього аркуша зошита, арк. 24 зв. (с. 16), роботу продовжив і завершив другий писець на арк. 47б (с. 61); йому належить і колофонний запис на арк. 47б—в (с. 61—62)[83]. Близькість почерків говорить про те, що обоє писців пройшли навчання в одному скрипторії, скоріше за все — в скрипторії Емауського монастиря[84]. Глаголичний рукопис вишукано ілюмінований[85]. Текст прикрашений різнокольоровими буквицями і маленькими мініатюрами, вписаними в букви, три мініатюри вписано в квадрат; рубрикатор працював один. Заголовки читань, великі ініціали та заголовні літери писані кіновар'ю.

За змістом глаголичний манускрипт є зібранням старо- і новозавітних перекоп на католицькі празники та містить обидва читання меси основних Господських, Богородичних свят і днів пам'яті особливо шанованих святих: арк 17а—17г, *У Неділю Цвітну (Вербна неділя)* (Філп 2, 5—11; Мф 21, 1—9); арк. 18а—19в, *У Великий четвер* (1 Кор 11, 20—32; Ін 13, 1—15); арк. 19в—20б, *У Велику суботу* (Кол 3,1—4; Мф 18, 1—7); арк. 20б—20г, *У Неділю Пасхи* (1 Кор 5, 7—8; Мк 16, 1—7); арк. 20г—21г, *На Хрещення Церкви* (Ап 21, 2—5; Лк 9, 1—9); арк. 21г—22г, *У Світлий понеділок* (Діян 13, 26—32; Лк 24, 36—47); арк. 22г—24а,

[82] Щодо цього різновиду письма А. Турилов наголошує, що воно використовувалося в хорватських кодексах другої половини XIV ст., і, як приклад, подає посилання на Місал 1386 р. у зібранні Австрійської національної бібліотеки у Відні, Слав. 8 (*Birkfellner G.* Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien, 1975. Abb. 3–4). Див.: *Флоря Б. Н., Турилов А. А., Иванов С. А.* Судьбы кирилло-мефодиевской традиции… С. 117.

[83] *Страхова О. Б.* Глаголическая часть Реймского евангелия… P. 12.

[84] Там же. P. 98.

[85] Див. подану до цього видання статтю: *Яницька П.* Художнє оформлення Реймського Євангелія. С. 93–105.

На Вознесіння Господнє (Діян 1, 1—11; Мк 16, 14—20); арк. 24а—25в, *У Неділю П'ятидесятниці* (Діян 2, 1—11; Ин 14, 23—31); арк. 25в—26а, В честь Святої Трійці (Рим 11, 33—36; Ін 15, 26—16,4); арк. 26а—26в, Месса Тіла Господнього (1 Кор 11, 23; Ін 6, 55); *арк. 26в—27в, Пам'ять св. Іоанна Хрестителя* (Іс 49, 1—3 и 5—7; Лк 1, 57—68); арк. 27в—29а, *Свято св. апостолів Петра і Павла* (Діян 12, 1—11; Мф 16, 13—19); арк. 29а—29в, *Св. Прокопія* (Еф 1, 3—7; Лк 12, 32—34); арк. 29в—30в, *На Вознесіння Богородиці* (Сир 24, 7—17; Лк 10, 38—42); арк. 30в—32б, *На Різдво Богородиці* (Притч 8, 22—35; Мф 1, 1—16); арк. 32б—33б, *Пам'ять мученика Вячеслава* (Сир 39, 6—12; Лк 14, 26—33); арк. 33б—34в, *Празник Святого Михайла Архангела* (Ап 12, 7—12; Мф 18, 1—10); арк. 34в—35б, *Пам'ять блаженного Ієроніма* (Сир 50, 6—11, 13, 22; Лк 11, 33—36); арк. 35в—36г, *День усіх святих* (Ап 7, 2—12; Мф 5, 1—12); арк. 36г—37б, *Канун Різдва Христового* (Рим 1, 1—6; Мф 1, 18—21); арк. 37б—38б, Різдво Христове, по утрені (Тит 2, 11—15; Лк 2, 1—14); арк. 38б—38г, Різдво Христове, на світанку (Тит 3, 4—7; Лк 2, 15—20); арк. 38г—40а, *Різдво Христове, на головній месі* (Евр 1, 1—12: Ин 1, 1—14); арк. 40а—41а, *Пам'ять св. Стефана* (Деян 6, 8—10; 7, 54—60; Мф 23, 34—39); арк. 41б—41г, *Пам'ять св. апостола і євангеліста Іоанна* (Сир 15, 1—6; Ін 21, 19—24); арк. 41г—42б, *На Обрізання Господнє* (Рим 8, 1—4; 15, 8—9; Лк 2, 21); арк. 42б—43в, *На Богоявлення* (Іс 60, 1—6; Мф 2, 1—12); арк. 43в—44в, *На Принесення в Господній Храм* (*Стрітення)* (Мал 3, 1—5; Лк 2, 22—32); *арк. 44в—45б, На пам'ять свв. Кирила і Мефодія* (Прем 3, 17—20; Мф 3, 37—42); арк. 45б—46а, *На пам'ять преп. Венедикта* (Сир 65, 1—4, 6, 8; Мк 10, 25—31); арк. 46а—47а, *На Благовіщення* (Іс 7, 10—15; Лк 1, 26—38); арк. 47а—47б, *Пам'ять сповідника або святителя* (Сир 65, 1—6).

На арк. 29а, кіновар'ю подано читання пам'яті св. Прокопа (†1053), засновника Сазавського монастиря біля Праги: нь дьнь єго прокопа | опта чт єпⷭ҇ие | бжи п҃ а к рмⷧ҇нмь (проте, уривок взято з Послання апостола Павла до Ефесян)[86]. Пам'ять його відмічається у Католицькій Церкві 4 липня. У заснованому ним монастирі служба відбувалася слов'янською мовою за книгами, писаними глаголицею[87].

ЗАПИС 1395 р. та висновки до роботи

Після глаголичної частини розміщується колофонний запис 1395 р., на арк. 47—47 зв.[88] (с. 61—62), писаний чеською мовою кутастою хорватською глаголицею другим писцем. Колофон чітко структурований, писаний кіновар'ю, відноситься до всього кодексу, спочатку подає відомості про глаголичний рукопис, а потім — про кириличний. Він уписаний другим писцем зразу, з наступного рядка, після завершення роботи над текстом. Текст колофону представлено на початку нашої роботи за оригіналом, в транслітерації кирилицею та в україномовному перекладі, здійсненому І. Огієнком.

[86] Реймсское славянское Евангелие. С. 197, прим. 2.
[87] Там же. С. 197, прим. 1.
[88] Це номер аркуша за прийнятою в роботі поаркушевою нумерацією кодекса.

Проведене нами дослідження кодексу й отримані уточнені палеографічні та кодикологічні дані дають підставу зробити певні висновки щодо основних відомостей, поданих у колофоні, які по-різному трактуються вченими, й підвести підсумок нашій роботі. Спочатку розглянемо дані, подані в колофоні щодо кириличної частини, а потім — глаголичної. Це має в хронологічній послідовності показати історію кожного рукопису й кодексу взагалі, а також логічніше представити наші аргументи щодо основних наріжних питань.

Відомості колофону щодо кириличної частини

«А другу частину тих книжок, що по руському обряду, писав св. Прокоп своєю рукою. А це руське писання небіжчик Кароль четвертий, цісар римський, дав на славу тому кляшторові, а на честь св. Єронимові та св. Прокопові. Господи, подай йому вічний спокій. Амінь»:

‣ *А другу частину тих книжок, що по руському обряду, писав св. Прокоп своєю рукою*

Вказується, що частина кириличного Євангелія апракосу укладена за православним обрядом і писана св. Прокопом (†1053). На нашу думку, св. Прокопом міг бути писаний саме глаголичний рукопис, а його ім'я, як писця, могло бути зафіксовано в записові рукопису. Кириличне Євангеліє апракос писано, імовірно, в київському скрипторії, безпосередньо з глаголичного рукопису і, можливо, зі збереженням колофону й імені писця.

‣ *А це руське писання*

Писано РЄк старослов'янською мовою давньоруської (давньоукраїнської) одноєрової редакції, правописний узус якої є слідуванням орфографії глаголичної книги-зразка. Орфографія даної редакції характеризується використанням лише одного єра (ь) та двох юсів (ѧ, ѫ), відсутністю йотованих букв; йотація позначається діакритичним знаком — єрчиком; буква ѥ пишеться лише в певних позиціях у слові, рідко — буква ю. РЄк є яскравим представником ранньої київської книжної школи, яка проіснувала недовго й не набула подальшого розвитку. Рукопис імовірно створено київськими книжниками-писцями й ілюмінаторами у 20—30-х роках XI ст., у часи дії київського скрипторію Ярослава Мудрого (1025—1054 рр.).

‣ *А це руське писання небіжчик Кароль четвертий, цісар римський, дав на славу тому кляшторові[89], а на честь св. Єронимові та св. Прокопові*

Фрагмент кириличного рукопису чеським королем Карлом IV (1346—1378), імператором Священної Римської імперії, був подарований до Емауського монастиря біля Праги, присвяченого Богородиці, блаженному Ієроніму, святим Кирилу і Мефодію, єпископові Адальберту (Войтеху) та Прокопу Сазавському. У монастирі кожний зошит був узятий в обкладинку і їх тексти використовувалися при богослужіннях.

[89] Католицький монастир.

Відомості колофону щодо глаголичної частини

«Року Божого 1395 ця Євангелія та Послання списані слов'янською мовою; співати по них не можна, бо по них опят править мшу підчас коронації»:

‣ *1395 рік*

Робота над глаголичною частиною завершена 1395 р. у чеському Емауському монастирі[90]. Першим писцем праця розпочата раніше, ним був написаний перший зошит (читання в Неділю Цвітну (Вербна неділя); у Великий четвер; у Велику суботу; у Неділю Пасхи; на Хрещення Церкви; у Світлий понеділок; на Вознесіння Господнє; та недописане читання у Неділю П'ятидесятниці, яке згодом, зі звороту останнього аркуша, було дописано другим писцем, яким написано ще три зошити й завершено роботу). Тексти з цього зошита ще певний час використовувалися під час служб, а зошит був укладений у палітурку.

‣ *Євангелія та Послання списані слов'янською мовою;*

Євангелія та Послання списані слов'янською мовою, тобто глаголицею.

‣ *співати по них не можна, бо по них опят править мшу підчас коронації*

Указано, що співати по цим книгам не можна, бо по них знову правлять мшу[91] підчас коронації, тобто використовують в обряді помазання миром. Помазання зазвичай включалося до складу складного богослужбового чину коронації. Закінчується запис словами: «*Господи, подай йому* [Карлу IV] *вічний спокій. Амінь*».

Вірогідно, що книгу взяли в ошатну оправу-мощевик і включили до обряду помазання на царство при проведенні церемонії коронації чеських королів. Тому гусити, розгромивши Емауський монастир у 1421 р., книгу зберігали у себе 40 років, а потім передали, за однією із версій її побутування, до Константинополя, де вона в недоторканості зберігалася ще 100 років, оскільки була пов'язана з іменем імператора Великої Римської імперії, короля Чехії Карла IV. Тому не випадково книга, яку називали «*Texte du Sacre*» (Коронаційний текст), була придбана й вкладена кардиналом Шарлем Лотарингським, архієпископом Реймським, до Реймського собору напередодні Великодня 1574 р., згодом включена до богослужбового чину коронації французьких королів. Король Франції повинен бути коронований в Реймському соборі й помазаний миром, що знаходиться в Святій Стекляниці. Щодо РЄ маємо таке свідчення: «У день свого помазання король приносить королівську присягу на цьому Євангелії. Воно перш за все використовується для цієї мети, ймовірно тому, що об'єднує євангельські тексти та інші реліквії, на яких

[90] Легітимність запису засвідчується, на нашу думку, відсутністю в рукопису читання служби празника на честь одного зі святих покровителів Емауського монастиря – мученика-єпископа Адальберта, який був позбавлений цього статусу після 1352 р. (Між 1352 і 1437 рр.): *Rothe H.* Das Slavenkloster in der Prager Neustadt bis zum Jahre 1419: Darstellung und Erlдuterungder Quellen. Teil I // Jahrbьcher fьr Geschichte Osteuropas. Neue Folge. 1992. Bd. 40. Heft 1. P. 23–24. Замість цієї служби писець помістив службу князю-мученику Вячеславу, *арк. 32б–33б* (с. 31–33).

[91] *Миша* – «католическое богослужение», зап., южн., укр., блр. *миша*, чеш.-цслав. *мьша* (Киевск. листки, легенда о св. Вацл.), сербохорв. зап. *mäša*, чеш. *mše* «месса»… *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка в четырех томах. Том 3 (Муза-Сят) / Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. 2-е изд., стереотипное. Москва: Прогресс, 1987. С. 22.

прийнято присягати в Католицькій Церкві. В скарбниці Реймського собору можна побачити й інше Євангеліє, менш цінне, на якому наші королі приносили присягу при помазанні до того, як кардинал Лотарингський приніс у дар екземпляр, про який йде мова»[92].

Отже, колофон був уписаний при об'єднанні кириличної та глаголичної частин в одній книзі, для якої було виготовлено у 1395 р., чи наприкінці XIV ст., дорогоцінну оправу-мощевик. Книга набула статусу "*Texte du Sacre*" при проведенні богослужбового чину коронації. Це сприяло збереженню фрагмента місяцеслова кириличного Євангелія апракоса, писаного в часи становлення книжного скрипторію київської Русі, часу правління великого князя Ярослава Мудрого.

СПИСОК РУКОПИСНИХ ДЖЕРЕЛ

Архангельське Євангеліє, 1092 р. Російська державна бібліотека, М. 1666

Ассеманієве Євангеліє, XI ст. (не раніше 1054 р.). Ватикан, Cod. Slav. 3

Житіє Кондрата, XI в. Російська національна бібліотека, Погод. 64

Златоструй Бичкова, XI ст. Російська національна бібліотека, Qn. I. 74

Ізборник Святослава, 1073 р. Російський державний історичний музей, Син. 104

Листок Вікторова, XI ст. Російська державна бібліотека, Писк. 205.1

Македонський кириличний листок, XI ст. Російська бібліотека Академії наук, 24.4.16. (Срезн. 63)

Мирославове Євангеліє, 80-ті рр. XII ст. Белград, Народний музей, 1538

Мінея, 1096 р., Російський державний архів давніх актів, ф. 381, Син. 89

Мінея, 1097 р., Російський державний архів давніх актів, ф. 381, Син. 91

Новгородський псалтир першої чверті XI ст. Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник

Остромирове Євангеліє, 1056—1057 рр. 294 арк. Російська національна бібліотека, F. п. I. 5

Пандекти Антіоха Чорноризця, друга половина XI ст. Російський державний історичний музей, Воскр. 30 перг.

Пантелеймонове Євангеліє, XIII ст. Російський державний архів давніх актів, РС (Ф. 188) № 816

Савина книга, XI, XI—XII і кінець XIII ст. Російський державний архів давніх актів, ф. 381, Син. 14

Слова Григорія Богослова, друга половина XI ст. Російська національна бібліотека, Q. п. I. 16

Туровське Євангеліє, друга половина XI ст. Вроцлавська бібліотека Академії наук Литви, F. 19—1

Чудовський Псалтир, перша половина XI ст. Російський державний історичний музей, Чуд. 7

[92] *Полевой Н.* Любопытное дополнение к известиям о Славянском Евангелии… С. 70–71.

БІБЛІОГРАФІЯ РЕЙМСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ[1]

Публікації[2]

Публікації кодексу

Silvestre J.-B. Évangélia slavice, quibus olim in regum Francorum oleo sacro inungendorum solemnibus uti solebat ecclesia remensis, vulgo “Texte du sacre”, ad exemplaris similitudinem descripsit et edidit J. B. Silvestre et B. Kopitar. Lutetiae Parisiorum, 1843. 426 p.

Silvestre J.-B. Évangéliaire slave de Reims, ou Texte du Sacre, edition fac-simile in-4°. Paris, 1843.

Ганка В. В. Сазаво-Эмаускоe Благовествование, ныне же Ремьское, нанеже преже присягаша при венчальном миропомазании цесари фарньцустии, с прибавлением сбоку того же чтения латинскыми буквами и сличением Остромирова Евангелия и Острожьскых чтений. В Чешской Празе, 1846. XXXII, 200 с.

Silvestre J.-B. *Évangéliaire slave, dit Texte du sacre, de la Bibliothèque de Reims,* fac-similé par J.-B. Silvestre; traduction latine par feu Kopitar. Paris, 1852. (З латинським перекладом).

Léger L. L’Évangéliaire slavon de Reims dit: Texte du Sacre. Edition facsimilé en héliogravure ubliée sous les auspices de l’Academie Nationale de Reims, précédée d’une Introduction historique par L. Léger. Reims–Prague, 1899. 45+94 p. (***Léger L.*** Notice sur l’Évangéliaire slavon de Reims dit : Texte du Sacre. Reims: F. Michaud, 1899. 4+47 p.).

Havryluk V. Évangéliaire slave de Reims dit Texte du Sacre, Paris: Editions Beaurepaire, 2009. 44 p., [112] p.

Реймсское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание / под. рук. иером. Александра (Синякова) : У 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 1: 104 с.; Т. 2: 336 с.

Публікації кириличної частини

Hanka V. Wýpisky Remešskeho a Ostromirského Evangelium // Abhandlungen der K. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. F. 3. B. 2. Prag, 1843. P. 204–216.

Жуковская Л. П. Реймсское евангелие: история его изучения и текст // Предварительные публикации / Институт русского языка АН СССР. М., 1978. Вып. 114. 64с.

Рот-Жебровский Т. Кирилловская часть Реймского евангелия / Лингвистическое исследование. Lublin, 1985.

Александрович В. С. Реймське Евангеліе Анни Ярославівни. Львів: МС, 2010. 200 с. ; іл.

Реймське Євангеліє Анни Ярославни. Торонто: Фундація Енциклопедії України, 2018. 84 с. ; іл.

[1] Представлена основна бібліографія.

[2] Видання подаються у хронологічній послідовності.

Публікації глаголичної частини

Страхова О. Б. Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // Palaeoslavica. Supplementum, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. 261 pp. (Публикация текста с параллелями из Хервоева и Нью-Йоркского миссалов, p. 139–261).

Дослідження[3]

Александрович В. Київські аркуші Реймського євангелія // Реймське Евангеліє Анни Ярославівни. Львів: Видавництво «МС», 2010. С. 11–32.

Андреевский И. О Реймсском Евангелии // Северная пчела. № 28. СПб., 1840. С. 111–112.

Андреевский И. Письмо к редактору о Реймсском Евангелии // Сын Отечества. 1840. Т. 4. Отд. 6. С. 545–551. [Рец. на работу: ***Срезневский И. И.*** Предположения о Реймсском Евангелии. Новости литератур славянских (Из письма к редактору «Отечественных записок») // Отечественные записки. Т. 10. Май. Отд. 7. СПб, 1840. С. 1–10)].

Априлов В. Е. «Болгарские Книжники», или какому славянскому племени собственно принадлежит кирилловская азбука? Одесса, 1841.

Априлов В. Е. Денница новоболгарского образования. Ч. 1. Одесса, 1841.

Арполенко Г. П. та ін. Нариси з морфології старослов’янської мови східнослов’янських пам’яток XI–XIII ст. : [монографія] / Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк; НАН України, Ін-т укр. мови. Київ: [Вид. Дім Д. Бураго], 2008. С. 17 та ін.

Бередников Я. И. О Славянских рукописях, хранящихся в Германских и Французских библиотеках // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 42. Отд. 2. СПб., 1844. С. 73–91.

Биккинина Э. И. Особенности функционирования надстрочных знаков в Реймсском евангелии XI века // Русская и сопоставительная филология. Взгляд молодых. Казань, 2003. С. 14–21.

Биккинина Э. И. Функциональная специфика дублетных букв в Реймсском Евангелии // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. Казань, 2004. С. 176–178.

Билярский С. П. Судьбы церковного языка. Историко-филологическое исследование. [Т.] 2. О Кирилловской части Реймского евангелия. СПб., 1848. С. 25 (2-е изд. СПб., 1859).

Будилович А. С. Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы. Т. 2. Зарождение общего языка на славянском востоке. Варшава, 1892. С. 135.

Бузук П. О. Нарис історії української мови: Вступ: Фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. Київ, 1927. С. 18.

Букатевич Н. И., Савицкая С А., Усачева Л. Я. Историческая грамматика русского языка. Киев, 1974. С. 17.

Буслаев Ф. И. О влиянии христианства на славянский язык. Опыт истории языка по Остромирову евангелию. Москва, 1848. С. 200, 206.

Буслаев Ф. И. О влиянии христианства на славянский язык // Sankt Petersburger Zeitung, 1848. № 245.

Вергун Д. Н. Карпаторусская литература: Критический очерк. Прага, 1925. С. 3, 48.

[***Волков Н. В.***] Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV веков и их указатель / сообщения Н.В. Волкова. СПб., 1897. (Памятники древней письменности, № CXXIII). С. 51.

[3] Праці розподілені за прізвищами вчених за абеткою і в хронологічній послідовності.

Востоков А. Х. Замечания о так называемом Реймском евангелии (XI – XII в.) // Филологические наблюдения. СПб.: Тип. имп. АН, 1865. С. 205–208.

Ганка В. В. Начало священного языка славян // Отечественные записки. Т. 49. Отд. 7. СПб., 1846. С. 20–26.

Ганка В. Остатьци Словенскаго богослуженія у Чеховъ. Прага, 1859.

Гісторыя беларускага мастацтва : У 6 т. Т. 1: Ад старажытных часоў да другой паловы XVI ст. Мн. : Навука і тэхніка, 1987. С. 91.

Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного печатного каталога славянских рукописей // 4-й Международный съезд славистов. Славянская филология. Т. 2. Москва, 1958. С. 29 (библ.), 417.

Грунский М. К., Ковальов П. К. Нариси з історії української мови. Львів, 1941. С. 13.

Гълъбов И. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. София, 1980. С. 70–71.

Джадарт А. Досье словянськой євангелики в библиотецки Реймса, имп. Поля Жаккина. Безансон, 1902.

Дубровский П. П. Замечания г. Ганки о реймсском славянском евангелии // Литературная газета. 1840. №56. С. 1280–1290.

Дубровский П. П. Славянские новости. Славяне юго-западные // Москвитянин. 1846. Ч. 2. № 4. С. 177–190.

Дурново Н. Русские рукописи XI и XII в. как памятники старославянского языка // Јужнословенски филолог. Кн. IV. 1924. С. 83–84; Кн. V. 1925–26. С 107–108; Кн. VI. 1926–1927.

Дурново Н. Введение в историю русского языка. 2-е изд. Москва, 1969. С. 56, № 25. (1-е изд. Брно, 1927).

Жуковская Л. П. Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. Київ, 1981. С. 17–27.

Жуковская Л. П. Евангелие Анны Ярославны – королевы Франции в текстологическом отношении // Тезисы докладов и сообщений конференции по итогам научно-исследовательской работы ГБЛ за 1990 г. Москва, 1991. С. 84–87.

Запаско Я. П. Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва). С. 15, 24–26, опис: Євангеліє апракос короткий «Реймське» (кирилична частина). 151–154, № 6.

Иконников В. С. Опыт русской историографии. Київ, 1908. Т. 2. Кн. 2. С. 258.

Карамзин Н. М. История государства Российского. 2-е изд. Спб., 1818. Т. I, С. 213; прим. 529.

[***Каринский Н. М.***]. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 68 фототипических снимков с древнерусских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. К печати приготовил и вводною статьею снабдил Н.М. Каринский. Ленинград : АН СССР, 1925. С. 10.

Карский Е. Ф. Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII вв. Изд. 2-е. Варшава, 1902. С. 15; Изд. 3-е. Варшава, 1912. С. 10, 11. (Варшава, 1901).

Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. 2-е фототип. изд. Москва: Наука, 1979. С. 132, 147, 203, 209, 371, № 5. (1-е изд. М., 1928).

Катков М. Н. Об элементах и формах славяно-русского языка. М., 1845.

Кеппен П. И. [Статья без названия] // Библиографические листы. СПб, 1825, № 34.

Колесса О. Погляд на історію української мови. Прага, 1924. С. 9, 18.

Кривко Р. Н. Древнерусская орфография XI – нач. XII в. в свете суперсегментных тембровых оппозиций // Вопросы языкознания. Москва, 1998 г. №2. С. 66 и др.

Курінний П. Реймська Євангелія – найдавніша пам'ятка письма Київської Русі // Золоте слово. Науково-навчальне видання. В двох книгах. Київ: Видавництво "АКОНІТ", 2002. Кн. 1.

Лавровский П. О Реймсском евангелии // Опыты историко-филологических трудов студентов главного педагогического института шестого выпуска. СПб.: Тип. имп. АН, 1852. С. 1–141.

Лосева О. В. Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV в. // Древняя Русь. 2001, № 2 (4). С. 15–36.

Лосева О. В. Русские месяцесловы XI–XIV вв. М.: Памятники исторической мысли, 2001.

Марков В. М. К истории редуцированных гласных в русском языке. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1964. С. 159 и пр.

Маховець Л. Є. Українські письменники: Біобібліографічний словник. К., 1960. Т. 1. Давня українська література (XI–XVIII ст.). С. 657–658.

Микитась В. Л. Літературний процес на Закарпатті доби феодалізму: Конспект лекцій. Ужгород, 1966. С. 19.

Мильчина В. Французы «полезные» и «вредные»: надзор за иностранцами в России при Николае I. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. С. 36–49.

Минчев Г. Реймское Евангелие // Кирило-Методиевска енциклопедия. София, 2003. Т. 3. С. 456–459.

Миронова Т. Л. Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория Ярослава Мудрого. Москва: РГБ, 1996. 81 с. (На основі графіки й орфографії Реймського Євангелія).

Миронова Т. Л. Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв. Москва : Русская книга, 2001. С. 178–212 и др.

Николаев Г. А., Биккинина Э. И. Из наблюдений над языком Реймсского евангелия XI в. (графика, орфография, фонетика) // Вестник ВолГУ. Сер. 2. Вып. 4. 2005. Р. 16–23.

Никольский Н. К. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений. (X–XI вв.). Корректурное издание. СПб., 1906. С. 489–490.

Нікітенко Н., Корнієнко В. Реймське Євангеліє та Анна Ярославна // Реймське Євангеліє Анни Ярославни. Торонто: Фундація Енциклопедії України, 2018. С. 7–15

Огієнко І. Реймська Євангелія // Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови: Найважніщі пам'ятки церковнослов'янської мови. Пам'ятки старослов'янські X–XI віків. Т. 5. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. С. 144–151, 358–359 (знімки арк. 3 і 4).

Паплонский И. И. О Реймсском Евангелии // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 57. Февраль. Отд. 2. СПб., 1848. С. 105–156; Март. С. 191–251; Апрель. Отд. 2. С. 1–31.

Первольф И. И. Славяне, их взаимные отношения и связи. Т. 2. Варшава, 1888. С. 541, 544.

Первольф И. И. Словенский язык и его судьбы у народов славянских // Мефодиевский юбилейный сборник. Варшава, 1883.

Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым. Т. 3. СПб., 1886. С. 169.

Погодин М. П. [Статья без названия] // Москвитянин. 1841. Ч. 3. С. 490–498.

Погодин М. П. [Описание] // Москвитянин. 1841. Ч. 4. С. 630.

Полевой Н. Любопытное дополнение к известиям о Славянском Евангелии, находившемся в Реймсе // Сын отечества. Т. 8. Секция 6. СПб, 1839. С. 70–71.

Приходько Г. История Реймсской славянской рукописи // Реймсское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание / под. рук. иером. Александра (Синякова) : У 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 2. С. 16–36.

Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга X–XI веков // Byzantinoslavica. Praha, 1985. T. XLVI. С. 148–149.

Пуцко В. Г. Художественное оформление древнейших славянских рукописей // Slovo. Zagreb, 1987. Sv. 37. P. 80.

Пуцко В. Г. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Київ, 1988. Ñ. 10–11.

Пуцко В. Г. Давньоруська писемність і книга у візантійсько-слов'янському світі // Європейське Відродження та українська література XVI–XVIII ст. Київ, 1993. С. 48–49.

Пуцко В. Г. Иллюминация РЕ (кирилловская часть) // Byzantinoslavica. 1995. Т. 36. № 3. P. 579–592.

Пуцко В. Г. Київський рукопис французької королеви Анни // Рукописна та книжкова спадщина України. 1998. Вип. 4. С. 93–99.

Пуцко В. Г. Иллюминированная древнерусская книга XI–XIII в. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2001. № 3 (5). С. 45.

Реймское евангелие // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. СПб., 1899. Т. 52. С.489–490.

Синяков А. Введение // Реймсское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание / под. рук. иером. Александра (Синякова) : У 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 2. С. 5–15.

Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности / Предисл., коммент. и пер. А. И. Рогова, отв. ред. В. Д. Королюк. Москва: Наука, 1970. С. 10, 14.

Славіца К. Євангеліє Реймса та історія сербо-хорватської мови / Доповіді, представлені Гойко Ружичіч з нагоди його 75-річчя. Мутон Гаага-Париж, 1975.

Соболевский А. И. Кирилловская часть Реймсского Евангелия // Русский филологический вестник. Т. 18. Варшава, 1887. № 3. С. 143–150.

Соболевский А. И. Новый труд Стасова // Университетские известия. [Киев], 1887. № 5. С. 53–54.

Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. СПб., 1891. С. 12–13. (СПб., 1888).

Срезневский И. И. Предположения о Реймсском Евангелии. Новости литератур славянских (Из письма к редактору «Отечественных записок») // Отечественные записки. Т. 10. Май. Отд. 7. СПб., 1840. С. 1–10.

Срезневский И. И. Издание Реймсского Евангелия (Texte du Sacre) // Москвитянин. 1846, № 8.4.4. С. 152–167.

Стасов В. В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. СПб., 1887. Табл. XXXIX.

Страхова О. Б. Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // Palaeoslavica. Supplementum, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. 261 p.

Строев С. М. Славянское Евангелие, на котором присягали короли французские при своем короновании // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 21. 1839. Январь. Отд. 2. С. 78–103.

Строев С. М. Несколько слов о глаголической части славянской рукописи, на которой присягали короли французские при короновании своем // Северная пчела. СПб, 1839. № 260. С. 1038–1037.

Строев С. М. Ответ Н. А. Полевому на его замечание // Северная пчела. СПб, 1839. №131. С. 521–522.

Строев С. М. Замечания на статью г. А(ндреевского) о реймсском евангелии // Северная пчела. 1840. №33. С. 129.

Строев С. М. Письмо к В. В. Ганке, в Прагу // Северная пчела. 1840. № 41. С. 161–162.

Строев С. М. Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. Москва, 1841. С. 6–30, № 2; ил.

Толочко О. П. Реймське євангеліє // Енциклопедія історії України. Київ, 2012. Т. 9. С. 171–172.

Топенчаров В. Константин-Кирил Философ. АБВ на Ренесанса. София 1970. С. 61–62, 115–163, 172.

Тот И. Х. К изучению одноеровых памятников XI в. // Studia Slavica. Budapest, 1978. T. XXIV. С. 238–241, 243–245.

Тот И. Х. Редуцированные гласные в Реймсском Евангелии // Studia slavica. Budapest, 1979. T. 25. С. 427–439.

Тот И. Х. Глагольные формы в Реймсском Евангелии // Studia Russica. 1981. T. 4. С. 175–180.

Тот И. Х. О протографе и протерографе кирилловской части Реймсского Евангелия // Palaeobulgarica. 1982. Т. 6. №3. С. 180–183.

Тот И. Х. Склонение существительных в Реймсском Евангелии // Studia russica. 1982. Т.5. С. 5–23.

Тот И. Х. К изучению возникновения русской редакции древнеболгарского языка // Hungaro-Slavica. Вр., 1983. Р. 180–183.

Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София : Болгарская академія наук, 1985. С. 9, 52–60, 96, 99–100, 103–111, 135, 137–140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 167–171, 177–178, 197–198, 204, 248–262, 271–273, 280, 296–299, 302, 306–307, 319, 321, 322, 327, 328, 330, 335, 336, 337, 339, 341, 342.

[***Тургенев А. И.***] Древнее известие об Анне Ярославовне и Славянское Евангелие в Реймсе // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 9. № 1, январь, 1836. Отд. 6. С. 229–230.

Турилов А. А. Реймсское Евангелие // Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия / Под ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина. 2-е изд. Москва: Ладомир, 2017. С. 677–678.

Филимонов Г. Д. Славянские знаменитости в пределах Франции. I. Реймсское Евангелие // Вестник общества древнерусского искусства при Московском публичном музее. Москва, 1874. Вып. 4–5. С. 25–27.

Францев В. А. К истории изданий Реймского Евангелия // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. CCCXXX. 1900. Июнь. С. 126–155 (Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева и К°, 1900. 33 с.).

Францев В. А. К истории изданий Реймского Евангелия // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. CCCXXXV. 1901. Июнь. С. 511–517.

Фужерон М. О тексте кириллической части Реймсского Евангелия // Новое факсимильное издание / под. рук. иером. Александра (Синякова) : в 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 2. С. 37–56.

Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. 2-е изд. Москва, 1954. С. 29; 3-е изд. М., 1962. С. 27.

Шахматов А. А. Курс истории русского языка / Читан в С.-Пб. ун-те в 1909–1910 уч. г. Спб., 1912. 2-е изд. Ч. 1. С. 259.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови : пер. з англ.; пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко. Харків: Акта, 2002. XII, 1054 с. (Класика Української Науки). С. 285. (*Shevelov G. J.* A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Winter, 1979).

Шевельов Ю. Про так званий підпис королеви Франції Анни // Юрій Шевельов. Вибрані праці. У двох книгах. Книга І. Мовознавство. 2-е вид. К., 2009. С. 412–420.

Ягич И. В. Труд Стасова «Славянский и восточньй орнамент» // Вестник изящных искусств. СПб., 1888. Т. 6. Вып. 2. С. 146–185.

Ягич И. В. Глаголическое письмо. СПб., 1911. (=Энциклопедия славянской филологии. III. Графика у славян).

Ястржемский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. СПб, 1904. Т. 82 С. 851.

Avril A. Baron d'. Saint Cyrille et Saint Méthode. Paris, 1885.

Bautier R.-H. Anne de Kiev, reine de France, et la politique royale au xi^e siècle: étude critique de la documentation. *RES,* vol. LVII, fasc. 4, 1985. P. 539–564.

Berčič l. Čitanka Staroslovenskoga Jezika. Prague, 1864.

Bikkínina E. La lengua del Evangelio de Reims. Tesis doctoral. Granada, 2009. 686 p.

Blahova E. Über den kyrillischen Teil des Reimser Evangelium oder Über die Resuszitation eines Mythos // Byzantinoslavica. 1995. Vol. 56. S. 593–600.

Büsching A. F. Neue Erdlbeschreibung 2ter Teil. Hambourg, 1754 eł années suivantes.

Catalogue général des Manuscrits des Bibliothéques publiques de France. Départements. T. XXXVIII. Reims. T. 1. Paris, 1904. C. 239–242, № 255.

Ceref C. abbe. L'Évangéliaire Slave, manuscrit dit Texte du Sacre, Reims, 1868.

Ceref C. abbe. L'Évangéliaire Slave, manuscrit dit Texte du Sacre. 2e edition. Reims, 1881.

Charlier V. Evangéliaire slave, dit Texte du sacre, d'après ł'original de la Bibliothèque de Reims, 1897. 94 pi. photographiées (cette reproduction n'a pas été mise dans le commerce). P. 33.

Chodzko A. Grammaire paléoslave. Paris, 1869.

Dobrovsky J. Slavin, Beiträge zur Kenntnis der Slavischen Literatur. Prague, 1808.

Dobrovsky J. Institutiones Linguae slavicae dialecti veteris. Wien, 1822.

Eichhoff F. G. Histoire de la langue et de la littérature slaves. Paris, 1839.

Expilly J.-J., abbé. Dictionnaire géographique des Gaules et de la France. T. 6. Amsterdam, 1770. P. 143.

Garzaniti M. Das Evangelium von Reims // Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Die altslavische Version der Evangelien. Bцhlau, 2001. Reihe A: Slavistische Forschungen. Neue Floge Band 33. C. 391–394.

Gebauer J. Remešské Evangelium // Slovnik Naucny. T. 7. Prague, 1868.

Geronimi V. L'évangéliaire slavon de Reims mythes, (re)découverte historique et perspectives // Revue des йtudes slaves. LXXXIX/1–2. Paris, 2018. P. 133–142.

Geruzez J.-B. Description historique et statistique de la ville de Reims. T. 1. Reims: Le Batard, 1817.

Glückselig L. Dombrowsky, Slawin und Desselben Glagolitica // Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik. B. 1. № 26. Februar. Berlin, 1835. Col. 217–224.

Gonneau P. Evangéliaire slavon de Reims // Sainte Russie, l'art russe des origines à Pierre le Grand. Paris: Musée du Louvre, 2010. P. 121.

Grbeža C. Reimski evanđelistar, remek-djelo hrvatske glagoljice: Međunarodni simpozij Reimski evanđelistar, remek-djelo hrvatske glagoljice (Reims, 13. veljače 2013) // Slovo. 63. 2013. PP. 246–251.

Grimm J. [Untitled article] // Gelehrte Anzeigen. № 34. März. Göttingen, 1836. P. 329.

Haenel G. Catalogi librorum manuscriptorum qui in bibliothecis Galliae, Helvetian, Belgii, Britanniae M., Hispaniae, Lusitaniae asservantur. Leipzig: Hinrichs, 1830.

Hanka V. O slovanskem Ewangelium w Remesi // Časopis Českeho Museum. Prag, 1839. P. 491–499.

Hanka V. Zprawa o slovenskem ewangelium // Casopis pro katolické duchowenstwo. Prag, 1839. P. 816–823.

Hanka V. [Člen brez naslova] // Casopis Ceskeho Museum. Prag, 1840. P. 188–194.

Haupt M. [Člen brez naslova] // Jahrbiichern der Literatur. B. 76. Wien, 1836. P. 114.

Horálek K. Kotazce česke cyrillicez tradic slovanské kultury v Čechách. Praha, 1975. P. 23–25.

Jadart H. Passage de Pierre-le-Grand à Reims, le 22 juin 1717, notice accompagnée de documents inédits tirés des archives et de la bibliothèque de Reims. Reims, 1890.

Jadart H. Présentation de l'Évangéliaire slave de la bibliothèque de Reims à LL. MM. l'empereur et l'impératrice de Russie, le 19 septembre 1901. Reims: H. Matot, 1902.

Jadart H. Le Dossier de l'Évangéliaire slave à la bibliothèque de Reims. Besançon: Paul Jacquin, 1902.

Jagič W. Neue Briefe von Dobrovsky, Kopitar, etc. Berlin, 1897. P. LXVI–LXIX, 346, 455.

Jagič W. Entstehungsgeschichte der Kirchenslavi-schen Sprache. 2-e Auflage. Berlin, 1913. P. 104–106.

Jastrzebski J. L. Texte du sacre // Journal général de l'lnstruction publique. V. 8. Paris, 1839. № 71. Mercredi 4 septembre. P. 543–544; [La continuation] V. 8. Paris, 1839. № 72. Samedi 7 septembre. P. 550–552.

Jastrzebski J. L. Notice sur le manuscrit de la Bibliothèque de Reims, connu sous le nom de Texte du sacre. Rome: Imprimerie Salviucci, 1845.

Kniezsa I. Helyesirasunk tortenete a konyvnyomtata koraig. Budapest? 1952. P. 19.

Kollar J. Slávy Dcera. Prague, 1832.

Kopitar B. Gagolita Clozianus. Wien, 1836.

Kopitar B. Österreichische Zeitschrift für Geschichtskunde. Wien, 1836, № 86–88.

Kopitar B. Das wiederentdeckte Krönungsevangelium von Rheims (Le texte du sacre) // Blätter für literarische Unterhaltung. Leipzig, 1838. № 34. S. 133–135; [Fortsetzung] № 35. S. 137–138.

Kopitar B. Hesychii glossographi discipulus et epiglossistes Russus. Wien, 1839.

Kopitar B. Prolegomena historica, Slawische Bibliothek. Wien, 1851. P. 57–89.

Kunik E. E. (A. A.) Das Reimser Evangelium // Sankt Petersburger Zeitung. 1846. №№ 68, 69.

Kunik E. E. (A. A.) [Unbenannter Artikel] // Sankt Petersburger Zeitung. 1847. № 3–4.

Kunik E. E. (A. A.) Aufklärungen äber einige Punkte des äusseren Geschichte des slawischen Evangeliums zu Reims // Bulletin des sciences historiques, philologiques et politiques, Académie Impériale des sciences de Saint-Pétersbourg. Saint-Petersbourg, 1848. T. 6. №№ 15, 16. Col. 225–250.

Krasl F. Sv. Prokop, jeho klaster a pamatka u Ii-du. Praha, 1895. P. 168.

Kurz J. Učebnice jazyka staroslověnského. Praha, 1969. P. 38.

Leger L. Cyrille et Méthode. Paris, 1868.

Leger L. Russes et Slaves, études politiques et littéraires. 2e série. Paris, 1896. 312–317.

Leger L. Catherine II et l'Évangéliaire slave de Reims, dit Texte du sacre // Travaux de l'Académie de Reims. V. 103. T. 1. Reims, 1896–1898. P. 287–289.

Leger L. Notes complémentaires sur le Texte du Sacre (Évangéliaire Slave). Reims: F. Michaud, 1901.

Leger L. Nouveaux documents concernant l'Évangéliaire slavon de Reims // Compte rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, n°2, 1901. P. 172–178.

Lunt H. G. The Orthography of Eleventh Century Russian Manuscripts. Columbia University. Photomechanic Reproduction, 1950/1980. P. 151–155.

Loriquet H. Manuscrits de la Bibliothèque de Reims. Paris, 1898. P. 239–242.

Łoš J. Berichtigungen zum Reimser Evangelium // Archiv für slavische Philologi. B. 9. Berlin, 1886. S. 478–486.

Maciejowski W. A. Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Slowian. Sankt Petersbourg. P. 2.1839. S. 12.

Maciejowski W. A. Biblioteka Warszawska. Varsovie, 1841. T. 2. P. 64; T. 3. P. 118.

Maciejowski W. A. Pierwotne dzieje Polski i Litwy. Warszawa, 1846. P. 10.

Marmouget M. La visite du Tsar Nicolas II à Paris. 5–9 octobre 1896. Mémoire de maitrise, Paris X Nanterre, 1997.

Marn J. Kopitarjeva Spomenica. Ljublana, 1880. P. 25–26.

Međunarodni simpozij Reimski evanđelistar, remek-djelo hrvatske glagoljice. Reims, 13. veljače 2013. URL: http://www.croatianhistory.net/etf/reims.html

Menu H. L'Evangéliaire slave de la Bibliothèque de Reims devant la critique. Reims, 1908. 48 p.

Miklosich F. [Unbenannter Artikel] // Jahrbucher der Literatur. Wien, 1847. B. 119. S. 1–39.

Muralt E. de. Novum Testamentum graece. Hamburg, 1848.

Palacký F. Geschichte von Böhmen. B. 2. A. 2. Prague, 1842. P. 305–306.

Paris L. Manuscrit slavon sur lequel les rois de France prétaient sermon à leur sacre // La Chronique de Champagne. Reims, 1837. T. 1. P. 40–52; T. 2. P. 204–207. T. 3. P. 59.

Pastrnek F. Evangelium Sazavo emauské // Casopis Matice Moravské. Brno, 1891. P. 331–340.

Peschek C. A. Geschichte der Gegenreformation in Boehmen. B. 1. Dresden, 1844. S. 502.

Piganiol de la Force J.-A. Nouvelle description de la France. 3e partie. Ch. 2. Paris, 1715.

Piganiol de la Force J.-A. Nouveau voyage en France. T. 2. Paris, 1724. P. 146, 202.

Pluche N.-A., abbe. Le Spectacle de la nature. 1re édition. T. 7. Paris, 1746. P. 256. (Paris, 1768).

Purkinje J. E. [Unbenannter Artikel] // Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik. № 102. Berlin, 1837. P. 810.

Régnault Mr R. C. *Histoire des sacres et couronnements de nos rois, faits à Reims, à commencer par Clovis jusqu'à Louis XV...* Reims, 1722.

Šafařik P. J. [Článek bez názvu] // Časopisu Českého Muzeum. Praha, 1838. S. 252–253.

Šafařik P. J., Palacky F. Die ältesten Denkmaler der Boemischen Sprache. Prag, 1840.

Šafařik P. J. Slowansky Narodopis. Praha, 1842. P. 38.

Sainte Russie : l'art russe des origines à Pierre le Grand; sous la direction de Jeannic Durand, Dorota Giovannoni et Ioanna Rapti. Paris, Musée du Louvre éd., Somogy éd. d'art, 2010. P. 120, 121.

Schaffarik P. J. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach alien Mundarten. Ofen, 1826. S. 131.

Shevelov G. J. The Gospel of Reims and the History of the Serbo-Croatian Language. Xenia Slavica. Papers Presented to Gojko Ružičić on the Occasion of his 75-Birthday. Mouton the Hague-Paris, 1975. P. 185–192.

Shevelov G. J. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Winter, 1979. P. 193–194.

Silvestre de Sacy A.-I. Magasin encyclopédique. T. 6. 5e annee. Paris: Millin. P. 457–458.

Silvestre J.-B. Paléographie Universelle. Collection de fac-simile d'écritures de tous les peoples et de tous les temps. Paris: Firmin Didot Freres, 1839–1841.4e partie. P. 91–94.

Storch H. Skizzen, Scenen und Bemerkungen auf einer Reise durch Frankreich. Heidelberg: F. L. Pfahler, 1787.

Stroieff S. A MM. les Éditeurs de la Chronique de Champagne // La Chronique de Champagne. T. 2. Reims, 1837. P. 204–207; T. 3. Reims, 1838. P. 59.

Thun L, Graf von. Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. Prag, 1842. S. 27.

Tommaseo N. Dizionario estetico. Milan, 1859.

Tyszyński A. Biblioteka Warszawska. T. 3. Warszawa, год. S. 266.

Tshernych P. J. Historische Grammatik der russischen Sprache. Halle (Saale), 1957. P. 30.

Verhun J. L'Ukraine décrite par des Français. [s.n.]. [Dunkerque], 2001. P. 49–53.

Völrner F. Allgemeiner litterarischer Anzeiger. Leipzig, 1797. № 73. P. 752.

Vostokov A. H. Préface de l'Évangile d'Ostromir. Saint-Pétersbourg, 1843. P. IV–V.

Westwood J. O. Paleographia sacra pictoria. London, 1843.

Wiszniewski M. Historia Literatury Polskiej. T. 1. Kraków, 1840. S. 146.

Z tradic slovanske kultury v Čechach / Sazava a Emausy v dejnach českej kultury. Praha, 1975.

Словники

Линде С. Б. Материалы для сравнительного русского словаря. Буквы К выпуск первый. Варшава, 1845.

Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1–3. СПб, 1893–1912.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. М.: Прогресс, 1986–1987.

Хрестоматії

Німчук В. Реймське Євангеліє XI ст. // Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.; НАН України, Ін-т укр. мови. Київ–Житомир, 2015. С. 119–123.

Vondrak W. Altkircheslavische Chrestomatie. Wien, 1910. P. 153–154.

Віктор Мойсієнко

КИРИЛИЧНА ЧАСТИНА РЕЙМСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ – ВАЖЛИВА ПАМ'ЯТКА ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ ПИСЕМНОСТІ

Про Реймське Євангеліє, як можливу найдавнішу руську рукописну книгу, переписану до Остромирового Євангелія, наразі відомі лише кілька очевидних фактів: приписка в кінці глаголичної частини 1395 року; 1574 року Євангеліє подарував кафедральному собору в Реймсі кардинал Карл Лотарінгський; а 1717 року, після візиту до Франції московської делегації на чолі з Петром І, було встановлено, що рукопис написано слов'янською мовою[1].

Отже, від часу першого ознайомлення московитянами П. Шафіровим (1717) та Б. Куракіним (1726) в Реймсі з пам'яткою і до сьогодні не вщухають суперечки щодо атрибутації й кодифікування кириличної частини Євангелія: чи створена вона в період Київської Русі до від'їзду Анни Ярославни до Франції, чи переписана кимось (Прокопом?), як свідчить вкладний запис 1395 року, тобто пізніше?

Пам'ятку видавали кілька раз. У першій публікації — літографічній копії Г. Сильвестера (Париж, 1843)[2], не завжди точно відтворено окремі літери рукопису, що й призвело до різних думок учених щодо його походження й мови. Інші видання — В. Ганки (Прага 1846)[3], Л. Леже (Париж — Прага, 1899[4]), Л. Жуковської (Москва, 1978)[5], Т. Ротта-Жебровського (Люблін 1985)[6], В. Александровича (Львів 2010)[7], ієром. Александра (Синякова) (Эпине-су-Сенар, 2017)[8] — значною мірою прояснювали низку проблемних питань щодо кириличної частини.

[1] *Григорий Приходько*. История Реймсской славянской рукописи // Реймсское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание (в 2 томах, в футляре) / под. рук. иером. Александра (Синякова). Эпине-су-Сенар, 2017. – С. 18.

[2] Evangelia slavice, quibus olim in regum Francorum oleo sacro inungendorum solemnibus uti solebat ecclesia remensis vulgo texte du sacre ad exemplaris similitudinem descripsit et edidit. J. B. Silvestre… Lutetiae Parisiorum, 1843.

[3] *Ганка Вяч*. Сазаво-Еммаускоє св. благовествованиє. Прага, 1846.

[4] *Leger L*. L'Evangéliaire slavon de Reims dit: Texte du sacre. Édition facsimile… – Reims, Prague, 1899

Докладний графіко-орфографічний аналіз РЄ в контексті інших пам'яток ХІ ст. (Листок Вікторова, Златоструй Бичкова, Житіє Кондрата, Пандекти Антіоха) здійснила Т. Миронова[9]. Дослідниця зазначає, що найбільш показовим для палеографічних зіставлень зі старослов'янськими текстами є Реймське Євангеліє. Воно має документовану історію, оскільки пов'язане з іменем королеви Франції Анни, дочки Ярослава Мудрого[10].

Нещодавно Ельвіра Біккініна в університеті м. Гранада (Іспанія) захистила дисертацію «Мова Реймського Євангелія», що наразі, безсумнівно, є найґрунтовнішою студією з вивчення мови пам'ятки[11]. Дослідниця, узагальнюючи студії попередників, виокремлює такі версії-гіпотези щодо дати й місця написання пам'ятки:

1. Деякі фахівці датують кириличну частину РЄ справді як рукопис ХІ ст. і пов'язують його з іменем дочки Ярослава Мудрого, Анни, яка, можливо, привезлала його разом із рештою приданого до Франції після одруження з Генріхом I Капетом. Легенда з'явилася тому, що під час Французької революції дізналися про бібліотеку Анни Ярославни, що складалася з багатьох дуже давніх надзвичайно цінних рукописів. Це стало відомо П. Добровському. Ідея була розроблена Копітаром у ХІХ столітті та підтримана Л. П. Жуковською у ХХ ст.
2. Інші дослідники, переважно з XVIII та ХІХ ст. датують першу частину РЄ ХІ ст., але пов'язують її створення з ім'ям святого Прокопія з Чехії, який, згідно із вкладним записом, розміщеним наприкінці глаголичної частини, написав це Євангеліє.
3. Третя група дослідників вважає, що РЄ є руським рукописом, але пізнішого походження (XIV ст.).
4. Нарешті, четверта група вважає РЄ сербським текстом ХІ ст. (запропонована також Копітаром, який висунув кілька теорій про походження пам'ятки)[12].

[5] *Жуковская Л. П.* Реймсское евангелие. История его изучения и текст. Предварительные публикации, вып. 114. М., 1978.

[6] *Ротт-Жебровский Т.* Кирилловская часть Реймского евангелия / Лингвистическое исследование. – Lublin, 1985.

[7] Реймське Євангеліє Анни Ярославни. Александрович В. С. Львів: Видавництво «МС», 2010.

[8] Реймсское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание (в 2 томах, в футляре) / под. рук. иером. Александра (Синякова). Эпине-су-Сенар, 2017. Докладніше про всі видання кириличної частини Реймського Євангелія див.: *Григорий Приходько*. История Реймсской славянской рукописи // Реймсское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание (в 2 томах, в футляре) / под. рук. иером. Александра (Синякова). Эпине-су-Сенар, 2017. – С. 26–33.

[9] *Миронова Т. Л.* Графика и орфография рукописних книг киевского скриптория Ярослава Мудрого / Москва, 1996; *Миронова Т. Л.* Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг Х–ХІ вв. – Москва, 2001. – С. 178-212.

[10] *Миронова Т. Л.* Хронология … – С. 178.

[11] La lengua del Evangelio de Reims. Presentada por Elvira Bikkínina. Granada, 2009.

[12] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkínina, 2009 – C. 8–9

Послідовною прихильницею давності кириличної частини Євангелія виступила Л. Жуковська: «Поки ж історія РЄ нам видається в таких рисах. Книга була написана до Остромирового Євангелія, оскільки РЄ меншою мірою відображає східнослов'янську редакцію письма й тексту, яку можна вбачати вже в Остромировому Євангелії 1056–57 рр., в Архангельському 1092 р. та в його класичній формі – у Мстиславовому Євангелії, написанному на межі XI–XII ст. чи на самому початку XII ст.

Діалектних особливостей мови в РЄ не простежуємо. Тому, найімовірніше, воно переписувалося в Києві… Вважаємо, що такий рукопис, як РЄ міг бути написаний на Русі не пізніше першої половини XI століття. У такому випадку природній шлях РЄ до Франції – з Анною Ярославною у складі її особистої бібліотеки, де Євангеліє в той час мало бути однією з книг першої необхідності, а можливо, і з її особистим священиком.

Привертає увагу те, що в РЄ ім'я Анна написане ана. Так само підписувалася королева Анна Ярославна. Це непрямий доказ до сказаного…»[13].

На основі аналізу художнього оформлення найдавніших руських рукописів періодом князювання Ярослава датує створення РЄ В. Пуцько[14].

Якщо допускати, що РЄ – руська пам'ятка першої половини XI ст., то, зрозуміло, порівнювати її орфографічні та мовні риси варто також із найдавнішими точно датованими – ОЄ, Ізб. 1074 та 1076 і АрЄ. При визначенні протографів такої давньої пам'ятки треба докладніше з'ясувати, наскільки точно писареві вдалося передати орфографію та мову оригіналу?

У східнослов'янській палеографії стабілізувалася думка, що найдавніша старослов'янська редакція визначається не наявністю специфічних, а саме відсутністю в ній якихось локальних рис. Саме на цьому наголошував В. Щепкін: «Що стосується так званого старослов'янського ізводу, тобто тих небагатьох найдавніших рукописів, мова яких не заховує в собі руських, сербських чи середньоболгарських рис, то визначення цього ізводу не можна здійснити швидко, на основі аналізу декількох рядків рукопису: старослов'янський ізвод характеризується заперечними рисами, і лише перечитавши рукопис до кінця, ми отримуємо впевненість, що він справді не зберігає ні руських, ні сербських, ні середньоболгарських особливостей»[15]. До власне найдавніших текстів вузького старослов'янського канону славісти зараховують 18 глаголичних та кириличних рукописів X–XI ст.

Тому аналіз мови кириличної частини РЄ має бути здійснений у напрямку виявлення наявності/відсутності суто руських (якщо копіювальник був русином) особливостей у контексті переписаної з якогось давнього рукопису.

Отже, чи пам'ятка переписана в Києві в першій половині XI ст. з невідомого старослов'янського протографа й привезена до Франції не до кінця зрозуміло

[13] *Жуковская Л. П.* Реймсское евангелие… – С. 17.
[14] *Пуцко В. Г.* Славянская иллюминовая книга X–XI вв. // Byzantinoslavica. – XLVI. – 1985. – С. 149.
[15] *Щепкин В. Н.* Русская палеография. – Москва, 1967. – С. 33.

ким і як, чи пізніше в XII–XIV ст., не зовсім зрозуміло де й ким, із якогось сербського протографа?

Обидві версії гіпотетичні. Якщо в Києві до середини XI ст. – то це найдавніша із відомих, переписаних у Русі, книга. Її протографом міг бути лише якийсь рукопис, дуже близький за часом створення до епохи діяльности Кирила й Мефодія та їхніх учнів. Якщо допускати, що протограф сербський, то час її переписування можна датувати кінцем XII чи XIII ст., оскільки найдавніші відомі в науці на сьогодні сербські пам'ятки сягають саме цієї пори.

Як би хотілося повірити в слова навіть авторитетних українських дослідників: «За висновком мовознавців, це найстарша розшукана досі київська редакція перекладу євангельських книг, яка випереджує кодекс новгородського посадника Остромира, переписаний у Києві в 1056–1057 роках. Водночас Місяцеслов, знаний як Реймське Евангеліє, є найстаршою оригінальною пам'яткою української книжності»[16], але ж ці висновки треба підперти конкретними фактами. Єдине, з чим напевно варто погодитися з В. Александровичем, що «Конволют, у складі якого збереглися аркуші Реймського Евангелія, досліджений мало; як на пам'ятку зовсім виняткового значення для старокиївської традиції він фактично надалі перебуває поза головною сферою наукових інтересів»[17].

Чи є підстави слідом за Л. Жуковською та В. Александровичем написи імені Анна в тексті РЄ «и бѣ ана прⷪ҇роуца» 6зв.а, «ꙁачатие стꙑ҇ѣї анѣ» 2зв.б пов'язувати з Анною Ярославною на основі того, що в одній із грамот саме так королева підписалася – ана?

Відповіді на ці та інші питання має дати докладний аналіз орфографічних та мовних особливостей пам'ятки.

Графіко-орфографічні особливості рукопису

Зрозуміло, що в переписаних текстах XI ст. дослідник завжди знайде, залежно від місця переписування та власне особи самого писаря, риси орфографії та мови пам'ятки. Ці особливості, певна річ, мають відповідати тенденціям тогочасного копіювання книг.

Найдавніші такі копійовані русинами тексти (XI ст.) Святого Письма списані, як правило, із давньоболгарсько-македонських протографів.

Характеристику графіко-орфографічних особливостей РЄ в річищі пристосування давньоболгарсько-македонської писемності на руському ґрунті в контексті аналізу десяти руських пам'яток XI–XII ст. здійснив Імре Тот[18]. Також значні напрацювання у заповненні лакун щодо вивчення орфографії й мови рукопису зробили Тетяна Миронова та Ельвіра Біккініна. Ці троє

[16] *Александрович В. С.* Київські аркуші Реймського Євангелія // Реймське Євангеліє Анни Ярославни. Александрович В. С. – Львів: Видавництво «МС», 2010. – С. 5.
[17] *Александрович В. С.* Київські аркуші Реймського Євангелія … – С. 19.
[18] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. – София, 1985.

дослідників здійснили, мабуть, чи не найбільший внесок щодо прояснення походження таємничої кириличної частини. На жаль, у списку праць обох дослідниць чомусь не виявилося останньої монографії І. Тота – як на нас, надзвичайно важливої і несправедливо обійденої у східнослов'янському мовознавстві увагою. Тому аналіз провадимо з урахуванням узагальнень праці угорського славіста та додаванням висновків Т. Миронової й Е. Біккініної. Зауважимо, що всі дослідники у своїх студіях не зважали на очевидний факт: потрактування засвідчених у рукописі місцевих руських лінгвальних особливостей у контексті становлення й розвитку української мови. У пам'ятках другої половини XI ст. такі риси очевидні. На це ми вказуємо в дослідженні.

Імре Тот робить узагальнення про аналізовані 10 рукописів (з-поміж яких і РЄ) на основі характеристики орфографічних та лінгвальних рис.

Із орфографічних – мовознавець виокремив 4 головні:

1) уживання літер ѫ ѭ ѧ ѩ /ѫ ѧ/ та заміна їх оу /ꙋ ѹ/ ю ꙗ а. Це явище, властиве руському ізводу, виявляється найраніше в рукописах, переписаних русинами;
2) уживання літер ь, ъ, що, незважаючи навіть на правильніше написання цих букв в руських пам'ятках, ніж у давньоболгарських, іноді свідчить про потужний вплив давньоболгарської писемності, який важко пояснити з погляду фонетичних процесів, що відбувалися в системі давньоруської мови;
3) уживання йотованих літер чи відсутність деяких із них сягає передовсім давньоболгарських оригіналів;
4) уживання чи відсутність діакритичних знаків, які на давньоруському ґрунті також мали низку своєрідних функцій[19].

Про написання в підсистемі носових І. Тот зауважує, що в РЄ вона найскладніша. Випадків плутань дуже багато. Саме з написанням носових пов'язані приклади, що дали підставу деяким ученим потрактувати окремі риси як сербські: врѧмѧ 7а, иана крьститѧлѧ 12б, ѿ назарѧфа 11зв.б. Думаємо, пояснення угорського мовознавця щодо перших двох прикладів про асимілятивний вплив наступного складу – цілком слушні[20]. Мабуть, не варто шукати іншого пояснення й щодо третього випадку. Привертає увагу і той факт, що в українських пам'ятках пізнішого періоду такі плутання (ѣ – ѧ, ѧ – ѣ) часто трапляються: вѣдеша оунашоу ... одѧна въ ѡдежю бѣлоу (замість одѣна) 8зв., жена ражаюте дѣтѣ печаль имѣють (замість дѣтѧ) 27 ЄЄ[21]. Сербізмами в РЄ Г. Лунт та Ю. Шевельов вважали написання е/ѥ відповідно до ѧ в таких випадках: на оученикы своѥ 2зв.а, ѿ нее же 4б, ꙗвльшее сѧ ѕвѣздꙑ 7зв.б, грехꙑ свое 10б, с оноѥ странꙑ 14а, посла ѥ 16а[22]. Справді, у сербських пам'ятках від XIII ст. таку зміну неоднора-

[19] *Имре Тот*. Русская редакция древнеболгарского языка… – С. 74.
[20] *Имре Тот*. Русская редакция древнеболгарского языка… – С. 109.
[21] *Німчук В*. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієве Євангеліє 1283 р. / Підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк. – К., 2001. – С. 15.
[22] *Lunt H. G.* The Orthography of Eleventh Century Russian Manuscripts. Columbia University. Photomechanic

зово засвідчено, але закономірною й давньою ця вимова (*е* на місці **ě*) є й для північноукраїнських говірок, про що йтиметься далі.

На основі аналізу вживання юсів Імре Тот відносить РЄ до двоюсових, а відтак на основі відносної хронології, оскільки до цієї групи належить точно датоване АрЄ, то відповідно й Пандекти Антіоха, Мінея Дубровського, руську частину СК та РЄ автор датує приблизно цим само періодом[23]. Уживання лише нейотованих юсів та відсутність графеми ꙗ стало підставою на користь архаїчності пам'ятки у висновках Е. Біккініної[24]. Історики мови переконливо аргументують у давньоруській писемній традиції факт поступової заміни юсів графемами ꙗ, ю, ѹ. Тобто, чим давніший кириличний текст, тим уживання юсів стає частішим і відповідно до етимології; водночас, з плином часу все більше маємо прикладів або змішування юсів з ꙗ, ю, оу, або взагалі уникання їх писарями. У випадку з рукописом РЄ перед нами текст, де графеми ѫ та ѧ вживаються досить послідовно й переважно згідно з етимологією. Літера ꙗ відсутня взагалі, а ю написана копіювальником лише двічі. Графічна система з такою послідовністю якісно-кількісного використання юсів невідома жодній руській пам'ятці XI ст. Тобто, аналізований рукопис, імовірно, створений раніше від відомих на сьогодні руських київських текстів.

Із графічних рис передовсім варто відзначити одноєровість пам'ятки. Відсутність літери ъ стала чи не головною причиною для прийняття сербської гіпотези походження РЄ. За невеликими винятками найдавніші сербські пам'ятки до XIV ст. були одноєрові (не знали ъ). Справедливо наголошує Е. Біккініна на тому, що прийняття цієї гіпотези автоматично виводило б РЄ за межі XII ст., оскільки найдавніші сербські тексти відомі лише від кінця XII ст.[25] Водночас в XI столітті такі тексти були маловідомі в Русі. Лише в Пандектах Антіоха XI ст., Листку Вікторова, Златоструї Бичкова маємо тексти з одноєровою (ь = ь, ъ) та в Житії Кіндрата (ъ = ь, ъ) – з графічною системою. Одноєрові середньоболгарські пам'ятки витоками сягають давньоболгарських. Попередниками з винятковим уживанням ъ є Листки Ундольського та Македонський кириличний листок з превалюванням літери ь, що являє собою продовження АсЄ[26]. На основі написання єрів Б. Цонєв виділяє 6 болгарських писемних шкіл. 4-та – з превалюванням ь, що сягає витоків АсЄ та Македонського кириличного листка, – виникла в північно-західній частині Болгарії з центром у Лісновському монастирі. Б. Цонєв цю школу назвав Злетово-Кратівською. Особливого поширення вона набула в сербських монастирях. Тому її також можна ще назвати й сербською

reproduction. 1950/1980. – P. 153; *Shevelov G.* The Gospel of Reims and the History of the Serbo-Croatian Language. // Xenia Slavica. Papers presented to Gojko Ruzicic on the Occasion of his 75-Birthday. Mouton the Hague-Paris, 1975. – P. 190.
[23] *Имре Тот*. Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 126.
[24] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 534.
[25] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 36.
[26] *Цонев Б.* Класификация на българските книжовни паметници от найстарото време до края на век. Годишник на Софиския университет за 1904/5 година. София. 1905. – С. 12.

школою. Класифікація Б. Цонєва, як зауважує І. Тот, не до кінця досконала. Нововідкриті пам'ятки не вписуються в її параметри[27]. Більш удала класифікація І. Гилибова, який виділив 4 ранні школи: двоєрову кирило-мефодіївську, одноєрову преславську з уживанням ь, двоєрову преславську та одноєрову з уживанням ъ[28]. На основі аналізу праць І. Гилибова І. Тот робить висновок, що «одноєрові пам'ятки більш давні за походженням, як то раніше трактувалося в славістиці. Преславська одноєрова школа з уживанням ь не лишилася в рамцях давньоболгарської столиці, а була перенесена до Сербії та лягла в основу сербської графіки»[29]. У сербській писемності це виявилося послідовно. Наприклад, у Бичківському псалтирі XI ст. дослідники вважають ймовірним відновлення в XIII ст. погано збережених аркушів невідомим сербським писарем, який поставив літеру ь замість ъ та в деяких випадках ѥ замість ѧ[30]. Сербським впливом трактують одноєрову графіку РЄ М. Дурново, Г. Лунт та Ю. Шевельов[31]. Але лише впливом давньоболгарського чи сербського протографів на руських писарів не можна пояснювати таку одноєрову графіку в руських пам'ятках. У берестяних грамотах №109, 591, 778 — також лише ъ[32]. Зважити варто й на одноєрові написи в графіті Софії Київської — щоправда, як стверджує Е. Біккініна, також тільки з ъ[33]. Проте останні дослідження й датування найдавніших графіті дозволяють установити й інше: від 1018—1022 рр. відомі написи з ь на місці очікуваних з ъ, наприклад, у прийменнику вь[34]. Отже, про сербський вплив у створенні РЄ не йдеться. Русинам з Києва була відома від першої чверті XI ст. одноєрова графіка з ь. Очевидно, одноєрові руські тексти могли передувати двоєровим — таким, як ОЄ, обидва Ізб., АрЄ. Зрештою, крім РЄ, одноєрову графіку (хоч не так послідовно, як РЄ) мають давньоруські пам'ятки XI ст.: Златоструй Бичкова, Житіє Кондрата, Листок Вікторова та фрагмент із Пандектів Антіоха[35].

Уживання йотованих

РЄ належить до пам'яток давньоруської писемності з обмеженим уживанням йотованих літер. Букви ѩ ѭ ꙗ відсутні в рукописі взагалі, ѥ — 12 разів, ю — 2 рази. За спостереженнями І. Тота РЄ, найімовірніше, переписане зі східноболгарського давнього оригіналу, для якого не були властиві йотовані літери, а відповідно й звуки. Наприклад, при написанні є (в протографі, очевидно,

[27] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 133.
[28] *Гълъбов И.* Старобългарски език с увод в славянското езикознание. – София, 1980. – С. 29–33.
[29] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 134–135.
[30] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 47.
[31] *Дурново Н.* Рецензія на книгу Кульбакіна С. М. Палеографска и језична спитања о Мирослављевом јеванђељу // Slavia. №5. Praha, 1927. С. 565–571; *Lunt H. G.* The Orthography of Eleventh Century Russian Manuscripts… – P. 153; *Shevelov G.* The Gospel of Reims and the History of the Serbo-Croatian Language… – P. 188–189.
[32] *Зализняк А. А.* Древнейшая кириллическая азбука // Вопросы языкознания. – № 2. – М., 2003. – С. 28.
[33] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009 – С. 42.
[34] *Никитенко Н., Корниенко В.* Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К., 2012. – С. 83–89, 108.
[35] *Миронова Т. Л.* Хронология … – С. 178.

була лише така буква) писар проявив винахідливість і місцеву південноруську йотовану вимову відобразив двояко: а) ставив діакритичний знак; б) місцями вносив у текст написання ѥ: ризахъ ҆єго 2зв., вѣдоущи ѥже 2зв.[36]. Уживання є для передавання як є, так і ѥ навело багатьох дослідників РЄ на висновки про сербське походження рукопису, оскільки саме в давніх сербських текстах написання є на місці ѥ були характерні[37]. Е. Біккініна ж цілком слушно допускає лише подібність причин протікання цього явища в РЄ та сербських пам'ятках. Регулярність діакритичних знаків як за формою, так і за функціями, їх велика кількість, на думку дослідниці, свідчать про давність тексту та його близькість до досить раннього протографа, можливо, південно-західного походження[38]. Т. Миронова, наголошуючи, що написання в текстах ѣ відповідно до *[ja]*[39] є характерною ознакою давньої кирилиці, помилково вказує, що значення, виражені літерою ꙗ, в РЄ позначені або ѣ: ѣко 12зв., приѣша 7, або ѧ: ѧко 9зв, диѧвола 12зв[40]. Але написань ѣко, приѣша немає в рукописі. Справді, писець РЄ у кількох випадках накреслює ѧ відповідно до ѣ та є: врѧмѧ 7а, иана крьститѧлѧ 12б, ѿ назарѧфа 11зв.б., але жодного разу ѣ відповідно до ꙗ.

Оскільки кириличне письмо було винайдене в Східній Болгарії, то відсутність наведених літер була властива передовсім східноболгарським рукописам. У «первинній кирилиці», як допускає більшість учених, не було йотованих ѩ ѭ ѥ ꙗ[41]. Протограф із «ранньою кирилицею», на думку І. Тота, переконливо вказує, чому відсутні йотовані в РЄ. Аналіз уживання йотованих у РЄ дозволив І. Тотові зробити висновок про відсутність йотованих і в протографі. Наявність ѥ та ю може вказувати на йотову вимову писаря передовсім початкових *je*. Літеру ю, як вважає І. Тот, переписувач міг внести із відомої йому раніше графічної системи[42]. Проте висновку про ранньокириличний протограф для РЄ суперечать інші засвідчені в рукописі факти, про які йтиметься нижче.

Діакритика

Багато дослідників уважали, що надрядкові знаки, як такі, що запозичені з візантійської писемності і були традиційною належністю письма, рідко мають реальне значення. Уже в XIX ст. вчені визнавали традиційність надрядкових знаків у пізніших слов'янських рукописах, наголошували на їх реальній значимості в давніх рукописах[43]. У РЄ діакритичні знаки писар ставить і над

[36] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 170.
[37] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 75–76 з покликанням на: *Майков А. А.* История сербского языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с историей народа. – М., 1857. – С. 253.
[38] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 76.
[39] *Миронова Т. Л.* Хронология … – С. 194.
[40] *Миронова Т. Л.* Хронология … – С. 190-191.
[41] *Селищев А.* Старославянский язык. Т. 1. – М., 1951. – С. 38; *Князевская О.* Кириллица // Лингвистический Энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 222; *Миронова Т. Л.* Хронология … – С. 190.
[42] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 170.
[43] *Будде Е.* К вопросу о надстрочных знаках в древнерусских рукописях // Филологические записки. Вып. 5. – Воронеж, 1887. – С. 5.

голосними, і над приголосними літерами. Діакритичні знаки проставлені непослідовно (на одному аркуші вони то стоять, то в таких само позиціях відсутні: ѧко ѧ̇же 1б, своѐ имѣние 2а, ѐгда ... егда 2зв.б., ѝѧкова иѧковь 3зв.а, елеа̇ꙁара ѐльаꙁарь 4а, вавилоньскааго ... вавилоноскаа̇го 4б, ѝосифе 4зв.а, ѝосифь 4зв.б, хвалѧщиихь ... гл҃ѭщиихь 5б та ін.), проте в переважній більшості випадків вони вмотивовані: 1) для відображення йотації голосних: кѹриа̇кѹ ... своѧ̇ 1а, ѧ̇ꙁыкь ... мрьтвыѧ̇ ... прокаженъıѧ̇ 1б, ѐѧ 2а, оубоѧ̇вшисѧ 2б, блажени нищий 2зв.а, ѐгда 2зв.б, напоӥть 3зв.а, ѝехониѧ̇ 4а, ѿ неѐ 4б, прьвоѐ 4зв.а, своѐмь 5а, женоѭ̇ 5а, радостьѭ̇ 7б, ѝеремиѐмь 8а, имѣѧ̇ше 9зв.а, ѐдъı 10б, при корений 11а, исходѧщиимь 12зв.б, ѐже ѐси 15а, вь ѭ̇ꙁилищи 15зв.б та ін.; 2) для позначення *й*: вськрѣшаӥте 1б, прийде 2б, ѐй ... ѐй 2б, лоудий 2зв.а, прийметь 3б, свой градь 4зв.б, прийдѫ 5зв.а, поймы 8а, дивий 10б, ѻклеветаӥте 11б, нощий 12зв.а, покой 13зв.б, твой 15а та ін.; 3) над початковим або кінцевим голосним: сепьтврѧ̇ ... ѝсточь 2а, а̇наниѧ̇ 3а, ѝмѧ 3б, бьдѧщѐ 5а та ін.; 4) над сполучником *и*: ѝ вьсѫ 1а, ѝ ѻ̇ꙁирашесѧ 2б, ѝ дроужинъı 2зв.б, ѝ ꙁара 3зв.б, ѝ ѻ̇тьчьства 5а, повитъı ѝ ѝ положи 5а, ѝ въꙁвратишасѧ 5зв.а, ѝ ѧко 6зв.а, ѝ ѐдъı 10б, ѝ ѻ̇ставль 13б, ѝ ї̈ждеоуть 14б та ін.; 5) над початковим *о*: кь ѻ̇вьцѧмь 1б, ѻ̇ богатѣмь 1зв.а, ѻ̇ктем҃ь 1зв.б, ѻ̇брѣтьши 2а, ѻ̇щѫти 2б, ѻ̇трокь 3а, ѻ̇ моѐмь 3б, ѻ̇видь 3зв.б, ѻ̇битѣли 5а, ѻ̇смь 5зв.б, ѻ̇ ѻ̇троучѧти 7б, ѻ̇нь 7зв.б, ѻ̇ хлѣбѣ 12зв.б, ѻ̇ немь 15а та ін.; 6) над другою підряд літерою, що позначає голосний: посьлавьшаа̇го 3б, наа̇сонь ... ровоа̇ма 3зв.б, идма̇хѫ 4зв.б, вьфлео̇мь 5а, гл҃а̇аше 6зв.а, раа̇ждаетьсѧ 7а, иа̇нь 10б, авраа̇моу 11а; 7) для відображення редукованих: ѝсповѣдн҄икмь 1зв.а, дв҄ѣ 2а, небес҄нъıхь 5б, дв҄а 6а, дн҄иѧ 5зв.б, ѿц҃а 9зв.а, ѿ дн҄ий 16б.

Дуже рідко ставить писар надрядковий знак при поєднанні приголосних: п҄рикосно 2а, окт҄омьбрѧ 2зв.б., ам҄инь 3зв.а.

Діакритичний знак писар ставить і над йотованими ѥ ю: ѥ̇ѵстратиѫ 2зв.б, ѥ̇ꙁрома 3зв.б, поустити ю̇ 4зв.б, вьпрашаю̇щь 9б, ꙁнаѥ̇ть 13зв.б, нбс҃ноѥ̇ 14а, ѥ̇гда 15а, посла ѥ̇ 16зв.а навіть у випадках, де йотації не було волѥ̇ 11б, що може свідчити про пошуки графічних засобів для відображення як написаного в протографі, так і місцевої вимови.

Трапляються проставляння цих знаків над усіма чи більшістю літер: м̇а̇ѳ̇е̇ѧ ... ѝа̇н̇а̇ 1зв.б., 11зв.б, е̇в̇ѹ̇н̇ьг̇ельѧ 10а, а̇в̇и̇е̇ 11зв.а, а̇н̇а̇ 15б.

Т. Миронова виділяє ще одну функцію діакритичного знака в РЄ, властиву також ранньокириличним текстам — для відображення споконвічно м'яких приголосних: самар̀ѧнскь 1, бл҃говол̀ение 5[44]. Проте в оригіналі рукопису жодних слідів надрядкових знаків над указаними літерами в цих словах не виявлено. Отже, таку м'якість приголосних писець РЄ не передавав.

Е. Біккініна порівнює вживання надрядкових з іншими рукописами на місці пропущених зредукованих. Аргумент — у текстах кінця XI ст. таких знаків дуже багато (Путятинська Мінея — 1282 рази, АрЄ — 466). Значно більше їх у пам'ятках XI ст. (ОЄ, Ізб 1073, Ізб 1076, АрЄ) і між двома приголосними як у чужих, так і в питомих словах. Майже цілковита відсутність надрядкового знака

[44] *Миронова Т. Л.* Хронология … – С. 195.

на місці вставних редукованих у РЄ красномовно свідчить про давність тексту[45]. Тобто, є підстави на основі аналізу вживання діакритичних знаків у РЄ висновувати, що воно було переписане тоді, коли традиція надрядкових іще не стабілізувалася — принаймні так, як у київських текстах другої половини XI ст.

Перенесення слів з рядка на рядок

Про непослідовність переносів слів /РЄ явно випадає із ряду пам'яток XI ст. за кінцевою літерою рядка, оскільки в ньому дуже багато рядків закінчується на приголосний/, на думку Л. Жуковської, а за нею і Г. Ніколаєва та Е. Біккініної, може свідчити невпорядкованість тогочасної орфографії: «численні закінчення рядків на літеру приголосного свідчать не стільки про недостатню грамотність писаря, скільки про невпорядкованість самої орфографії»[46]. Французький дослідник М. Фужерон також вважає написання з недотриманням правила, що рядок мав закінчуватися відкритим складом, серйозним аргументом, аби вважати текст РЄ більш давнім, ніж пам'ятки, датовані другою половиною XI ст.[47]

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ

Редуковані

Відсутність о, е на місці етимологічних сильних ь та ъ Імре Тот схильний пояснювати живою вимовою писаря[48]. Тобто, ь та ъ іще не вокалізувалися. Не було *о, е* на місці сильних ь та ъ і в протографі. Відсутність редукованих у коренях дъв-, късъ-, кънѝг-, мъног-, мьн-, чьт- є логічна, бо такі написання не підтримувалися в споріднених та інших словоформах, де б ці редуковані стояли в сильній позиці. Уже в найдавніших македонських пам'ятках МарЄ, Згр.Є такі приклади без ь та ъ досить часті[49]. Втрату редукованих для мови писаря можна встановити в тих позиціях, де зникли ці редуковані і в інших пам'ятках XI ст. Доля редукованих, як вважає І. Тот, сама собою ще не дозволяє встановити, що РЄ було написане (переписане — В. М.) до ОЄ[50]. До іншої думки приходить Е. Біккініна. Дослідниця на основі аналізу вживання графеми ь (послідовна збереженість в етимологічних позиціях та відсутність вокалізації єрів) робить висновок, що РЄ створене ще до падіння редукованих[51]. При очевидній послідовності написання ь,

[45] *Биккинина Э. И.* Особенности функционирования надстрочных знаков в Реймсском Евангелии X века // Русская и сопоставительная филология. Взгляд молодых. – Казань, 2003. – С.15–16.

[46] *Жуковская Л. П.* Реймсское евангелие… – С. 17; *Николаев Г. А.*, *Биккинина Э. И.* Из наблюдений над языком Реймсского Евангелия XI века // Вестник ВолГУ. Серия 2. Выпуск 4. 2005. – С. 17.

[47] *Марк Фужерон.* О тексте кириллической части Реймсского Евангелия // Реймсское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание (в 2 томах, в футляре) / под. рук. иером. Александра (Синякова). Эпине-сю-Сенар, 2017. – С. 38.

[48] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 253.

[49] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 254.

[50] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 262.

[51] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 536.

усе ж кілька випадків взаємної заміни ь — є, ь — о в рукописі засвідчені: о на місці ь: вавилоньскаго ... вавилоноскаа́го 4б, ь на місці о: роди вьоза ... воозь же роди 3зв.б, є на місці ь: сьмьонь ... сьмєнь 6а, є҆леаꙁара єльа́ꙁарь 4а, а також маємо в тексті написання, де в слабкій позиції писар накреслює редукований младеньцꙗ 7зв.б, а в іншому випадку ні — па̑ стхь младєнць 8зв.б, як і пропущений редукований в сильній позиції в слові ꙁль 14б /МарЄ, МЄ ꙁълъ/[52].

Надзвичайно важливі для усвідомлення не лише протографа, але й діалектної основи рукопису є написання ъı на місці ь. Більшість дослідників або не звернули на це увагу, або прокоментували зазначену зміну без урахування особливостей руської (української) писемної школи. І. Тот знаходить паралелі засвідченого явища в деяких македонських рукописах: повитъı и 5а = повитъ МарЄ., овитъı и АсЄ; поꙗ҆тъı и 12б = поꙗтъ и МарЄ., поѩтъ и АсЄ; приꙗтъı и роукоу 15а = приꙗтъ є на рѫкоу МарЄ., в АсЄ це не має місце[53]. Уточнимо лише, що в останньому прикладі треба приꙗтъı на роукоу 15а. У відповідних фрагментах переписаної в Болгарії Саввиної книги такий рефлекс відсутній: повитъ ı СК 137зв., ı поꙗтъ СК 149, приꙗтъ ı на роукоу СК 138. Ці написання в РЄ дали підстави висновувати вченому про наявність у протографі ъ, тобто або протограф був двоєровий, або одноєровий з ъ. Лише в такому прототексті могли бути умови для зміни ъ + j > ъ + j. Ця зміна відома як давньоболгарським, так і давньоруським пам'яткам. Однак у давньоболгарських така асиміляція — відносно пізнє явище. Приклади трапляються в МарЄ, Супр. рукописі[54]. Над те, І. Тот доходить висновку, що одноєрова графіка могла й не сягати якогось давньоболгарсько-македонського двоєрового або одноєрового ъ-протографа, а бути місцевим руським орфографічним явищем такої писемної школи, де ь = ь, ъ.

Пояснення цього явища М. Фужероном (графічне відтворення фонетичного явища, добре відомого в російській мові як збереження твердості кінцевої приголосної прийменника чи префікса перед початковим *и* кореня /ot + igrat'/ > *отыграть*[55]) — не до місця, оскільки стосується інших процесів і хронологічних періодів.

В РЄ засвідчено таку ж саму асиміляцію ь з наступним j: родить снь и нарекоути имꙗ ємоу 4зв.а = нарекоутъ имꙗ АсЄ. Треба зазначити, що дуже мало хто із дослідників, за винятком І. Тота, указав на таку зміну в РЄ саме в контексті асиміляції єрів наступним j.

Ця зміна, на відміну від попередньої, могла відбутися лише на давньоруському ґрунті, оскільки закінчення -ть в ІІІ ос. одн. теп. ч. властиве пам'яткам руського ізводу. Обидві асиміляції і ь, і ъ з наступним *j* стали характерною особливістю руських (українських) текстів київської та галицько-волинської школи. Подібні написання властиві вже пам'яткам XI ст.: Ізб. 1073 поꙗлъı и, примиъı и оставимъı и 30а, приведъı и 77б, АрЄ поѩтъı и 154, приꙗтъı и на роукоу 156зв., а в текстах XII — XIV ст. стають звичним явищем. Подібних написань багато в текстах галицько-волинської школи: вѣми и ЄЄ с. 72, ХЄ 18зв., ѡсоудꙗти и ДЄ с. 147, имꙗхоути и ДЄ с. 160, молꙗхоути и ... слъıшахоути и ДЄ с. 233, БЄ 14, ХЄ 65, ѥмлѥти и ДЄ с. 306, ХЄ 87зв., БЄ 50зв.; видѣлъı и ѥси ЄЄ 80, ХЄ 21зв., привѣдохъı и ЄЄ 116, Х.Є. 51зв., приведохъı и ДЄ с. 170, ХЄ 46, Л.Є. 70, поѥмъı и ДЄ с. 416, приѩтъı и ДЄ с. 528, Х.Є. 154зв., ЄЄ с. 259[56]. Особливо багато таких написань ми засвідчили в ЛврЄ ь + j > ь (и) + j: вѣми и 29, исповѣми и аꙁъ 47зв., ѡсоудити и 57, недостоити ѥꙗ, имѩхоути и 70зв., молѩхоути и 70зв., 81, гнетѩхоути и 79, слъıшати и 81, держахути и 87зв., оуꙁлюбити и 95зв., ѥмлети и 101зв., да ижденоути и, въдасти и 101зв., въпрашахоути и 109зв., 111, 114, почтети и 137зв.; ъ + j > ъ (ъı) + j: видѣлъı и 34, прославихъı и 35, приведохъı и 63, ѡблекъı и 156, оубиимъı и 68зв., приведохъı и 73зв., ѿвѣщавъı ісъ 76зв., прославихъı и 137зв., приѩтъı и 161зв., видѣвъı и 163, повитъı и 167зв. О. Шахматов навіть виділив цю зміну як окрему південноруську діалектну особливість[57]. Імре Тот узагалі підсумував так: «Асиміляція tь + j > tь + j дозволяє припустити, що в цьому випадку маємо справу з реальним явищем, яке вказує на те, що писар РЄ говорив південним діалектом давньоруської мови»[58]. У річищі наведених прикладів цілком зрозумілими стають і численні написання *-ьj < (иj)*: стго григорьꙗ 1зв., поморьꙗ 2зв.а, братьѫ 4, до прѣселеньꙗ 4б, марьꙗ 4зв., сь марьѥѫ 5а, о҆роужьѥ҆ 6б, бжьꙗ 6зв.б, радостьѫ 6б, сь марьѥѫ мтерьѫ 7зв.а, нощьѫ 7зв.б, до оумрьтвьꙗ 7зв.б, вьꙁьпьеть 8зв.а, васильꙗ 8зв.б, поꙗсь оусньꙗнь 9зв.б, покааньꙗ҆ 10б, дьꙗволь 13а, лоудьѥ҆ 13б, васильꙗ҆ ... аньтоньꙗ 13зв.а. Саме в контексті цієї зміни (а не писарської помилки), очевидно, варто коментувати два випадки й зворотного написання ь < ъı: бьвьши 5зв.а /ОЄ, АрЄ, МЄ — бъıвьшии,[59] див. ще СК бъıвьшии 138/ та вьꙁлоублєньи мои 8зв.а. /ОЄ въꙁлюблѥнъı мои, АрЄ въꙁлюблѥнъıи мои, МЄ въꙁлюбленъıи мои, див. ще СК въꙁлюбенъı моı 138зв./. Такі приклади відомі й у пізніших українських пам'ятках: ѿ четърь вѣтръ 54зв.б, со вченикъ своими 117зв.а, погъбъшаго 99а[60].

Е. Біккініна це явище коментує в контексті функціювання дієслівних фіналей на -ть[61] без зв'язку з характерними руськими (українськими) асиміляціями ь + j > ь + ь (и) + j, ъ + j > ъ (ъı) + j.

Ю. Шевельов приклади асиміляції ъ + j > ъ (ъı) + j з АрЄ приведохъı и, поѩтъı и, въı имꙗ та ін. вважає правописом, який властивий саме київським

[52] Евангелие от Матфея в славянской традиции. Изд. подгот. А. А. Алексеев, И. В. Азарова, Е. П. Алексеева, М. П. Бабицкая и др. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 32.

[53] *Имре Тот*. Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 137.

[54] *Имре Тот*. Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 138.

[55] *Марк Фужерон*. О тексте кириллической части…– С. 44.

[56] *Мойсієнко В*. Протографи і мова Лавришівського Євангелія // Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження. – К., Горобець, 2018. – С. 444. Див. також приклади, наведені у Ю. Шевельова: отъ плодовъı(=плодовъ)ихъ, въı имꙗ (Ізб. 1073), въı истиноу (АрЄ), видивъı и (МЄ), въı иноmъ (ПндА), оубиимъı и (ГЄ), молꙗхомъı и (Христинівський Апостол XII), молихъı и (Успенський збірник XII). *Шевельов Ю*. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 354.

[57] *Schachmatov A*. Beiträge zur russischen Grammatik // Archiv für slavische Philologie. VII. Berlin, 1883. S. 73.

[58] *Имре Тот*. Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 139–140.

[59] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 621.

[60] *Мойсієнко В*. Протографи і мова Лавришівського Євангелія… – С. 444.

[61] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 226, 255–256.

текстам XI–XII ст. «Він навіть властивіший текстам, писаним на Київщині, а не переписаним зі старослов'янських оригіналів»[62].

Очевидно, зазначене вище явище варто пояснювати не тільки й не стільки впливом (можливо, давньомакедонського чи давньоболгарського протографа), як намаганням писаря відобразити місцеву руську (українську) вимову, пов'язану із долею напружених редукованих ь + j > ь̑ + ь (и) + j, ъ + j > ъ̑ (ы) + j, які в протоукраїнських діалектах мали окремий шлях розвитку: *й* та *ĭ* перед *j* в ъ та ь не перейшли, а зберегли вимову, близьку до [*і*], [*ы*][63]. Отже, єрова асиміляція з наступним *j*, характерна в подальшому для українських пам'яток, передовсім галицько-волинських, треба думати, виявлена так явно в РЄ вперше.

Рефлекси праслов'янських **tъrt *tьlt *tъlt *tьrt*

Жодного написання руського рефлексу праслов'янських **tъrt *tьlt *tъlt *tьrt* в РЄ не виявлено. Повне домінування давньоболгарсько-македонських континуантів. Ця риса властива, за спостереженнями І. Тота, усім одноєровим текстам[64]. Можливо, що різні способи передавання поєднань на зразок *tъrt* варто пояснювати не стільки впливом живого мовлення писаря, скільки різними писемними школами, що існували в Русі. Можна допускати, що в таких написаннях писар безпомилково дотримався орфографії протографа. Однак виникає при цьому питання: чому в інших випадках переписувач допускав багато орфографічних вольностей?

Континуанти **ě*

На ятеву рефлексацію пам'ятки давно звернули увагу дослідники. Приклади (**ни єдино пользѣ** 2а /СК **ни єдиноѧ пользѧ** 134зв, АрЄ **ни єдиноꙗ же пользꙑ** 138зв./, **исцѣлѧше вьсѣ ... оѵи свои на ѹѵеникꙑ свое** 2зв.а, /СК **и цѣлѣше же вьсѧ ... оѵи свої къ ѹѵеникомъ** 133) однозначно свідчать про типове руське явище: написання **ѣ** на місці **ѧ**[65]. Повз увагу дослідників пройшов ще один промовистий приклад, де русин написав зрозуміле йому закінчення в дієприкметниковій формі зн. в. мн. **стоѧщѣ** відповідно до старослов'янської **стоѧщѧ: на трьжищи стоѧщѣ праздьнꙑ**, а потім виправив узагалі на *-и* **стоѧщи** 16зв.а-б / ОЄ **стоѩщѧ**, АрЄ **стоꙗща**, МЄ **стоаща**, МарЄ **стоꙗшта**[66]/. Е. Біккініна помилково транслітерувала **стоѧщь**.[67] Нерідко в подальшій писемній практиці русинів давній південнослов'янський рефлекс часто збережено: АрЄ **и цѣлꙗше вьсѧ ... оѵи свои на ѹѵеникꙑ своꙗ** 134зв., **ицѣлѧше вьсѧ ... оѵи свои на ѹѵеникꙑ своꙗ** БЄ, с. 70, **ицѣлꙗше вьсѧ** ДЄ, с. 258. У річищі цієї зміни (але не фонетичної) розглядає

[62] *Шевельов Ю.* Про так званий підпис королеви Франції Анни // Юрій Шевельов. Вибрані праці. У двох книгах. Книга І. Мовознавство. 2-е видання. – К., 2009. – С. 417.

[63] *Шевельов Ю.* Історична фонологія…– С. 112.

[64] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 273.

[65] Див. ще: La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 125.

[66] Евангелие от Матфея в славянской традиции. Изд. подгот. А. А. Алексеев, И. В. Азарова, Е. П. Алексеева, М. П. Бабицкая и др. – Санкт-петербург, 2005. – С. 106.

[67] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 684.

Е. Біккініна й написання з **ѧ** на місці **ѣ врѧмѧ** 7а та **ѧ** на місці **є иана крьститѧлѧ** 12б й висловлює думку про можливий глаголичний протограф, у якому графема **ѧ** традиційно використовувана для позначення літер **ѣ** 'а **ꙗ** (що дуже ймовірно – *В. М.*); тому, можливо, відповідно й писар РЄ зберіг таке написання з **ѧ**, не замінюючи його кириличним **ѣ**[68].

Незаперечною діалектною рисою писаря РЄ є вимова колишньої /ě/ як [*e*], а найімовірніше, як дифтонга [*ie*]. Низка прикладів тому підтвердження: **и ėдꙑ прѫгꙑ** 10б /ОЄ **и ꙗдꙑ**, АрЄ **и ѣдꙑ**, МЄ **и ꙗдꙑи**/; **на ѹѵеникꙑ свое** 2зв.а /ОЄ **на ѹѵеникꙑ своѩ**, АрЄ **на ѹѵеникꙑ своꙗ**/, **грѣхꙑ свое** 10а,б /ОЄ **грѣхꙑ своѩ**, АрЄ **грѣхꙑ своꙗ**, МЄ **грѣхꙑ своꙗ**/, **ѿ нее же** 4б /ОЄ **иꙁ неѩ же**, АрЄ **иж неꙗ же**, МЄ **иж неꙗ же**/, **ꙗвльшее сѧ ꙁвѣꙁдꙑ** 7б /ОЄ **ꙗвльшаꙗ сѧ ꙁвѣꙁдꙑ** АрЄ **ꙗвльшеѥ сѧ ꙁвѣꙁдꙑ** МЄ **авльшаа сѧ ꙁвѣꙁдꙑ**/, **с оноė странꙑ** 14а /МЄ **с оноа странꙑ**/, **посла ѥ** 16а /ОЄ **посъла ѩ**, АрЄ **пославъ ꙗ**, МЄ **посъла ꙗ** /[69].

Після аналізу всіх написань, пов'язаних із /*ě/, І. Тот доходить такого висновку: «Фонема /ě/ вимовляється як самостійна фонема в коренях, суфіксах і закінченнях незалежно від фонетичного оточення. Однак помітна й своєрідна тенденція зближення голосних *е* та *ě* в корені **ēd*- та у флексіях у відкритому складі після *j* на місці /=давньоболг. **ѩ**/. Безперечно, що ця риса була особливістю мовлення писаря, тому й потрапила до рукопису»[70]. На це вказує й Е. Біккініна із застереженням, що в написаннях **свое** та **ѥ** зміни носять графічний характер, а **ėдꙑ** – фонетичний[71]. Писар плутає літеру **є** з **ѣ** як у питомих **дрѣва … древа** 11а, так і в запозичених словах і на місці **є**: **фарѣса … фареса** 3зв.б. У пам'яті за 30 листопада читаємо **ищи средꙑ ст҃ꙑѧ недѣлѣ** 1зв.б. У словнику X–XI ст. прикладів з **є** в цьому слові не подано, лише з **ѣ** – **срѣдꙑ**[72]. Непрямим доказом е-вимови писаря на місці *ě є й виправлення, де копіювальник накреслює **ѣ** після витертої літери **є**: **м(є>ѣ)ста** 5а, **пропов(є>ѣ)даꙗ** 10б. Особливо це добре видно в оригіналі рукопису в другому випадку. Зауважимо, що виявлені в РЄ континуанти *ě додають матеріал для розв'язання проблеми про первинну рефлексацію цієї фонеми в протоукраїнських, властиво північноукраїнських говірках. У славістиці існує кілька гіпотез щодо звукової реалізації цієї фонеми в давньоруський період: як *ie* або *ê*[73] та передня, розширена, порівняно з *е* об-

[68] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 126.

[69] Див. Suplemento 2. Tabla comparativa de mesiatseslovs del ER, EO, Ev.Arh. y Ev.Mst у дисертації: La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 595–686.

[70] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 299.

[71] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 129–130.

[72] Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – Москва, 1994. – С. 621–622.

[73] *Крымскій А.* Украинская грамматика. Научно-практическій курсъ сознательного изученія центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты изъ исторіи развитія малорускаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ исторіи нарѣчія восточно-малорусскаго (лтописнаго киево-черниговопереяславскаго). Том І. – М., 1907 – С. 204ξ-204η; *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Ист.-диалектол. очерк. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 165–167; *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – С. 256–262; *Жовтобрюх М. А.* Фонетика // *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 232–241.

нижена до *а*, що можна позначити літерою *ӓ*[74]. Приклади із РЄ потверджують припущення про первинну закриту й напружену, можливо, дифтонгічну вимову давнього *ě у руських говірках поліського ареалу. Передовсім це стосується позицій початку слова та в закінченнях після *j*. У найдавніших руських (київських та галицько-волинських) пам'ятках ця риса — не рідкість: **ꙗвльшеѥсѧ ꙁвѣꙁды** АрЄ 145, **птицѣ небнꙑѥ** 34, **прѣѥхавше** 38зв., **хлѣба ѥсть** 56, **спсныѥ твоѥ** 129 ЄЄ, **даите имъ вꙑ єсти** 74зв. ЛврЄ, а також приклади, які наводить Ю. Шевельов: **от нее** АрЄ, **иꙁ нее** келих Володимира Давидовича 1151, **новꙑѥ** зн. мн. ч. р. ДЄ, **первоѥ** род. одн. ж. р. **с(вѧ)тоѥ** род. одн. ж. р. ЄЄ, **семоѥ** Сл.Єфр.Сир[75]. В інших позиціях в руських (українських) пам'ятках така зміна також трапляється: у графіті Софійського собору — **роꙁъгръмел(сѧ)**[76], в Ізб. 1073 — **въ вѣре** 8зв., **ꙗвъне** 12б, **тебе … тобе** 15зв.б, **вероуж** 21зв.а, **въ ѥфесе** 23зв.б. Зазначимо, що наведений рефлекс *ě (напружений, закритий звук неоднорідної артикуляції *ᵢê*) властивий і північноукраїнським говіркам зараз. Такі написання невідомі пам'яткам ні давньоболгарським, ні давньомакедонським і є безпосереднім витвором руських писарів. Можливо, писар РЄ був одним із перших, хто відобразив саме цю північноукраїнську вимову графічно?

Відображення давніх **i* (и) **y* (ꙑ)

Кілька написань, що характеризують плутання **ꙑ = и**: **моужь ѥѧ правьдивь си** 4б, **члкь сꙑ правьдьни** 6а, **члкь сꙑй правьдьнь** 14зв.б, **и нꙑже** 8а /СК **и ниже** 143/. У кількох написаннях переписувач пам'ятки також плутав **ꙑ = и**, але виправляв помилки. Так, на аркуші 8а у двох словах видно, що писар, допустивши помилку, тут таки виправляв її: **р(и>ꙑ)даниѥ … рах(ꙑ>и)ли**, а на звороті цього ж аркуша — **кь н(ꙑ>и)мь**, 10а – **оуготов(ꙑ>и)ть**. Це досить виразно видно в оригіналі рукопису. На випадки плутань *си = сꙑи*, *нꙑжє = нижє* вказував О. Соболевський, щоправда, пояснюючи це недбалістю писаря РЄ[77]. Відомо, що такі вияви характерні й для середньоболгарських пам'яток: **блгостини, посилаѭ** Сліпчицький псалтир, **на милостꙑ твоѧ** Болонський Псалтир, **слиша съкріти** Збірник Клоца, а також для сербських[78]. Але при цьому незаперечним є й той факт, що вже в руських (київських) пам'ятках XI ст. також неодноразово вчені це явище засвідчують: **неправди** 104зв., **ти ли съмѣеши** 87, **плътолюбꙑꙗ** 135, **вꙑнꙑ** 154зв, **ꙁемлꙗмѣрꙑи** 203зв., **псалтира** 253зв., **прикриваѥ** 185, **посинѣти** 216 Ізб. 1073; **осꙑрѣѭ** 112зв., **пронирливии** 249 Ізб. 1076; **постꙑдꙑтьсѧ** 80зв., **годин** 111, **рꙑꙁꙑ** 118, **рибꙑ** 163 АрЄ[79]. Пояснювати ці явища лише помилками (описками) писарів чи лише

[74] *Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S.* Gramatyka historyczna języka polskiego.- Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.– С. 81. Докладніше про всі гіпотези розвитку *ě на праруських теренах див.: *Мойсієнко В. М.* Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. – Житомир, 2006. – С. 80–84.

[75] *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – С. 257.

[76] *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. Львів – Київ – Нью-йорк, 1998. – С. 134.

[77] *Соболевский А.* Кирилловская часть Реймскаго евангелія // Русский филологический вестник. Т. XVIII. Варшава, 1887. – С. 150.

[78] *Карский Е. Ф.* Очерк славянской кирилловской палеографіи. Варшава, 1901. – С.317; Bikkinina E. 2009…, – С. 133.

[79] *Жовтобрюх М. А.* Фонетика…– С. 256; *Шевельов Ю. В.* Історична фонологія …– С. 481.

впливом давньоболгарських протографів — не зовсім виправдано. Такі написання, властиві руській (українській) писемності, як засвідчує наведений матеріал, широко відомі від другої половини XI ст. І годі заперечувати очевидний факт, що, попри можливий графічний вплив протографів, — ці написання відображають тогочасну живомовну київську стихію. А факти РЄ дають підставу допускати, що вона (вимова) могла бути і в першій половині XI ст.

Рефлекси **tj *dj*

У РЄ відповідно до **tj* послідовно маємо вияв **щ**. Щодо **dj* такої консеквентності не спостерігаємо. Руські розмовні рефлекси засвідчено: **стражѫщиихъ** 2зв., **рожтвомь** 3зв, **рожьства** 3зв., **стражоу** 5а, **рожьство** 4б, **рожьств(о)** 6зв., **охожꙗше** 6зв., **прѣже** 1а; 3а; 4а; 5зв.; 6а; 9а; 9зв., **хожѧста** 9а, **исхожѧше** 10, **троужѧѭщиисѧ** 13зв.б, **жѧжѫщеи** 14а та ін. Усього 26 прикладів. Пояснення такого передавання псл. рефлексів **tj, *dj* лише складністю вимови для русинів звукосполуки **жд**, а сприйняття фонеми, відображуваної літерою **щ**, як самостійної, мабуть, є не найкращим[80], адже в однакових словах на одному аркуші писар відображає різні вияви: **рожьство** 4б, **рождь̑** 4зв.б, при цьому жодного разу не помиляється з написанням *tj > **щ**.

Вставний *[л']*

Характерною рисою руської редакції давньоболгарських текстів є впровадження місцевої живомовної риси — вставного *л'* (якщо в протографі його не було) та послідовне збереження (якщо це мало місце і в протографі). РЄ безвинятково відображає наявність епентези *л'* в поєднанні з різними губними: **приѥмлеть** 3а, **бгоꙗвлениѥ** 11зв.б, **колѣблемꙑ** 16а, **крѣплии** 10а та ін. Якщо протографом був давньоболгарський текст, то копіювальник РЄ свідомо й послідовно виправляв написання без *л'*, бо в більшості відомих на сьогодні давньоболгарських пам'яток цей рефлекс відсутній: **ꙁемьꙗ** СК, **любьꙗше** Супр., **приставѐнье** ЗгрЄ, **въ кораби** АсЄ[81].

Рефлекс давнього **ort-*

Цей промовистий для руських текстів рефлекс засвідчено єдиний раз: **отроча же ростѧше** 6зв.б. Звичайно, його можна трактувати виявом розмовної місцевої риси писаря. Зауважимо, що написання *ро-* в таких випадках траплялися в переписаних у наступних століттях церковнослов'янських пам'ятках руської редакції дуже рідко; наприклад, в АрЄ (с. 575), МЄ (с. 427), ДЄ (с. 726) тільки **растѧше**, форм з **ро-** взагалі не засвідчено. Е. Біккініна не виключає в цьому випадку й західнослов'янського впливу[82]. Проте в контексті виявлених у пам'ятці розмовних рис шукати якихось впливів для потрактування цього явища годі: це характерна руська (київська) мовна особливість, що з часом стала нормою української мови.

[80] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 136.

[81] *Хабургаев Г. А.* Старославянский язык. – Москва, 1986. – С. 60.

[82] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 134.

Приклади зміни початкових ра- > ро- в практиці писарів київської школи відомі від середини XI ст.: наприклад, у графіті Софійського собору про грім від 3 березня 1052 року розъгрѣмел(сѧ)[83], а також розбоиникъ 241, розоумѣти Ізб. 1073 126[84].

Думаємо, не варто лише як помилку трактувати дієслівну форму волить 13зв.б. з кореневим *-о-* у зв'язку з іншим *-е-* виявом у відповідних фрагментах СК, АрЄ велитъ[85]. Це написання властиве як найдавнішим старослов'янським пам'яткам[86], так і текстам власне руської редакції[87]. Тому в РЄ — словоформу можна трактувати і як точну копію з протографа, і як місцеву руську мовну особливість. В українській мові від XV ст. такі дієслова з кореневим -о- — звичайне явище: *wolity*[88], *волти*, *волєти*, *воліти*, *воляти*[89]; і, зрештою, вони стали нормою сучасної літературної мови.

Різнонаписання в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти*, на зразок при-идоша – при-доша, при-ити – при-ти, очевидно, варто пояснювати і як впливом протографа при-доша, при-ти, і як вияв місцевого руського (українського) мовлення при-идоша, при-ити. Останні стали в подальшій мовній і писарській практиці руських писців спочатку узусом, а потім і нормою: приидоша 2зв.а /придошѧ ОЕ, придоша АрЄ, придоша МЄ/; приидоша 6зв.б /придошѧ ОЕ, придоша АрЄ, придоша МЄ/[90]; ȏтииде (Е. Біккініна помилково в РЄ метаграфувала отиде) 7зв.б /отиде ОЕ, отиде АрЄ, отиде МЄ/[91]; прииде 10зв.б /приде ОЕ, приде АрЄ, приде МЄ[92], СК 146зв./; приидоша 11б, /АрЄ придоша 151зв./, прииде 11зв.б, /СК 147зв., АрЄ 152зв. приде/, прииденѭ 15а /СК 139, АрЄ 156 приде/. У Slovník jazyka staroslověnského немає жодного прикладу з при-ид-, при-ит-, от-иид- у старослов'янських пам'ятках X—XI ст.[93] В українських рукописах кін. XI—XIV ст. такі написання стали характерною орфографічною рисою[94].

Морфологічні особливості

Морфологічні риси, які характеризують мовлення писаря, в пам'ятках XI ст. відображені слабо загалом. Наприклад, дослідниця АрЄ А. Соколова, відзначаючи особливу цінність пам'ятки для вивчення давньоруської звукової системи, за-

[83] *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. … – С. 134.
[84] *Жовтобрюх М. А.* Фонетика …– С. 163.
[85] *Марк Фужерон.* О тексте кириллической части…– С. 54.
[86] Slovník jazyka staroslověnského … Том 1. – С. 210.
[87] *Срезневский И. И.* Словарь древнерусского языка. Т.1, Часть 1… – С. 289–290.
[88] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У двох томах. – Том 1. – К., 1977. – С. 189.
[89] Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 4. – Львів, 1997. – С. 219.
[90] Suplemento 2. Tabla comparativa de mesiatseslovs del ER, EO, Ev.Arh. y Ev.Mst у дисертації: La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 628.
[91] Там само. – С. 633.
[92] Там само. – С. 644.
[93] Slovník jazyka staroslověnského … Том 2. – С. 583, Том 3. – С. 315–318.
[94] Наприклад, в АрЄ засвідчено 6 словоформ з при-ид-, при-ит- С. 563, 564. Див. також: *Німчук В.* Євсевієве Євангеліє … – С. 22; *Німчук В., Осінчук Ю.* Бучацьке Євангеліє XII-XIII ст. ... – С. 23; *Мойсієнко В.* Протографи і мова Лавришівського Євангелія …– С. 445.

уважила, що з погляду морфології вона не являла чогось особливого порівняно з іншими найдавнішими текстами як старослов'янської, так і давноруської мови[95]. Загалом такий висновок цілком стосовний і до інших пам'яток цього періоду.

У РЄ, проте, виявлено низку рис, які, певною мірою, вказують на місцевий київський руський мовний узус творця рукопису.

Дієслівні форми теп. ч. III ос. одн. та мн. у досліджуваному фрагменті РЄ дають підстави для певних висновків про мовне середовище писаря. У кількох випадках знаходимо форми без *-ть*: принесѫ 2зв.б, насъітѧ сѧ 14. Імре Тот до таких утворень долучає ще й форму одн. — крьсти сѧ 11зв.б, аргументуючи паралеллю з відповідним фрагментом ОЄ крьститъ сѧ[96]. Проте тут малоймовірно потрактувати це дієслово як форму теп. ч. Вочевидь йдеться про минулу завершену дію — аорист /пор. також крьсти сє АрЄ 152зв./. Зрештою, це читання від Мт II/9 в оны д҇ прииде і҇с ѿ назарѧфа га҇лѣискаго и крьсти сѧ ѿ иана 11зв.б у всіх сучасних виданнях Святого Письма перекладене «В ті дні <u>прийшов</u> Ісус з Назарета Галилейського і <u>охрестився</u> від Івана». Але й відсутність флексії *-ть* у дієслівних формах множини незаперечно дає підстави висновувати про відображення живомовної риси писаря. Е. Біккініна вказує лише на один приклад принесѫ[97]. Додамо ще ѿидоу 5а—5зв.а. М. Фужерон до цього типу явищ долучає ще приклад: приидѫ подвигьшесѧ и обрѣтѫ м҇риѫ. Такі ж дієслівні форми і в СК[98], що може певним чином вказувати на якийсь спільний протограф для обох рукописів, якщо РЄ справді пам'ятка першої половини XI ст. Хоч у відповідних фрагментах ОЄ, АрЄ, МЄ маємо звичні форми аориста придоша обрѣтоша[99]. В руській (українській) писемній традиції написання з усіченими фіналями стають звичним часто вживаним явищем[100], а в формі III ос. одн. з часом — нормою літературної мови.

Поза увагою більшості дослідників опинилося написання аще бо прикосноусѧ ризахъ ѥго є сп҇сена бѫдоу 2а. Е. Біккініна цей фрагмент взагалі помилково метаграфувала без є: ризахъ ѥго сп҇сена бѫдоу[101]. Нічого не знаходимо про цю частину тексту при характеризуванні морфологічних особливостей і в І. Тота. Коментує його М. Фужерон, щоправда, як помилку. На думку французького дослідника, писар це є накреслив помилково замість сполучника и; він також допускає як можливість залишку колишнього сполучника поне/понѣ, мотивуючи це відповідним написанням в АрЄ: аще бо прикоснoу сѧ понѣ ризѣ юго сп҇сена

[95] *Соколова М. А.* К истории руського языка в X веке // Известия по рускому языку и словесности. Т. III. Кн. 1. – Ленинград, 1930. – С. 122.
[96] *Имре Тот.* Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 320
[97] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 226.
[98] *Марк Фужерон.* О тексте кириллической части … – С. 39.
[99] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 622.
[100] *Німчук В.* Євсевієве Євангеліє 1283 р. …– С. 33; *Осінчук Ю.* Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року // Добрилове Євангеліє 1164 року. / Упорядник Ю. Осінчук. Відп. ред. В. Німчук. – Львів, 2012. – С. 32; *Мойсієнко В.* Протографи і мова Лавришівського Євангелія … – С. 448.
[101] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 599.

боүдоү[102]. Малоймовірно в цьому випадку вважати ѥ залишком сполучника поне/понѣ. Так само ніби помилково накреслене зайве ѥ у виразі сь бо ѥ есть 16а. При очевидних і чисельних допущених помилках копіювальником рукопису все ж зважити треба й на факт, що дієслово-зв'язку від быти (ѥсть теп. ч., III ос.) в руських київських пам'ятках нерідко передавали як ѥ: чьто ѥ тебѣ … чьто ѥсть тебѣ 53зв.–54, чьто ѥ нама и тебѣ ОЄ 65зв., чьто ѥ тебѣ … чьто ѥ тебе АрЄ 22, м҇ногототоуглив ъ ѥ, понеже ѥ ꙁнои у Синайському Патерику XI ст.[103] Звичайно, не виключаємо вплив давнього протографа, наприклад в ОЄ, де переписувач максимально точно копіював текст, адже такі написання засвідчені в давніх болгарських та македонських рукописах[104]. Пізніше ці вияви в українських пам'ятках трапляються й у фрагментах, де відповідних написань у давніх пpoтотекстах не засвідчено: нѣ се ли ѥ с҇нъ дрѣводѣлинъ, въпрошаше его что ти ѥ имꙗ ДЄ[105], се въистиноү иꙁ҇литꙗнинъ ѥ, истіньнъ ѥ свѣдитѣльство, навіть у формі II ос. ты ли ѥ ц҇рь ЄЄ[106], воистиноү ѥ сь былъ с ним ЛврЄ 121.

За очевидної збіжності в низці випадків копіювання руськими писцями цієї словоформи з протографа, усе ж зважимо й на те, що подібні вияви — ѥсть > ѥ — могли відображати й живу тогочасну руську говірку, що й засвідчено в українських пам'ятках пізнішої доби: *є написано* (грамота 1400 року)[107]. Зрештою, така вимова й написання цієї дієслівної форми стали нормою української мови.

Для найдавніших пам'яток руської редакції церковнослов'янської мови властива флексія -ѣ в Р. відм. одн. та в Н.-Зн. мн. іменників jā-основи. У старослов'янських — переважає -ѩ(ѧ). У РЄ маємо кілька таких написань з характерним руським закінченням: с҇тꙑѧ недѣлѣ 1зв.б, ни едино пользѣ 2а /СК ни единоѩ пользѧ 134зв./, правы творите стьꙁѣ ѥго 9зв.б, 10зв.б /СК 145зв., 146зв., АрЄ 149, 151 стьꙁѧ/.

Однією з характерних рис руської редакції церковнослов'янських пам'яток є наявність стягнених імперфектних форм: искаше 2зв.а, глаше 2зв.а, бѧше 6зв.б, идѧше 7б, исхожаше 10а та ін. За підрахунками І. Тота — їх 49 (з нестягненням — 6), а з усіх 10 пам'яток, проаналізованих ученим, це становить 66% таких написань[108]. Тобто писар РЄ фактично вводив живомовний руський узус у тогочасний церковнослов'янський текст.

Деякі спостереження зробили вчені й на основі вивчення лексики пам'ятки. Скрупульозний аналіз уживання переписувачем окремих лексем, зокрема

[102] *Марк Фужерон*. О тексте кириллической части …– С. 39.
[103] *Срезневский И. И*. Словарь древнерусского языка. Т.1, Часть 1. Репринтное издание. – Москва, 1989. – С. 206.
[104] Slovník jazyka staroslověnského. / Hlavní redaktor Jozef Kurz. – T. I. – Praha, 1958. – C. 154.
[105] *Осінчук Ю*. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року // Добрилове Євангеліє 1164 року. / Упорядник Ю. Осінчук. Відп. ред. В. Німчук. – Львів, 2012. – С. 32.
[106] *Німчук В*. Єѵсевієве Євангеліє 1283 р. … – С. 33.
[107] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У двох томах. – Том 1. – К., 1977. – С. 144.
[108] *Имре Тот*. Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 322–324. Е. Біккініна нараховує 50 та 4 відповідно. Див.: La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – C. 227.

прѫгꙑ 'саранча', вьꙁвѧꙁа 'зав'язки, ремінці', льна 'ґніт' /не засвідчене в найдавніших старослов'янських рукописах, лише похідне льнѣнъ Супр./, сребренико̂у 'дрібна срібна монета' /у руських місяцесловах засвідчене лише в РЄ/, источь 'джерело' /не засвідчене в найдавніших ні старослов'янських, ні руських пам'ятках/ у відповідних контекстах та з указаною семантикою дозволили Е. Біккініній зробити висновок про давність походження рукопису та про переписування його з протографа, можливо, близького до грецького оригіналу[109]. У річищі зазначеного варто додати й використання писарем РЄ лексеми трѣбѫ, якій у відповідних фрагментах ОЄ, АрЄ, МЄ відповідає жьртвү[110]. Зауважимо, що із старослов'янських пам'яток X—XI ст. слово трѣба наявне лише в Супр.[111] За спостереженнями М. Фужерона ця ж лексема виявлена ще в ЮЄ[112], яке переписане в Києві на поч. XII ст.

Характеризуючи мовні та орфографічні риси РЄ, не можна оминути факту, на який указувала Л. Жуковська: повна збіжність написання імені ана в тексті рукопису (двічі ана й анѣ) та в грамоті 1063 року, дарованій абатству Сен-Крепен-ле-Ґран королівською канцелярією від імені одинадцятирічного короля Франції Філіппа I, — ана ръина. Орфографія слова ръина відповідає тогочасній київській писарській традиції (зважаючи на своєрідну артикуляцію *й (ъ) > ў у протоукраїнських, зокрема київському, діалектах; такий запис у тогочасній Франції міг зробити хтось із представників київської писемної школи), що й довів Ю. Шевельов[113]. Разом з тим, для атрибутації РЄ варто зважити на той факт, що в тексті рукопису, у графіті головного нефа Софії Київської[114] та у французькій грамоті ім'я *Анна* написано однаково — ана. Це не стільки дає підстави твердити про шлях РЄ до Франції разом з Анною, скільки утвердитися в думці, що рукопис переписано в Київському скрипторії в період життя доньки Ярослава в Києві.

Не звернули увагу дослідники пам'ятки й на типове руське написання імен коуꙁьмꙑ и дьмьѩна 1а /коꙁмꙑ и дамиꙗна СК 133зв. коꙁьмѣ и дамиꙗноү ОЄ 239зв., коꙁмꙑ и дамиана АрЄ 137, коꙁмꙑ и дамиана МЄ с. 233, коуꙁмꙑ и демьꙗнꙍ ГЄ 245зв., коꙁмꙑ и дамиꙗна ДЄ с. 533, коꙁмꙑ и демиꙗна ХЄ 157зв., коуꙁмꙑ и дамиана ОрЄ 127, коꙁмꙑ и демьꙗна ЄЄ с. 273, кү ꙁмꙑ и демьꙗна ЛврЄ 165/. Бачимо очевидну подібність написання цих імен у пізнішій (XII—XIV ст.) традиції українських київської та галицько-волинської шкіл.

[109] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – C. 361–371; 394; 500–501.
[110] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – C. 673.
[111] Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред.. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – Москва, 1994 – С. 705–706.
[112] *Марк Фужерон*. О тексте кириллической части …– С. 43.
[113] *Шевельов Ю*. Про так званий підпис королеви Франції Анни …– С. 416–420.
[114] В. Корнієнко вважає, що це графіті написала сама Анна. Див.: *В'ячеслав Корнієнко*. Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст. – К., 2014. – С. 29.

Для усвідомлення накреслень руським писцем першої половини XI ст. окремих літер зокрема та використання саме такої орфографії загалом потрібно брати до уваги факт невпорядкованості тогочасного письма. Доказом цьому може слугувати відкрита С. Висоцьким київська абетка на стінах Софійського собору. В абетці відсутні кілька літер на позначення голосних ѣ, ь, ъ, ꙑ та приголосних ѵ, ц. Учений датує створення цієї невпорядкованої абетки русинами ще до прийняття християнства — можливо, в IX ст.[115] Цей факт може, певною мірою, висвітлити написання в РЄ відомої та очевидної для писаря літери є (якою він передавав цілком зрозумілий йому звук [ê] або [$_i$ê]), а не очікуваної як у протографі ѣ, на місці *ě в словах із близькою копіювальникові північноукраїнською вимовою [*йеди*], [*свойе*], [*онойе*], а також одноєровість рукопису.

Підсумовуючи, зазначимо передовсім, що двоє вчених, які присвятили спеціальні студії дослідженню орфографії та мови Реймського Євангелія, Лідія Жуковська, Ельвіра Біккініна та двоє — в контексі аналізу ширшого кола пам'яток XII ст. — Імре Тот, Тетяна Миронова однозначно пов'язують його створення з Південною Руссю. Узагальнення Л. Жуковської ми навели вище. Кінцевий висновок І. Тота: на основі аналізу давньоруських діалектних рис РЄ, пам'ятка переписана в південній частині Русі, але не в Києві, а на периферії[116]. Про час написання угорський славіст зазначає менш категорично, вказуючи, що рукопис міг бути створений в XI ст. менш категорично, вказуючи, що рукопис міг бути створений в XI ст. Висновок Т. Миронової: історична легенда пов'язує РЄ з іменем Анни, доньки князя Ярослава Мудрого, яка стала дружиною Генріха I, короля Франції, і повезла з собою це Євангеліє. Очевидно, що руська княжна вивезла з собою не просто богослужбову книгу; дослідниця схильна допускати, що в посаг Анні Ярославні було зроблено точний руський список старослов'янського Євангельського кодексу, освяченого іменами свв. Кирила та Мефодія. Тоді ще жива легенда, можливо, виводила цю пам'ятку від творінь святих рівноапостольних братів[117]. Кінцевий висновок Е. Біккініної: РЄ було скопійоване руськомовною людиною, найімовірніше в Києві до 1041 року. У такому випадку легенда про належність рукопису до бібліотеки королеви Анни Ярославни знаходить підтвердження в мові пам'ятки. Тому з великою ймовірністю можна допускати, що, виходячи заміж за короля Генріха I, Анна привезла з собою це Євангеліє до Франції. Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що РЄ — найдавніше із збережених давньоруських Євангелій[118].

Аналіз графіко-орфографічних і мовних особливостей кириличної частини Реймського Євангелія, а також матеріали досліджень істориків мови та палеографів, які присвятили окремі праці вивченню РЄ, дозволяє встановити:

[115] *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. – К., 1998. – С. 36–37.
[116] *Имре Тот*. Русская редакция древнеболгарского языка … – С. 341–342.
[117] *Миронова Т. Л.* Хронология … – С. 199.
[118] La lengua del Evangelio de Reims … E. Bikkinina, 2009. – С. 511.

1. Велика кількість помилок, допущених писцем, говорить не стільки про його малограмотність, а про відсутність практики переписування таких книг (наприклад, деяких нових слів та християнських імен він, мабуть, не чув узагалі, тому й написав: **проклоума· ѯимоу** (замість **проклоу· маѯимоу**) **па҃ смоона** (замість **симеона**) 1зв.б **ѕлато и ливано** 7зв.а /АсЄ, СК – **ливанъ** гр. λίβανος 'ладан'/[119]) і, очевидно, про невпорядкованість тогочасної руської орфографії та неустабільнення ще самої руської абетки. Зрештою, низка засвідчених написань дозволяють твердити про певні тенденції, ба, навіть правила, якими послуговувався писар: жодного разу він не помилився при передаванні звукосполучень сонорний+плавний – **ь** завжди пише після **р** та **л**; жодного випадку відхилення в написанні рефлексів *tj — послідовно маємо вияв **щ**; майже безпомилково (єдиний вияв без **ь** у слові **смрьти** 6а) написано **ь** в префіксах **в-**, **с-** та прийменниках **в**, **с**; жодного разу не вжив писар повноголосних форм, які, очевидно, в тогочасному Києві мав би чути.
2. Писар, попри виявлені численні помилки, своє ремесло знав і намагався дуже належно виконати роботу. Підтвердженням тому є численні виправлення з неправильних на правильні форми: **ид(ꙗ>о)ша** 2а, **прик(оу>о)сноу** 2б, **сь мир(ь>о)мь** 2б, **о(ү>ø)ѵи** 2зв.а, (ї>ø) **и вьѕигратесѧ** 2зв.б, **прав(и>ь)дивь** 4б, (ı>є) **льманоуиль** 4зв.а, **ꙗко** (ї>ø)же 5зв.б, **видѣв(ѣ>ь)щє** 5зв.а, **ѵѧстї(ø)вь** 6а, **ливан(ь>о)** 7зв.а, **пропов(є>ѣ)дав** 10б, (**б>г**)**рѧдєши** 12а та ін. Це добре видно на аркушах оригіналу, а на фотокопіях у низці випадків — лише пропуски. Причому ці виправлення здійснені однією рукою. Зауважимо, що на арк. 3зв.—4 **ѳ** замість **ф** в кількох словах уписувала інша рука.
3. Значна кількість описок та явних помилок — з одного боку, зовсім не завадила в низці випадків писарю «помилятися» в напрямку місцевої руської київської розмовної стихії — з іншого. Рефлекси *ě, *dj, *ort-, ъ/ь+j, *дієслівні форми з редукованими фіналами*, *стягнені імперфектні форми* та деякі ін. виразно засвідчують присутність цих рис у його мовленні. Усі виявлені руські діалектні особливості потверджуються такими ж само зафіксованими в наступних українських київських та галицько-волинських пам'ятках XI–XIV ст., а також матеріалами з українських діалектів. Тому жодним чином не можемо погодитися з висновком Л. Жуковської: «Діалектних особливостей мови в РЄ не простежуємо»[120].
4. Кількість таких «помилок», які можна потрактувати відображенням (свідомим чи несвідомим) місцевої говірки, на досить незначний обсяг тексту, порівняно з руськими рукописами другої половини XI ст., вражає (можна лише уявити, скільки було б їх у повній версії Євангелія). Вочевидь, якби писар РЄ списував текст із кириличного протографа, цих мовно-орфографічних «помилок» було б менше. Ймовірно, що копіювальник не механічно

[119] Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)… – С. 306.
[120] *Жуковская Л. П.* Реймсское евангелие… – С. 17.

переносив кириличний текст, а транслітерував його із не зовсім зрозумілої йому абетки. На той час для русина-киянина такою могла бути глаголиця.

5. Висновки про переписування пам'ятки не русином (наприклад сербом) варто відкинути. Так само не підтверджується версія про сербський протограф РЄ.
6. Нічого певного не можна сказати про участь представника Моравії у створенні пам'ятки. Єдине явище, яке можна трактувати як богемізм — це зміна *з* > *ж*: **сила иж него** 2зв.а. Такі написання відомі в глаголичних Київських листках X—XI ст., створення яких небезпідставно пов'язують із Моравією: *въжлюблєнъиѩ*, *бєж нєго*[121]. У досліджуваній пам'ятці, крім зазначеного, жодного іншого рефлексу, що вказував би на моравське походження рукопису, не засвідчено.
7. Реймське Євангеліє — руська пам'ятка, переписана (транслітерована) киянином, найімовірніше, носієм північноукраїнського (поліського) тогочасного діалектного узусу.
8. Орфографія рукопису не дає підстав вивести її за межі XI ст. А порівняння з орфографічними особливостями точно датованих ОЄ, Ізб 1073, 1076, АрЄ навпаки дає багато підстав для узагальнення про раніший час створення РЄ від названих пам'яток, оскільки явно виділяється низкою оригінальних написань: *одноєровість*, *закінчення рядків на голосний та приголосний*, *майже цілковита відсутність йотованих, уживання діакритичних знаків*. Пам'ятка творена в час, коли усталеної давньоруської редакції церковнослов'янської мови ще не було. Писець, вочевидь, сам творив руський писемний узус і вводив перші орфографічні руські писемні особливості. Традицію переписувача РЄ не підхопили в Русі, можливо, лише тому, що переписане ним Євангеліє дуже швидко зникло (було вивезене?). Орфографічний узус, а згодом і норму задали в Русі інші тексти середини другої половини XI ст., які невдовзі були скрупульозно скопійовані з кириличних протографів.

[121] *Німчук В. В.* Київські глаголичні листки. – К., 1983. – С. 41–42.

Список джерел

АрЄ — Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели. Изд. подгот. Л. П. Жуковская, Т. Л. Миронова. — Москва, 1997.

АсЄ — Ассеманієве Євангеліє XI ст., короткий глаголичний апракос. Ватикан, Cod. Slav. 3.

БЄ — Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст. Підгот. до вид. Ю. В. Осінчук / Відп. ред. В. В. Німчук. К., 2017.

ГВЄ — Галицько-Волинське Євангеліє XII—XIII ст., укр., повний апракос. Зібр. Третьяковської галереї (К 5348).

ГЄ — Галицьке Євангеліє 1144 р., укр., тетр. Державний історичний музей (Москва), Син. 404.

ДЄ — Добрилове Євангеліє 1164 року. Упорядник Ю. В. Осінчук / Відп. ред. В. В. Німчук. Львів, 2012.

ДрЄ — Друцьке Євангеліє XIV ст. Інтернет-ресурс. Зберігається в Бібліотеці Сибірського відділення РАН, зібр. М. Тихомирова №1.

ЄЄ — Євсевієве Євангеліє 1283 року. Вид. підгот. Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, В. В. Німчук, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк / Відп. ред. В. В. Німчук. К., 2001.

ЛврЄ — Лавришівське Євангеліє XIV ст. Видання факсимільного типу. Дослідження. — К.: Горобець, 2018.

ЛЄ — Луцьке Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. — К.: Горобець, 2011.

МЄ — Апракос Мстислава Великого. Изд. подг. Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова / Под. ред. Л. П. Жуковской. М., 1983.

ОЄ — Остромирово Євангеліє 1056—1057 г. Фотолитографическое издание. С.-Петербургъ. — 1889.

ОрЄ — Оршанське Євангеліє XIII ст. Інтернетресурс. Зберігається в НБУ імені В. Вернадського. ДА/П. 555

ПндА — Пандекти Антіоха XI ст. ГИМ, Воскр. 30.

РЄ — Liber evangeliarum et epistolarum ad usum ecclesiae SS. Hieronymi et Procopii Pragensis, vulgo "Texte du sacre". Рукопис зберігається в Муніципальній бібліотеці м. Реймс. Шифр. № 255.

ХЄ — Холмське Євангеліє XIII ст. Видання факсимільного типу. К.: Горобець, 2015.

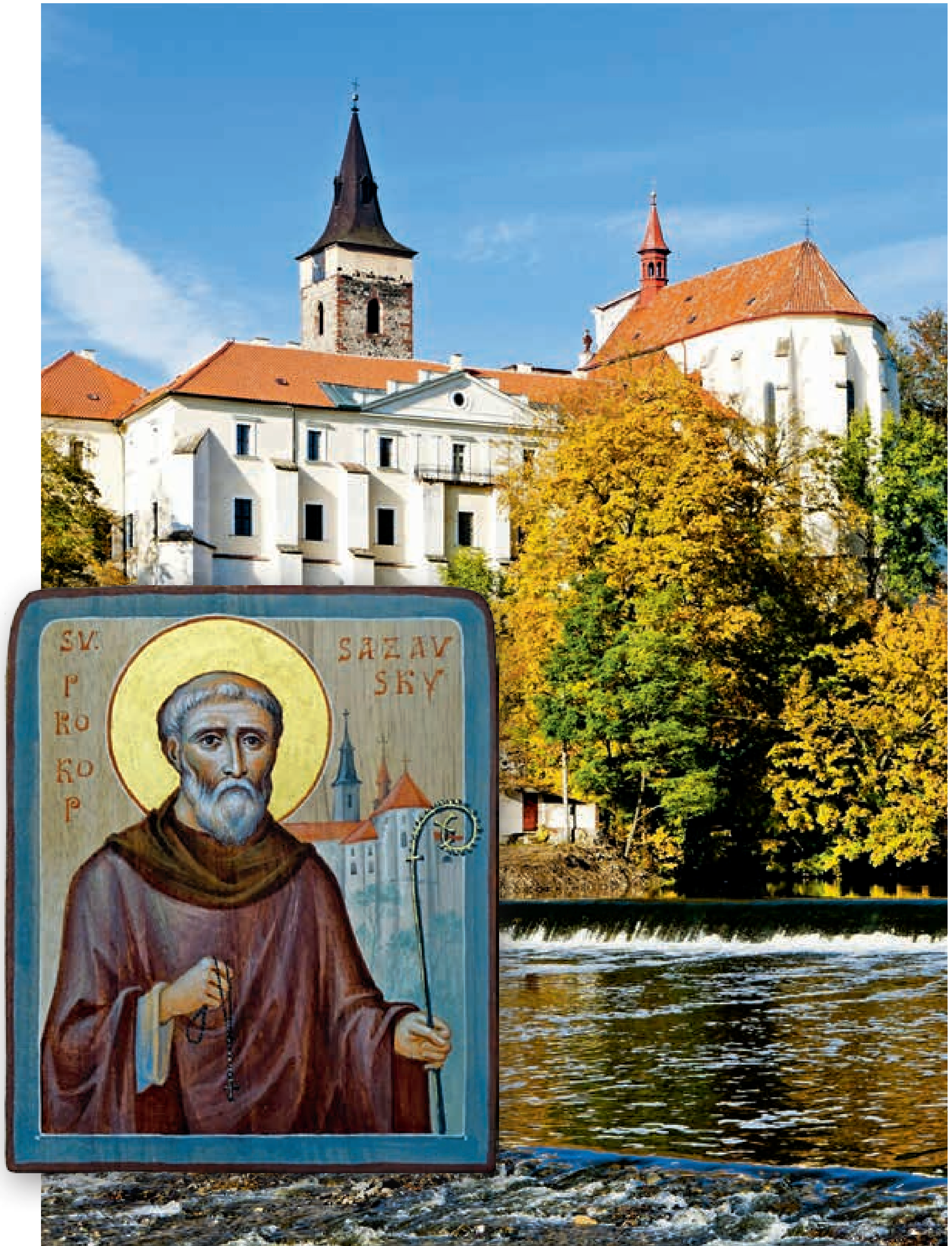
ЮЄ — Юріївське Євангеліє 1119—1128 рр., укр., повний апракос. Державний історичний музей (Москва), Синод. 1003.

МрлЄ — Мирославове Євангеліє кін. XII ст., срб., повний апракос. Белград, Народний музей, 1538.

МарЄ — Маріїнське Євангеліє за виданням: Евангелие от Матфея в славянской традиции. Изд. подгот. А. А. Алексеев, И. В. Азарова, Е. П. Алексеева, М. П. Бабицкая и др. — Санкт-Петербург, 2005.

СК — Саввина книга. Трудъ Вячеслава Щепкина. — Санкт-Петербургъ, 1903.

ЗгрЄ — Зографське Євангеліє XI—XII ст., глаголичний тетр. Російська національна бібліотека (Москва), Глаг. 1.



Ікона Св. Прокопія Сазавського та Сазавський монастир (сучасний вигляд)

Поліна Яницька

ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ РЕЙМСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Реймське Євангеліє – одна з тих рукописних пам'яток, процес дослідження якої ставить перед вченими більше таємниць, аніж розгадок. На сьогодні існує велика кількість версій щодо того, де рукопис був створений, з ким і коли він розпочав свій шлях до країн Західної Європи. Цей невеликий за форматом пергаменний кодекс складається із двох різночасових частин; перша виконана кирилицею, вочевидь, не пізніше середини XI ст., а друга – глаголицею у Чехії у 1395 р., коли оформилась нова версія щодо авторства найдавнішої частини книги. Зокрема, майстер, який закінчував глаголичну частину, повідомляє точну дату завершення праці над повним рукописом, а також зазначає, що переписувачем найдавнішої частини Євангелія був святий Прокопій Сазавський.

Постать святого Прокопія (970–1053), засновника та настоятеля монастиря на Сазаві, виділяється у сонмі особливо пошанованих чеських святих. Його культ складається фактично невдовзі після представлення у 1053 р., а канонізований він був католицькою церквою у 1204 р. Особливого значення для чеських земель набув тоді й Сазавський монастир, адже вважається, що саме в ньому створювались кириличні рукописи, позаяк св. Прокопій був послідовником свв. Кирила та Мефодія, і монастир, незважаючи на бенедиктинський статут, залишався на чеських землях центром слов'янської писемності. Також відомо, що обитель мала тісні контакти з Києво-Печерською лаврою, а в одному з престолів зберігались мощі свв. Бориса та Гліба[1].

Тісні контакти двох потужних християнських центрів слов'янської культури сприяли проникненню та розвитку великоморавської книжної традиції на землях Русі-України. Зокрема, й на сторінках кириличної частини Реймського

[1] Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности / Предисл., коммент. и пер. А. И. Рогова, отв. ред. В. Д. Королюк. – М.: Наука, 1970. – С. 10, 14.

Євангелія чітко простежується стилістична близькість до найдавніших частин таких рукописних пам'яток, як Савина книга XI–XIII ст.[2] чи Зографське Євангеліє XI–XIII ст.[3] У першому випадку – це виконання ініціальних літер з притаманним «підперізуванням» вертикальної частини літери ближче до її середини. Варто відзначити, що подібні «підперізування» можемо зустріти також серед графіті на стінах Софії Київської[4]. У другому випадку – це подібність орнаментальних мотивів у вузьких горизонтальних вставках.

Варто також відмітити, що усі сторінки Реймського Євангелія вирізняє стриманість художніх форм і, одночасно, виключна витонченість декоративних рішень. Кирилична частина прикрашена п'ятьма невеликими горизонтальними заставками на сторінках 1, 3, 16, 28 та 32. Усі вони мають подібний або близький за композицією орнамент з переплетених широких ліній, що нерідко мають гостроконечні відгалуження у переплетах. Усі горизонтальні заставки мають ширину рукописного стовпчика та фланкуються вишуканими завершеннями, які поступово звужуються до тонкого розчерку, що виходять на береги сторінки й спрямовані вгору та вниз.

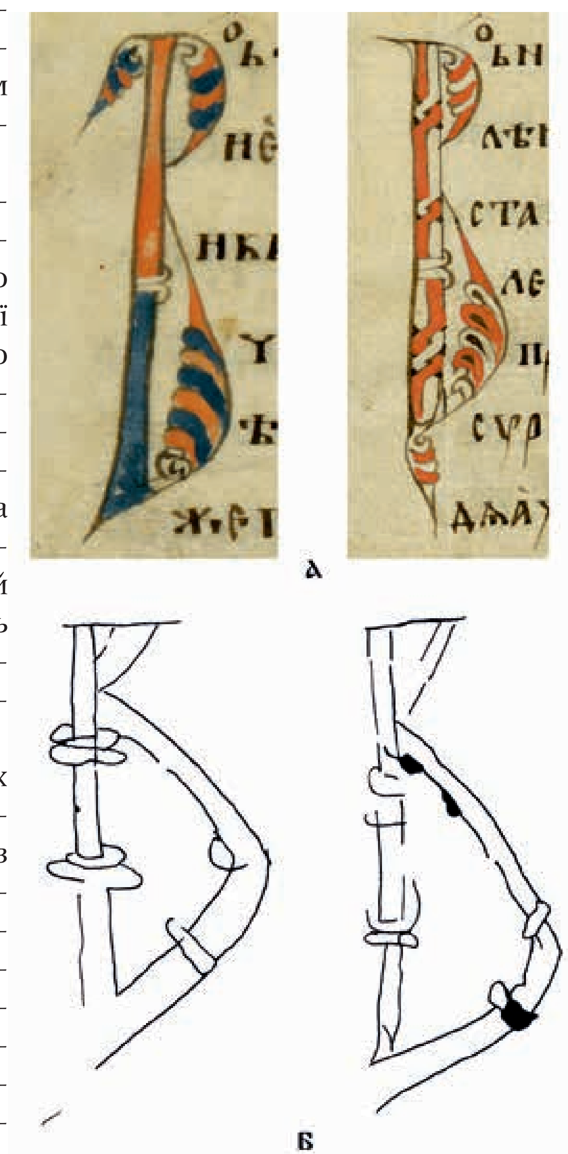
Щоправда, заставки на останніх двох сторінках (28 та 32) відрізняються одна від одної та від декору інших сторінок. Заставка на сторінці 28 має вигляд дев'яти невеликих квадратів із перехрещеними помаранчевими діагоналями та синіми чотириконечними хрестами всередині. Ці нарочито геометричні форми виділяють її із загальної стилістики оформлення самої сторінки; тож складається враження, що саме цю заставку ніби виконував інший майстер. Буквиця, виконана нижче, відповідає загальній концепції декору з почерговим плетінням синім та помаранчевим, а також з «підперізуванням» вертикальної складової літери.

Декоративну заставку на сторінці 32 можна порівняти з вишуканим вензелем. Вона виконана у формі перегорнутої вісімки, у центрі «підперезаної» кільцем; гостроконечні відгалуження більше нагадують пір'я диковинного птаха. Заставка не була завершена повністю, вона виконана лише у помаранчевому чи, скоріше, кораловому відтінку, так само, як і буквиця нижче. Ймовірніше, майстер працював у першу чергу з червоним пігментом, заповнюючи відповідні сегменти орнаменту.

Варто зазначити, що середньовічні майстри віддавали перевагу використанню пігментних сумішей для отримання тих чи інших кольорів. Фарби складались з рослинних або мінеральних пігментів, замішаних на різних в'язучих, найчастіше з яєчного білка для зелених та деяких видів червоних пігментів та білил; застосовувалась камедь для інших пігментів, а також більш міцні в'яжучі, такі як риб'ячий клей для праці із золотом[5].

[2] Російський державний архів давніх актів, ф. 381, оп. 1, од. зб. № 14.
3 Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, глаг. № 1.
[4] *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. VIII: Південні внутрішня та зовнішня галереї. – К., 2018. – Табл. CCXLVI, 1; CCCV 1, 2.
[5] *Мокрецова И. П., Наумова М. М., Киреева В. Н., Добрынина Э. Н., Фонкич Б .Л.* Материалы и техника византийской рукописной книги. – М., 2003. – С. 35–39.

У подібному декоративному ключі виконана й більшість ініціальних літер (буквиць). Це – переплетення помаранчевого та синього, що уходить у вишуканий розчерк пера. Варто відмітити наявність у деяких буквицях лише контурних ліній, що свідчить про перервану роботу. Так, деякі літери мають лише зачатки кольору, а деякі рядки мають первісне опрацювання перед накладанням фарбового шару. Це особливо помітно порівняно з іншими, «чистими» рядками слів. З якоїсь причини оздоблювачу рукопису не вдалося закінчити справу, тож кирилична частина Реймського Євангелія не була завершена в художньому оформленні. І саме такою її набув імператор Священної Римської імперії та король Чехії Карл IV (1316–1368), з ім'ям якого пов'язана подальша доля рукописної пам'ятки.



Зображення ініціалів «В»:
а) Реймське Євангеліє;
б) графіті Софії Київської.

У першій половині XIV ст. Чехія стала великим політичним та художнім центром Європи. Адже будучи одночасно імператором Священної Римської імперії та королем Чехії, спадкоємець давнього чеського королівського роду Пржемисловичів[6], Карл IV докладав зусиль для процвітання країни та захисту її національних інтересів. При ньому Чеська Церква набула незалежності, у 1344 р. встановлюється празьке архієпископство[7]. Цей факт стверджував повну незалежність Чеського королівства, оскільки «празький архієпископ отримав право сам коронувати чеських королів»[8].

Карл був також збирачем священних християнських реліквій, до нього перейшли коронаційні скарби імператорів Священної Римської імперії, які він примножив. Так, королем був замолений золотий хрест, до якого були вкладені предмети Страстей Господніх: фрагмент губки, декілька тернів з вінця, частка Святого Хреста[9]. Наявність таких християнських святинь звеличувало Чеське коро-

[6] *Ювалова Е. П.* Чешская готика эпохи расцвета (1350–1420). – М.: Наука, 1998. – С. 8.
[7] Там же. – С. 24.
[8] Там же. – С. 96.
[9] Там же. – С. 26–28.

лівство в очах Європейських держав, а також образ короля в очах його підданих. Зайнявшись будівництвом собору Святого Віта, розмістивши в ньому величезну кількість християнських реліквій та святих мощей, Карл зробив його одним з найбільших та найвідоміших паломницьких центрів Середньовічної Європи[10]. Зміцнюючи та прославляючи Чехію серед європейських країн, він не забував і про національні мовні традиції, зокрема про відновлення богослужіння слов'янською мовою. Серед багатьох заснованих ним у Празі монастирів, Слов'янський монастир бенедиктинців виділявся особливо: «19 листопада 1347 року він видав закладну грамоту на заснування бенедиктинського монастиря для слов'ян у празькому передмісті на честь святих Кирила та Мефодія, Войтеха та Прокопія, а потім св. Ієронима... Карл звелів, аби у тому монастирі обідня, співи та часи і все богослужіння завжди звершувалось слов'янською мовою, як то затвердив папа Климент VI і як звичайно справлялось воно у слов'янських землях»[11].

Слов'янський монастир у Празі був освячений у 1372 р. на великодньому тижні, коли у Літургії згадується про явлення Христа своїм учням на шляху до Емауса, саме тому у подальшому його почали називати Емауським. Дослідники вказують, що у монастирі знаходилась велика бібліотека, у якій зберігались книги, написані кирилицею та глаголицею, а також грецькі та латинські рукописи. При бібліотеці, за указом монарха, працював переписувач, «заради більшої слави слов'янського монастиря, легенди та піснеспіви вишуканою слов'янською мовою написані»[12]. Таким чином, Слов'янський або Емауський монастир ніби відроджував легендарний Сазавський монастир святого Прокопія та центр слов'янської писемності, але вже у столиці Чехії — Празі.

Достеменно невідомо, як і коли давній кириличний рукопис опинився в руках Карла IV. Він був пристрасним колекціонером, який йшов на все, аби отримати бажане. І, ймовірно, він щиро вірив у те, що книга належить перу св. Прокопія Сазавського, таким чином ставши священною реліквією як для нього самого, так і для монахів Емауської обителі. Тож глаголична частина є логічним продовженням частини кириличної, у ній наявна така ж компоновка тексту та доводиться до логічного завершення Євангельська оповідь[13]. Таким чином, ця священна для імператора та чехів реліквія, написана рукою св. Прокопія, після доповнення відсутньої частини стала свого роду символом, що об'єднав мовну, рукописну та літургійну традицію слов'янської Чехії, що була керована давнім родом Пржемиславовичів. Тож Реймське Євангеліє у тому вигляді, в якому збереглось до сьогодні, ніби втілює внутрішньополітичну та церковно-літургійну ідею Карла IV.

Художнє оформлення глаголичної частини рукопису виконано вже у період правління спадкоємця Карла — його сина Вацлава IV, за правління якого

[10] Там же. – С. 85.

[11] Слова В. Ганки з праці «Сазаво-Еммаузское с[вя]тое благовествование ныне же Ремьское. Прага, 1846» цит. за: *Жуковская Л. П.* Реймское Евангелие: история его изучения и текст // Реймсское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание / под рук. иером. Александра (Синякова). – Т. 2. – 2017. – С. 58–68.

[12] *Ювалова Е. П.* Указ. соч. – С. 120.

[13] Див., напр., статтю Є. Луняка у цій збірці.

мистецтво книжкової мініатюри в готичній Чехії досягло найвищого розквіту та вишуканості. Для прикладу варто згадати такі рукописи, як Бревіарій Яна зі Стршеди, створений близько 1360 р.,[14] чи пізнішу Біблію Вацлава IV, створену у 1389—1400 рр.[15], що виділяються багатою колористичною гамою, складністю орнаментальних мотивів, насиченою сюжетністю та характерністю персонажів.

Проте на сторінках глаголичної частини Реймського Євангелія ми не побачимо такого багатого декору та хитромудрих дролері, як у названих вище рукописах. Тут оформлення сторінок набагато стриманіше у своїй художній насиченості. Тим не менше, мініатюри Реймського Євангелія виконані у контексті розвитку чеського живопису зазначеного періоду із притаманним для нього заглибленням в емоційний світ персонажа. Увесь декор, а це декоративні заставки, що імітують латинську літеру «a» на сторінках 1, 4, 8, 9, 16, 19, 39, 55, 58 та 59 глаголичної частини, й невеликі мініатюри прямокутної форми на сторінках 18, 24, 25, 27, 29 та 37, виконані у єдиному стилістичному ключі та, найвірогідніше, одним майстром. Усі живописні заставки вписані до тексту на дві третини ширини стовпчика. Буквена заставка доповнена невеликим листом аканта, що виходить на поле сторінки, а мініатюри — цілими стеблинами, що в'ються, розташованими на полях, нерідко захоплюючи усю висоту стовпчика.



Надзвичайно цікавими бачаться імітації заголовної літери у вигляді «a», адже при співставленні написання цієї літери із глаголичною абеткою не було виявлено жодного аналога, що хоча б віддалено міг нагадувати ці округлі форми. У цьому випадку, найімовірніше, має місце запозичення форми самої літери з латинських рукописів, у яких ініціали не лише починали перше слово, але й уміщали в собі цілі живописні композиції, що мали безпосереднє відношення до змісту тексту.

На сторінках глаголичної частини Реймського Євангелія виконано одинадцять псевдоініціалів, багато з яких співпадає за своїми композиційними та орнаментальними рішеннями.

На першій сторінці тіло літери виконано у зеленому кольорі на тлі синього квадрата. Серединна частина літери заповнена рожевим кольором та доповнена золотим ромбом у самому центрі. Лист аканта виростає з верхньої планки

[14] Зберігається у бібліотеці Національного музею у Празі

[15] Зберігається в Австрійській національній бібліотеці у Відні.



літери та змінює свій колір із зеленого на синій, прямуючи вгору по полю сторінки. Найгостріша частина листа прикрашена золотою крапкою. Тіло літери та її серединна частина не просто заповнені кольором — майстер створює орнаментальний мотив, змінюючи насиченість тону та білильні мазки. Периметр фону відмічений білильними крапками.

В аналогічному стилі виконана заставка на четвертій сторінці, з тією лише різницею, що помінялись місцями кольори тла та літери, а також додані золоті крапки по периметру фону.

На восьмій сторінці заставка фактично повторює попередню, проте тут відсутня позолота, а лист аканта має рожеве забарвлення.

На дев'ятій сторінці тіло літери має рожевий колір та розміщене на синьому тлі, яке по периметру позначене білильними крапками. Лист аканта зелений.

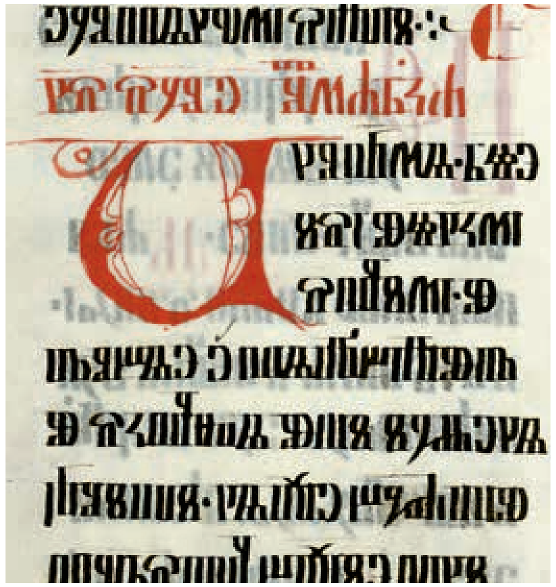
На сторінці 14 псевдоініціал відрізняється від розміщеного на першій сторінці відсутністю позолоти.

Сторінка 16 прикрашена заставкою, що повторює декор заставки зі сторінки 9. Ініціал має три золотих крапки у центрі серединної частини літери та подвійну окантовку білильними крапками по периметру синього тла.

Разюче відрізняється декоративна заставка на дев'ятнадцятій сторінці. Ініціал виконано на золотому тлі з огранкою з градацій зеленого кольору по периметру. Тіло літери виконано у рожевому кольорі з використанням білильних мазків. Фарбовий шар тут достатньо тонкий, що дозволяє розгледіти попередній малюнок, виконаний «срібним або свинцевим шрифтом»[16]. Серединна частина виконана у чорному кольорі, на тлі якого майстер помістив складний орнаментальний мотив, виконаний золотом. Його тонкі лінії нагадують вигадливий вензель. Листя аканта виконано у різних відтінках синього з використанням білильних мазків. Краї листків не такі рівні, як на попередніх заставках, що надає зображенню певної динаміки та формує ілюзію тремтливого листа. Вони прямують вгору та вниз по вертикалі стовпця і займають дві третини його висоти. Гостре завершення листків сховане під золотими крапками.

Заставка на тридцять дев'ятій сторінці так само виділяється своїм оформленням. Серединна частина літери заповнена приглушеним червоним кольором та розкреслена золотом на невеликі квадрати з крапками у центрі. Тіло літери виконано різними відтінками синього на зеленому тлі. Основний колір листа

[16] *Мокрецова И. П., Наумова М. М., Киреева В. Н., Добрынина Э. Н., Фонкич Б. Л.* Указ. соч. – С. 42.



аканта тут рожевий з використанням інтенсивнішого та темнішого відтінку, а також білильних мазків. Зверху його увінчує золота крапка.

Сторінка 55 прикрашена заставкою, що повторює рішення першого псевдоініціала, але з невеликими відмінностями. Поверх рожевого орнаменту серединної частини майстер наносить три золоті крапки, розміщаючи їх одна над одною. Лист аканта меншого розміру і так само тягнеться з верхньої частини літери та змінює колір на синій. Периметр тла обрамлений не лише білильними крапками, але й тонкими лініями білого кольору.

Заставка на п'ятдесят дев'ятій сторінці близька за своїм рішенням до заставки на дев'ятій. Тіло літери виконано рожевим на синьому тлі. Серединна частина літери заповнена зеленим орнаментом з використанням вертикалі з трьох золотих крапок. Лист аканта направлений вгору, його стебло змінює колір з рожевого на зелений.

І зовсім осібно стоїть заставка на п'ятдесят восьмій сторінці. Вона повторює форму згаданих вище псевдоініціалів, але має колосальну відмінність — вона виконана пером і червоними чорнилами. Внутрішній край тіла літери повторює орнаментальний мотив інших заставок. Її можна було б прийняти за підготовчий малюнок, проте надто щільно заповнено чорнилом тіло літери. Її виконання виглядає завершеним і таким, що не потребує додавання іншого кольору чи декорування золотом. Цю заставку залишила рука писця, який мав неабиякий талант. Його заголовні літери глаголичного тексту виконані з великою вишуканістю та майстерністю.

Переходячи до заставок з мініатюрами, а їх у Реймському Євангелії сім, варто відмітити, що всі вони виконані одним майстром, оскільки стиль їх виконання дуже подібний. Манера живопису позбавлена вишуканості, проте відрізняється виразною передачею яскравої індивідуальності персонажів. У багатьох з них можуть вгадуватись репліки на відомі твори чеського станкового живопису XIV століття.

Перша мініатюра розміщена на вісімнадцятій сторінці, це — зображення Святої Трійці. Як і всі наступні подібні заставки, вона займає близько двох третин ширини текстового стовпця та йде від нового рядка, на початку євангельського читання. У нашому випадку це Євангеліє від Іоанна: «А коли Втішитель прибуде, що Його від Отця Я пошлю вам, — Той Дух правди, що походить від Отця, Він засвідчить про Мене» (15:26).



Образ Бога Отця з масивними сивими пасмами волосся та бороди, що домінує у геометричній та смисловій композиціях твору, повернутий до фігури Сина. Ісус Христос трактується майстром після страти, у поховальних пеленах на стегнах, з закривавленими слідами від спису та цвяхів на схрещених руках. Святий Дух уявляється майстру златокудрим ангелом, що притискає правицю до серця у безмовному діалозі згоди.

Колористичне рішення мініатюри варіюється між зеленими, синіми та рожевими кольорами, що гармонійно доповнюють один одного, а також невеликими вкрапленнями золота. Прикметно, що у верхній частині синього тла можна спостерігати вже відомий нам невеликого розміру псевдоініціал, виконаний золотом. Фарбовий шар доволі тонкий, тож проступає підготовчий малюнок, особливо помітний у пробробленні дрібних деталей, таких, приміром, як пальці рук. Майстер не використовує основний колір, деталі для рівномірної заливки площі малюнка. Він наносить своєрідні мазки-штрихи в передачі ребер Христа, пір'я в крилах Святого Духа, передачі драпірування одеж. Вдається не лише до білильних висвітлень, але й до варіації тону від темного до світлого.

Традиційне відгалуження листя аканта на цій сторінці, мабуть, найзначніше та розташоване вздовж усієї вертикалі між текстовими стовпцями. Тут вперше на сторінках Реймського Євангелія майстер вдається до дещо викривленої лінії країв аканта, що надає зображенню певної динаміки та формує ілюзію тремтливого листа. Його



стеблина, зеленого та рожевого кольорів, прикрашена у відгалуженнях золотими шишечками, а найбільш гострі завершення листа приховані золотими крапками.

На сторінці 24 розміщена заставка-мініатюра із зображенням святого апостола Павла. Вона починає Євангеліє від Матфея: «Прийшовши ж Ісус до землі Кесарії Пилипової, питав Своїх учнів і казав: "За кого народ уважає Мене, Сина Людського?"» (16:13). Погрудне зображення Петра трактоване в невеликому розвороті та нахилі вперед, ніби він вдивляється у щось, що розташоване ліворуч від нього та дещо вище його зросту. Подібне рішення постановки фігури можна спостерігати у деяких скульптурних бюстах, що прикрашають собор Святого Віта, — фігурах святих Войцеха та Сигізмунда у зовнішньому декорі вежі Карлового мосту. Апостол Петро зображений сивочолим старцем з тонзурою та великим ключем. На святому зелений хітон та рожевий гіматій. Опрацювання рис обличчя, форми локонів, вуха робилось після розпису фарбами, ймовірніше пером та тими ж чорнилами, що й написаний текст, оскільки кольори літер та лінії рис обличчя співпадають. Фігура Петра подається на золотому тлі та вписана до серединної частини псевдоініцала блакитного кольору. Незмінні листки аканта зеленого та рожевого кольору розлітаються вгору та вниз, їхні гострі завершення увінчують золоті крапки.

На двадцять п'ятій сторінці розміщена мініатюра із зображенням святого у простій білій інфулі та чорному вбранні, із золотим посохом у руці. Найімовірніше, тут зображений святий Войцех (Адальберт Празький, 955—997), празький єпископ, який прийняв мученицьку смерть, сповідуючи християнство. Відомо, що його тіло було викуплене у поганих королем Польщі Болеславом I (965/6—1025). За Карла IV мощі святого Войцеха за велінням короля були перенесені до костелу Святого Віта. Ідентифікація зображення як святого Войцеха спирається також на те, що у своєму королівському указі про заснування



обителі Слов'янських бенедиктинців Карл посвячує її, серед багатьох інших, чеським святим Прокопу і Войнаху[17], тому цілком органічним виглядає включення небесного патрона Емауського монастиря до рукопису, створеного в його скрипторії.

Сам псевдоініціал має ту ж форму, що й попередні, зі збереженням композиції та орнаментальних мотивів. Зображення святого розміщено на зеленій серединній частині, а тло, на якому розміщена літера, складається з невеликих частин золота, обрамлених зеленими та рожевими рамками. Лист аканта прямує вгору, він складається з двох частин: рожевої нижньої та зеленої верхньої, з невеликою золотою крапкою у найгострішій частині.

Звертаючись до указу Карла про заснування Емауського монастиря, варто згадати також ще одного святого, чиє ім'я фігурує у монаршій посвяті і чий образ наявний на заставці-мініатюрі на сторінці 37. Це — святитель Ієронім, який вважався засновником глаголичної писемності та слов'янської літургії.

Святий Ієронім (Євсевій Ієронім Софроній, 342—420) був одним з чотирьох латинських Отців Церкви, автором «Вульгати». Зазвичай його зображують сивочолим та сивобородим, а традиційними його атрибутами є книга, кардинальська шляпа та лев. І хоча в часи св. Ієроніма посади кардинала не було, але як наближений радник Папи Дамаса I він виконував фактично ті ж функції; тож у подальшому його стали зображувати або у повному кардинальському облаченні, або лише у кардинальському головному вбранні[18]. Саме таке образне рішення находить для зображення святого знаменитий чеський художник Теодорік († бл. 1381). Під час порівняльного аналізу двох зображень святого варто відмітити близькість композиційного рішення постановки фігури, її поясної трактовки, кольорового вирішення та пророблення рис обличчя, що дозволяє припустити: автор мініатюри «Святий Ієронім з левом» з Реймського Євангелія був добре знайомий з творами Теодоріка і, зокрема, з образом св. Ієроніма із замку Карлштейн.

[17] Див. прим. 11.

[18] *Холл Дж.* Словарь сюжетов и символов в искусстве / перевод с английского А. Е. Майкапара. – М.:КРОН-ПРЕСС, 1996. – С. 258–259.



Зображення лева у композиції зі св. Ієронімом пов'язане з переказом про лева, який прийшов до святого за допомогою із хворою лапою, з якої святий витяг занозу й відтоді лев став його постійним супутником. Це було викладено у «Золотій легенді» (бл. 1275 р.) Якова Воррагінського (бл. 1230 — 1298) — книзі, яка справила колосальний вплив на розвиток християнської іконографії у європейському мистецтві[19].

Зображення святого розміщене у псевдоініціалі, у серединній його частині синього кольору; на нього виключно вигідно грає багатобарвність одеж Ієроніма. Його золотий німб перегукується із золотим тлом, на якому розміщена буквиця зеленого кольору з рожевими «підперізуваннями». Ця заставка займає майже усю ширину текстового стовпця і листки аканта виходять на береги з чотирьох боків. Вони виконані у рожевому та синьому кольорі, мають різну величину та прикрашені додаванням золотих крапок.

Наступні три заставки-мініатюри присвячені образу Мадонни з Немовлям. Робота над оформленням глаголичної частини Реймського Євангелія проходить у переддень остаточного формування у чеському мистецтві так званого «прекрасного стилю», тож у трактуванні образів Марії та Немовляти Христа ми можемо спостерігати звернення до таких відомих пам'яток епохи Карла IV, як «Мадонна з Вавержи» (бл. 1350 р.)[20] та «Мадонна з Немовлям Збраславська» (після 1350 р.)[21] з їх лаконічною монументальністю та деякою відчуженістю. У той же час автор заставок Реймського Євангелія послуговується чуттєвою складовою стосунків Матері та Немовляти, емоційним опрацюванням образів, розкриваючи в кожній з трьох мініатюр нові грані.

Образ златокудрої Мадонни з Немовлям на двадцять сьомій сторінці розміщений в серединній частині псевдоініціала, що займає майже всю ширину текстового стовпця та починає оповідь Євангелія від Луки (10:38). Листки аканта обрамляють прямокутник тла з чотирьох боків, їх відгалуження спрямовані один до одного та створюють ефект замкнутого простору. Багатобарвність кольорів цієї мініатюри побудована на гармонії співвідношень відтінків

[19] Там же. – С. 36.

[20] Національна галерея у Празі.

[21] Парафіяльна церква св. Якова у м. Збраслав.



зеленого, синього, сірого, рожевого та золотого. Ретельна обробка деталей тонкими лініями більш насичених тонів створює чіткий ритм пластичної побудови форми та орнаментального мотиву.

Інший образ Мадонни з Немовлям розміщений на сторінці 29, на початку оповіді Євангелія від Матфея (1:1). Його орнаментально-декоративне оформлення набагато стриманіше у порівнянні з попередньою мініатюрою, проте воно неперевершене за своєю яскравою та емоційною передачею почуттів. Мати та Син дивляться один на одного, торкаючись злегка нахиленими головами. Близьке рішення подібного трактування можна спостерігати у такій відомій пам'ятці, як «Різдво Христове» з Вишебродського вівтаря (бл. 1350 р.)[22]. Власне композиційна побудова мініатюри сформована на демонстрації внутрішнього світу взаємовідношення Матері та Немовляти. Лінія торкання голів знаходить своє продовження у драпіруванні одеж Марії та замикає композицію в овал, а дотик рук формує стійку діагональ, лише підкреслюючи відчуття глибоко особистого простору, замкнутості, недоступності вторгнення зовні.



Фігури розміщені на тлі синього прямокутника з білим сузір'ям крапок, обрамлених по периметру тонкої білої лінії. У верхньому куті золотом накреслена літера, що нагадує глаголичну «ять». Листки аканта мають насичений окрас рожевим та зеленим з градацією відтінків та білильних мазків. Вони мають видовжену форму та розташовуються на середньому полі сторінки вздовж текстового стовпця.

Мініатюра «Поклоніння Христу» на сорок шостій сторінці є останньою із заставок. Вона розташову-

[22] Національна галерея у Празі.



ється на початку оповіді Євангелія від Іоанна: «На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово» (1:1). Мініатюра займає дві третини ширини текстового стовпця та ліворуч фланкується псевдоініціалом, що за формою нагадує літеру «L». Її верхня та нижня перекладини плавно перетікають у форму листків аканта, що розташовані на берегах вздовж вертикалі текстового стовпця. Літера виконана у рожевому, листя аканта — в зеленому кольорах, з використанням варіації тону та білильних мазків.

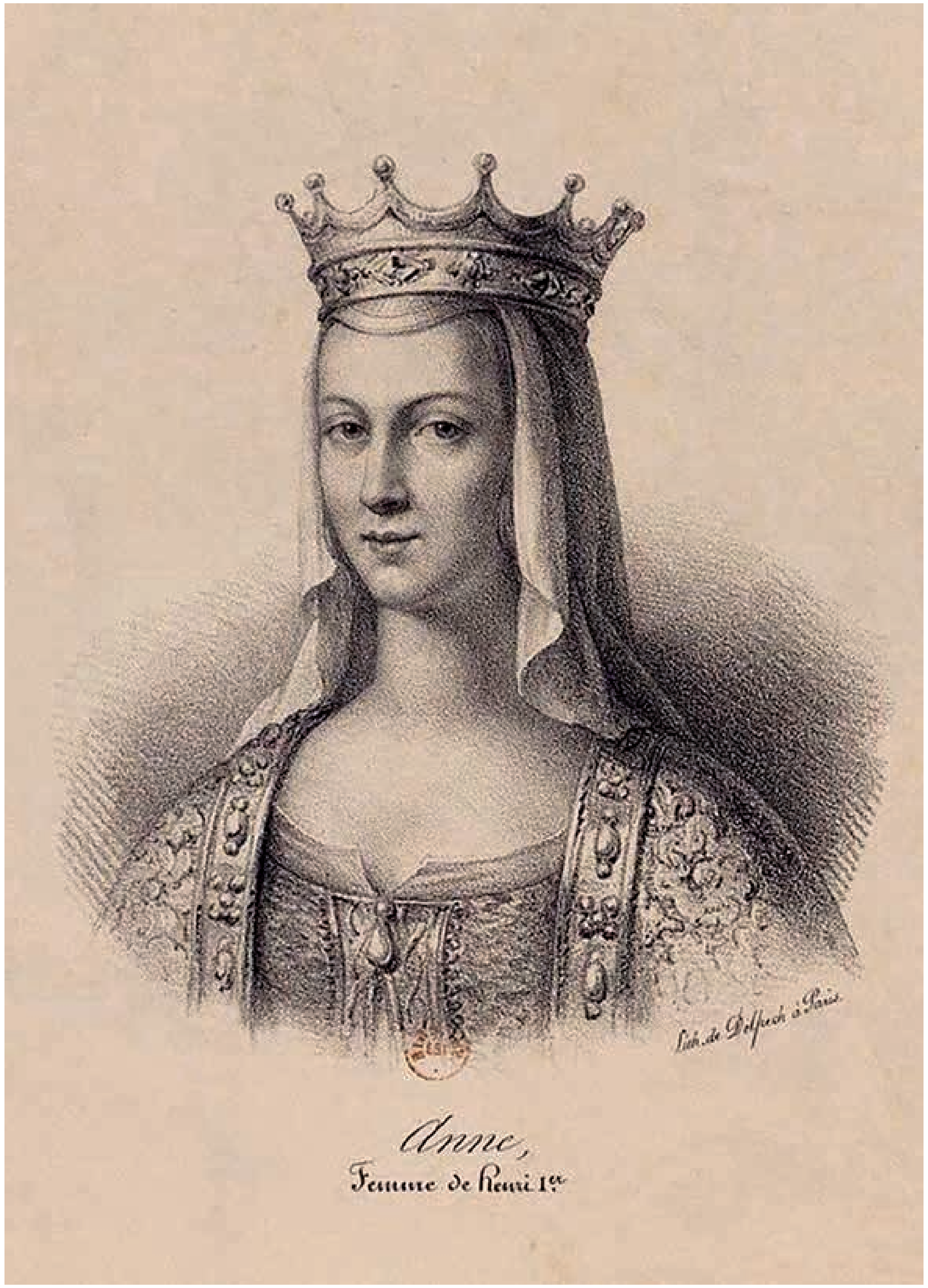
Композиція мініатюри побудована на поєднанні сюжетних ліній «Різдва Христового» та «Поклоніння Немовляті Христу». Найближчою композицією у чеському мистецтві цього періоду вбачається праця «Поклоніння Немовляті» невідомого художника з кола майстра Тржебонського вівтаря (після 1380 р.)[23].

Фігура напівлежачої Марії розміщена по діагоналі до сповитого Немовляти, що лежить у кошику. Її руки складені у молінні, долонями всередину. Фігури подані на тлі синього прямокутника, увінчаного у центрі шестикінечною золотою зіркою. Колористичне рішення мініатюри виконане у синьому, зеленому, рожевому, білому та коричневому кольорах з градаціями відтінків та пробілами.

Ця стримана й водночас виразна композиція володіє колосальним теологічним смислом, що апелює до початкової жертовності Христа: його дитячі пелюшки мимоволі нагадують поховальні пелени, а зімкнуті у молитві руки Марії — композицію «П'єта», так плідно розвинуту у чеському готичному мистецтві.

Реймське Євангеліє дійсно по праву можна назвати унікальною пам'яткою, яка ще сповнена нерозкритих таємниць. Не часто під однією палітуркою зустрічаються такі різні епохи, об'єднані нестримною творчою енергією Карла IV. Євангеліє містить у собі як яскраві риси великоморавської, болгарської традиції, так і незаперечні докази приналежності до готичної культури Чехії, водночас так віддалено нагадуючи її. Ставши сакральною реліквією для чеського короля та монахів Емауської обителі, ця пам'ятка, навіть втративши зв'язок із Чехією на багато століть, зберегла за собою назву та значення "*Texte du sacre*".

[23] Замок Глибока-над-Влтавою.



Анна, дружина Генріха І. Літографія Ф.-С. Дельпеша (бл. 1820-1825 рр.)

Олена Ясинецька

РОДИНА АННИ ЯРОСЛАВНИ В ІСТОРИЧНИХ ОСОБАХ І ПАМ'ЯТКАХ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Illa subolem procreat carnalem,
ista generat adoptionis sanctum progeniem[1]

Упродовж багатьох століть історія України була тісно вплетена в канву світової, зокрема європейської історії. Починаючи з давніх часів, державні утворення на теренах України були частиною європейського світу, вітчизняна історія та культура розвивалася як невід'ємна і дуже гідна складова європейської цивілізації.

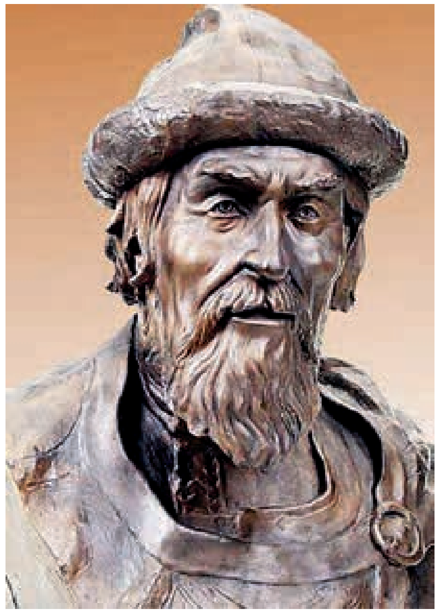
Вивчення життя та діяльності історичних осіб, спільних і однаково вагомих для української та інших європейських держав, а також пам'яток культурної спадщини в Європі, пов'язаних з їх життям та діяльністю, проливає світло на нашу тісну спорідненість з усім європейським світом. Такою історичною постаттю є Анна Ярославна — князівна київська і королева Франції (*1028/1032 — † після 1075 до 1089).

Жодне вітчизняне літописне зведення не згадує Анни, дочки правителя Київської Русі Ярослава Мудрого († 1054), ні її сестер, котрі, як і вона, стали дружинами королів європейських держав. Згадки про Анну Ярославну зберегли для нас західноєвропейські середньовічні джерела: «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви» Адама Бременського (1070-ті рр.)[2], «Реймська глоса»

---

[1] *«Народила на світ нащадків та створила паросток освяченого роду»*. Цитата про Анну Ярославну із «Житія Літберта Камбрезького», кінця XI – початку XII ст.: Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rudolfo monacho S. Sepuchri Cameracensis // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. 30 vol. – Leipzig, 1934. – P. 850, 838–868. Літературний переклад подається за виданням: *Луняк Є.* Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. – Київ; Ніжин, 2010 – С. 157.

[2] *Адам Бременский*. Деяния Гамбургских архиепископов // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2010. – Т. 4, ч. 1. – С. 137.



Ярослав Мудрий. Реконструкція образу за дослідженнями О. Герасимова із поховання в соборі Софії Київської

(XI ст.)[3], «Вандомські аннали» (поч. XII ст.)[4], «Чудеса св. Бенедикта» Рудольфа Пирожника (до 1120 р.)[5], «Діяння французьких королів» Гуго де Флері (після 1114 р.)[6] та ін.

Науковий інтерес до біографії Анни Ярославни виникає у зарубіжній (насамперед — французькій) історіографії ще в XVI ст. завдяки Жану дю Тілле[7]. У XIX ст. у Франції з'являються публікації О. Лобанова-Ростовського, які оприлюднюють документальні свідчення про королеву Анну[8]. Від XIX — початку XX ст. в українській історіографії окремі відомості про Анну Ярославну знаходимо у працях М. Грушевського, П. Голубовського, В. Антоновича, М. Костомарова, І. Борщака[9] та ін.

В останні десятиліття цей інтерес пожвавився як в Україні, так і за кордоном, про що свідчать дослідження Є. Луняка, Н. Нікітенко, В. Корнієнка, Н. Крутенко, В. Богомольця, Ф. Делорма, Т. Заяц, А. Мусина та ін.[10]

Незважаючи на великий обсяг історіографічної літератури, присвяченої Анні Ярославні (понад 200 книг і статей), багато питань, які стосуються її родоводу, нащадків, особливостей життя та діяльності членів її родини, пам'яток культурної спадщини, пов'язаних з ними, й досі залишаються недостатньо дослідженими.

[3] Глосса на Псалтири Одальрика Реймского // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2010. – Т. 4, ч. 1. – С. 100–104.

[4] *Halphen L*. Recueil d'annales angevines et vendômaises. – Paris, 1903. – P. 62; The Annals of the Monastery of the Holy Trinity at Vendôme. Rose Graham // *The English Historical Review.* – Vol. 13, № 52. – 1898. – P. 695–700.

[5] Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2010. – Т. 4, ч. 1. – С. 102.

[6] Hugonis Floriacensis liber qui modernorum regum Francorum continet actus / ed. G. Waitz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Bd. 9. – Hannover. 1851. – P. 389.

[7] *Tillet J. du*. Recueil des Roys de France, leurscouronne et maison. – Paris, 1580. – P. 72.

[8] Recueil des pieces bistoriquessur la reine Anne ou Agnès, èpouse de Henri Ier, Roi de France et fille de IarosslafIer, grand duc de Russie, ed. A. Labanoff de Rostoff. – Paris, 1825. – 64 p.

[9] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 2: XI–XIII вік. Львів, 1898. 403 с.; *Голубовский П. В.* Новые исследования о жизни французской королевы Анны Ярославны // Киевская старина. – Т. 54. Київ, 1886. С. 12–16; *Антонович В.* Сборник летописей, относящийся к истории Южной и Западной России. – К.,1888. 322 с.; *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. – К., 1889. С. 210; *Борщак І.* Анна Ярославна, королева Франції // Стара Україна. – Львів, 1925. Т. 6. С. 99–104.

[10] *Луняк Є.* Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел... – 96 с.; *Луняк Є.* Анна Руська – королева Франції. – К., 2012. – 208 с.; *Крутенко Н.* Анна Ярославна. – К. 2011. – 140 с.; *Мусин А.* Анна Киевская: Между историографией и историей // Княжа доба: історія і культура. – 2014. – Вип. 8. – С. 145–172; *Делорм Ф.* Анна Київська. Дружина Генріха I. – К.: "Laurus", 2016. – 208 с.; *Bogomoletz W.* Anna of Kiev: An Enigmatic Capetian Queen of the Eleventh Century: A Reassessment of Biographical Sources // French History. – Vol. 19, №. 3. – 2005. – P. 299–323; *Zajac T.* Gloriosa Regina or "Alien Queen"? Some Reconsiderations on Anna Yaroslavna's Queenship (r. 1050–1075) // Royal Studies Journal. – Vol. 3, №. 1. – 2016. – P. 28–70; *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Анна Ярославна та її автографи на стіні Софії Київської // Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. – К.-Глухів, 2009. – Вип. 3. – С. 93–98.

БАТЬКИ АННИ — ЯРОСЛАВ МУДРИЙ ТА ІНГІГЕРДА ШВЕДСЬКА



Інгігерда. Реконструкція образу за дослідженнями сучасних краківських антропологів із поховання в соборі Софії Київської

Ярослав Володимирович (у хрещенні — Георгій, відомий в історіографії за прізвиськом «Мудрий»[11]), син великого князя київського Володимира Святославича та, вірогідно, полоцької князівни Рогніди, народився у 978 або в першій половині 980-х рр. Був князем ростовським, новгородським та, згодом, — великим князем київським.

На підставі свідчень вітчизняних історичних джерел вважається, що Ярослав був одружений двічі — з князівною Анною († до 1019 р., походження невідоме), з якою мав сина Іллю († 1020)[12], та зі шведською принцесою Інгігердою (*Ingegerd*), 1001—1051; в хрещенні — Ірина, в Літописі Руському — Орина (*Ѡрина*), дочка короля Швеції Олафа Шетконунга. Цим шлюбом було скріплено русько-шведський політичний союз[13].

У зовнішній політиці Ярослава Мудрого скандинавський напрямок був одним із пріоритетних. Київський князь мав потребу в скандинавських військових найманцях і сам активно втручався в скандинавські справи, підтримуючи шведських і норвезьких противників англо-датського короля Кнута Великого[14].

У скандинавських сагах донька короля Швеції Олафа Шетконунга з'являється неодноразово — її описують як шляхетну принцесу із суворим норовом. Сноррі Стурлусон у «Сазі про Олафа Святого» писав про Інгігерду, що «була вона з усіх поглядів королівського походження та зі шведського роду з Упсали, найшляхетнішого в усіх землях Півночі, адже рід цей веде початок від самих богів»[15].

Деякі дослідники, оповідаючи про вольовий характер Інгігерди, успадкований її нащадками, зокрема Анною, акцентують, що це пов'язано саме зі скандинавськими коренями володарки[16]. Однак мало зважають на те, що в родоводі шведської принцеси Інгігерди є дуже вагомий слов'янський компонент. Дружиною короля Олафа Шетконунга і матір'ю Інгігерди була слов'янська кня-

[11] Прізвисько «Мудрий» почали вживати в історіографії з першої половини XX ст.

[12] Див., напр.: *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 258–260, 305.

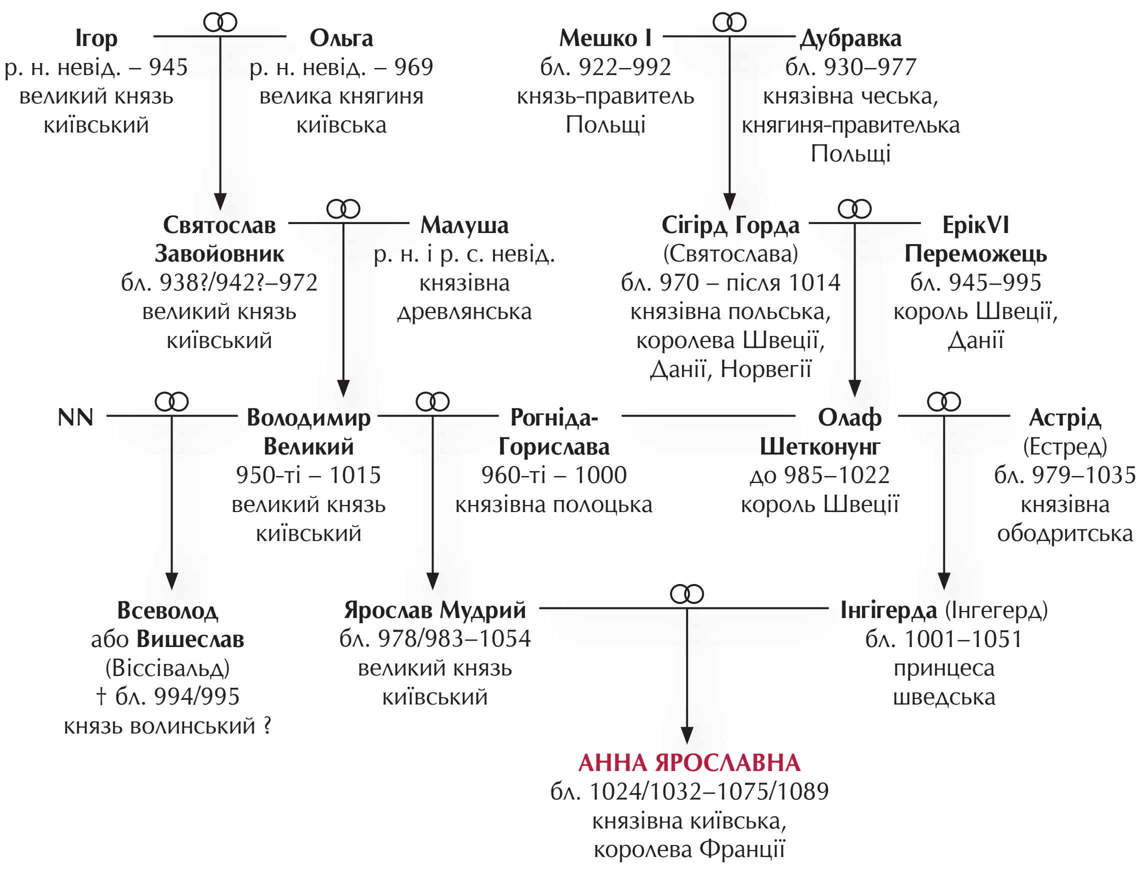
[13] *Рыдзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. – М., 1978. – С. 42.

[14] *Котляр М. Ф.* Ярослав Мудрий // Енциклопедія історії України. – К., 2013. – Т. 10. – С. 760.

[15] *Делорм Ф.* Анна Київська. Дружина Генріха I. – К.: "Laurus", 2016. – С. 47.

[16] *Raspail J.* Anne de Kiev, une Viking sur le trône de France // Le Figaro. – 2004. – 11 février.

ПРЕДКИ АННИ ЯРОСЛАВНИ[17]



зівна Астрід (*Estred*) з родини ободритських князів Мекленбурга[18]. А матір'ю самого Олафа і бабусею Інгігерди, за однією з поширених версій, була польська князівна Святослава, дочка правителя Польщі Мешка I, відома в Скандинавії під іменем Сігірд Горда[19]. Цікаво, що свого часу до неї сватався один із синів Володимира Великого, ймовірно, Всеволод (або Вишеслав), названий у сагах Віссівальдом. Горда князівна спалила його разом з іншими небажаними женихами у лазні, наслідуючи жорстокий приклад київської княгині Ольги[20].

Шлюб Ярослава та Інгігерди, укладений близько 1019 р., відображено у низці королівських саг кінця XII – початку XIII ст., зокрема у «Крузі Земному» Снорррі Стурлусона. Джерела переповідають про красу Інгігерди та вплив

[17] Датування подано за: Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 210–322; Древняя Русь в средневековом мире: энциклопедия / Под ред. Е. А. Мельниковой и В. Я. Петрухина. – М., 2014. С. 124, 313–314, 726–727; Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków. 1895. S. 44–52.

[18] Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. – T. 7. – Hannoverae, 1846. – P. 319.

[19] *Jasienica P.* Ostatnia z rodu. – Warszawa 2009. – S. 113.

[20] *Літопис руський* / Переклад і комент. Л. Махновець. – К.: В-во «Дніпро», 1989. – С. 32.



Виставково-демонстраційний макет Стародавнього Києва. Худ. Д. Мазюкевич (1964 р.)

княгині на чоловіка[21]; вважають, що шлюб з Інгігердою приніс щастя Ярославу[22]. Можемо припустити, що Ярослав щиро кохав і поважав свою дружину, оскільки дійсно дуже прислухався до її порад у міжнародних та внутрішніх питаннях[23]. На честь небесної покровительки своєї дружини Ярослав збудував у Києві монастир св. Ірини (Орини)[24], одночасно і поблизу – монастир на честь свого небесного патрона, св. Георгія.

Церква св. Ірини була головною спорудою однойменного монастиря, заснованого Ярославом, про що оповідає літопис під 1037 р.: «*Після цього [він звів]*

[21] *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги в Восточной Европе. – Т. 2. М., 1994. С. 119; *Глазырина Г. В.* Исландские викингские саги о Северной Руси. – М., 1996. С. 99–100; *Мельникова Е. А.* Брак Ярослава и Ингигерд в древнескандинавской традиции: беллетризация исторического факта // XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. – М., 1997. С. 151–153.

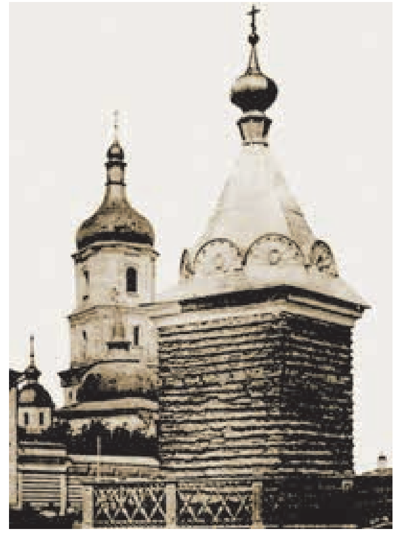
[22] *Войтович Л. В.* Вказ. праця. – С. 261.

[23] *Стурлусон, Снорри.* Сага о Магнусе Добром // Круг Земной. – М., 1980. – С. 378.

[24] *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. – СПб., 1908. – Стлб. 137–151.



Руїни церкви св. Ірини.
Худ. М. Сажин, 1846 р.



Ірининський стовп і дзвіниця
Св. Софії. Фото початку XX ст.

монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини»[25]. Вірогідно, до заснування жіночого монастиря на честь св. Ірини причетна сама князівна Інгігерда, оскільки за традицією княжих часів чоловічі монастирі, як правило, засновувались князями, а жіночі – княгинями. Головну церкву обителі було збудовано у візантійському стилі. Ірининська церква зазнала суттєвих пошкоджень під час Батиєвої навали.

У 1850-х рр. руїни церкви були розібрані. Однак, щоб увіковічити пам'ять про цю видатну споруду, було вирішено зберегти один із головних стовпів храму (північно-східний); його було оздоблено цеглою із Десятинної церкви)[26] й увінчано невеликим куполом із хрестом. Відтоді за ним закріпилася назва «стовпа св. Ірини» або «Ірининського (Орининського) пам'ятника»[27]. У 1932 р. він був знесений в рамках антирелігійної кампанії.

Церква св. Георгія була головною спорудою заснованого Ярославом одноіменного монастиря[28], що згадується у літописі під 1037 р.; храм був освячений митрополитом руським Іларіоном. Так само як і Ірининська церква, після подій 1240 р. храм багато століть перебував у руїнах. 1674 року з благословення архієпископа Лазаря Барановича на фундаментах старої будівлі звели нову дерев'яну церкву, а в 1744–1752 рр. – великий собор у бароковому стилі. Надалі споруда неодноразово перебудовувалася, значною мірою – наприкінці XIX ст., у псевдовізантійському стилі. Церква мала чудовий іконостас із золоченим різьбленням,

[25] *Літопис руський* / Переклад і комент. Л. Махновець. – К.: В-во «Дніпро», 1989. – С. 89.
[26] *Шероцкий К. В.* Киев: путеводитель. – К., 1918. – С. 26–27.
[27] Київ (Провідник) за ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 291.
[28] *Каргер М. К.* Древний Киев. – М.; Л., 1961. Т. 2. С. 232–237; Археологические исследования Верх. Киева в 1978–1983 гг. // Археол. исслед. Киева 1978–1983 гг. К., 1985. С. 52–56; *Кабанець Е. П.* До історії «Проложного сказання про освячення церкви св. Георгія в Києві» // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. – К., 2001. С. 110–121.

виконаний київськими майстрами у XVIII ст.[29] У храмі знаходився надгробок князя Іпсіланті († 1816), борця за незалежність Греції, виконаний знаменитим італійським скульптором Антоніо Кановою, найбільша збірка робіт якого й нині зберігається у паризькому Луврі. Розписи храму на межі XIX–XX ст. було здійснено відомим українським художником Іваном Їжакевичем, який в орнаментиці інтер'єру застосував традиційні народні мотиви. Як і багато інших українських святинь, церква Св. Георгія була зруйнована радянською владою (1934 р.).



Церква св. Георгія (XVIII–XIX ст.) на місці спорудженого Ярославом монастиря XI ст. Зруйнована 1934 р.

Загалом, за час правління Ярослава й Інгігерди у Києві було здійснено грандіозні будівничі проекти – завершено будівництво собору Святої Софії, Золотих воріт з надбрамною церквою Благовіщення, міських укріплень. При Софійському соборі було організовано скрипторій і книгозбірню. З іменем Ярослава Мудрого пов'язують укладання «Руської Правди», появу перших церковних статутів і в цілому – розквіт держави, її культури та мистецтва[30].

Інгігерда-Ірина померла 10.11.1051 р., а Ярослав – 19.02.1054 р. Великого київського князя поховали у Софійському соборі 20 лютого 1054 р., про що свідчить напис-графіті на фресці з зображенням св. цілителя Пантелеймона, у тексті якого Ярослава названо царем[31]. За Житієм, князь заповів поховати себе в одному саркофазі з улюбленою дружиною, щоб і після смерті не розлучатись з нею[32]. Саркофаг із останками Інгігерди і нині знаходиться у Софії Київській, але мощі Ярослава Мудрого під час німецької окупації (1943 р.) були вивезені та перебувають за межами України[33].

У шлюбі Ярослава з Інгігердою народилося шестеро синів (Володимир, Ізяслав, Святослав, Всеволод, В'ячеслав, Ігор) і щонайменше три доньки – Анастасія, Анна та Єлизавета[34]. Дехто з дослідників приписує парі також князівен –

[29] Київ (Провідник) за ред. Ф. Ернста. К., 1930. – С. 292–293.
[30] *Сагайдак М. А.* Великий город Ярослава. – К., 1982. С. 68–69.
[31] *Высоцкий С.* Ктиторская фреска Ярослава Мудрого в киевской Софии // Древнерусское искусство. Художественная культура X – пер. пол. XIII в. – М., 1988. – С. 120–134; *Рыбаков Б. А.* Запись о смерти Ярослава Мудрого // *Рыбаков Б. А.* Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки. – М., 1984. – С. 59–61; *Зиборов В. К.* Киевские графити и дата смерти Ярослава Мудрого // Генезис и развитие феодализма в России. – Л., 1988. – С. 80–93; *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської. – Ч. 4. – К., 2014.– С. 22–23.
[32] *Архієпископ Димитрій (Рудюк).* Житіє святого благовірного князя Ярослава Володимировича (Мудрого). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://katedral.org.ua/library/155-sv-jaroslav.html.
[33] Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009–2011 рр.). – К., 2013. – 174 с.
[34] *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква. В-ць О. Пшонківський, 2006. – С. 305–322.



Саркофаг із похованням Інгігерди-Ірини в соборі Св. Софії Київської

Добронігу-Марію і Агафію (Агату)[35]. Ми вважаємо їх доньками рідного брата Ярослава Мудрого – Бориса, одного із перших руських святих князів-страстотерпців[36].

Для скріплення міждержавних союзів Ярослав активно використовував династичні шлюби як інструмент зовнішньої політики. Так, сини Ярослава та Інгігерди пошлюбили іноземних князівен: дружиною Ізяслава стала польська князівна Гертруда, Володимира – німецька графиня Ода фон Штаде, а Всеволода – візантійська царівна Марія-Анастасія, дочка (або небога) імператора Константина IX Мономаха.

Усі доньки подружжя були видані за правителів європейських держав: Анастасія стала королевою Угорщини, дружиною Андраша I, Єлизавета – королевою Норвегії, дружиною Гаральда III, Анна – королевою Франції, дружиною Генріха I. Через успішну матримоніальну політику, Ярослава в історіографії часто називають ще й «тестем Європи».

Анна Ярославна (*1024/1032 – † після 1075 до 1089). Більшість учених вважає її середущою дочкою Ярослава та Інгігерди[37], хоча дехто називає Анну наймолодшою серед трьох сестер[38].

На думку деяких дослідників, Анна народилася 1024 р.[39]; Ф. де Мезере називає роком її народження 1028, плюс-мінус один рік[40]. Цієї версії дотримувався

[35] *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М.: Языки русской культуры, 2001. С. 579–580; *Р. Джетте*, «Тайна истоков Агаты, жены Эдварда Изгнанника, наконец решена?» // Исторический и генеалогический регистр Новой Англии. – 1996 (октябрь). – Вып. 150. – С. 417–432.

[36] *Ясинецька О.* До питання про особливості родоводу давньоруської князівни Марії-Добронеги, дружини правителя Польщі (з 1038/1043–1058 рр.) // Краєзнавство. – 2016. – № 1–2. – С. 175–193; *Ясинецька О.* Шлюб Казимира I Відновителя та Доброніги-Марії в контексті династичних взаємин Польщі та України XI–XII ст. // Славістична збірка. – Вип. IV. – К., 2018. – С. 145–167; *Yasynetska O.* Poland-Ukraine: A Thousand Years of Reciprocity. The Kyivan Princess Dobroniega-Maria, Wife of Kazimierz the Restorer: A New Hypothesis of Her Pedigree // Studia Lednickie. – Vol. XVII. – Dziekanowice (Poland). – 2018. – S. 11–27.

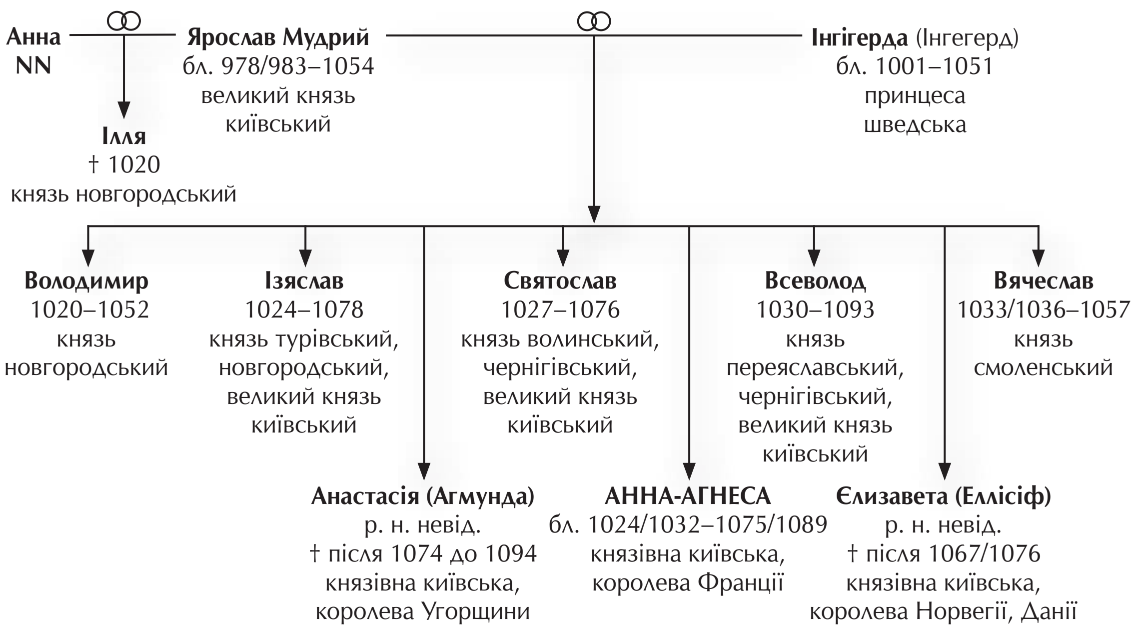
[37] Див.: *Котляр М. Ф.* Вказ. праця. – С. 91.

[38] *Луняк Є.* Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. – Київ; Ніжин, 2010. – С. 20.

[39] *Граф де Ке де Сент-Амур.* Анна Русинка. – Пер. І. Франко. – Львів, 1909. – С. 14.

[40] *Mezeray F.* Histoire de France depuis Faramond jusqu'a maintenant. T. I. – Paris: Chez Mathieu Guillemot, avec privilege du Roy, 1643. – P. 399.

ДІТИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО ТА ІНГІГЕРДИ ШВЕДСЬКОЇ[41]



й український учений С. Висоцький[42]. Російський історик В. Татищев писав, що повідомлення Іоакимівського літопису під 1032 р. про народження в родині Ярослава дочки (без зазначення імені) стосується саме Анни[43].

Є свідчення, що Ярослав планував пошлюбити Анну з імператором Священної Римської імперії Генріхом III, оскільки від початку свого княжіння правитель Київської держави мав намір укласти союзницькі відносини з Германською імперією[44]. Близько 1043 р. Ярослав надіслав посольство до імператора. Про це повідомляють, зокрема, Аннали Ламберта Герсфельдського[45]. Однак, з невідомих причин, про шлюб з руською князівною не домовилися, натомість імператор взяв за дружину французьку наречену з герцогства Аквітанії. Можливо, через невдалі заручини, відомості про «вакантну» руську князівну потрапили до Франції.

Ф. де Мезере стверджує, що вже 1044 р. король Франції Генріх I надіслав шлюбне посольство до Києва[46]. М. Карамзін припускає, що французькі свати

[41] Датування подано за: *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 210–322.

[42] *Висоцький С.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна. – К. 1991. – С. 63.

[43] *Татищев В.* История Российская. – Т. 2. – М.; Л., 1963. – С. 77.

[44] *Raffensperger C.* Ties of Kinship. – Cambridge (USA), 2016. – P. 48.

[45] *Lamberti Hersfeldensis Annales*, s.a. 1043. // Monumenta Germaniae Historica. – Ed. 2. – Wiesbaden, Hannoverae. 1874. – 267 s.

[46] *Mezeray F.* Histoire de France depuis Faramond jusqu'a maintenant. – T. I. – Paris: Chez Mathieu Guillemot, avec privilege du Roy, 1643. – P. 399.



«Анна зі Склавонії, дружина короля Генріха І», гравюра Жака де Бі на сторінках «Історії Франції» Франсуа де Мезере, 1643 р.[52]

прибули до Києва 1048 р.[47] Інші вважають роком прибуття французького посольства 1049-й або 1050-й[48]. Причини пошуку нареченої в таких далеких краях, вочевидь, були комплексними. По-перше, київська держава в XI ст. мала значний міжнародний авторитет та вплив у європейському світі, була потужною у політичному та військовому відношеннях, багатою й культурно розвиненою; вплив Русі на європейську політику був беззаперечним[49]. Французький вчений П.-Ш. Левек писав: «Русь була більш монолітна, більш щаслива, більш могутня і більш обширна, ніж Франція»[50]. Подібним чином оцінював причини шлюбу і відомий французький мислитель Вольтер[51].

Іншою вагомою причиною вважають прагнення короля Генріха народити здорового спадкоємця престолу від представниці династії, з якою не був родинно споріднений[53], що давало йому змогу уникнути конфлікту з церквою, яка забороняла шлюби між родичами до сьомого коліна. Деякі французькі вчені вважають, що, враховуючи багату династичну історію Київської Русі, шлюб як печатка скріплював політичний альянс між державами[54]. Русь була поєднана тісними матримоніальними зв'язками з найвпливовішими династіями Європи, включно з візантійським імператорським

[47] *Карамзин Н. М.* История государства Российского. – М., 1991. – Т. 2–3. – С. 24, 207–208.
[48] *Raffensperger C.* Ties of Kinship. – Cambridge (USA). 2016. P. 48; *Аллю Р.* Анна Ярославна – королева Франції. – Торонто, 2002. – С. 49.
[49] *Мусин А.* Анна Киевская: Между историографией и историей // Княжа доба: історія і культура. – 2014. – Вип. 8. – С. 146.
[50] *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, et de principales nations de l'Empire Russe. 4e éd. – Paris, 1812. – T. 1. – P. 208–209.
[51] *Voltaire.* Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'a Louis XIII // Voltaire. F.-M.-A. Oeuvrescomplètes. – Paris, 1817. – Vol. 4. – P. 267–268.
[52] *Mezeray F.* Histoire de France depuis Faramond jusqu'a maintenant. T. I. – Paris: Chez Mathieu Guillemot, avec privilege du Roy, 1643. – P. 398.
[53] *Bouchard C. B.* Consanguinity and Noble Marriages in the Tenth and Eleventh Centuries. // Speculum 56, – no. 2 (1981). P. 277.
[54] *Bautier R.-H.* Anne de Kiev, reine de France, et la politique royale au XI-e siècle, etude critique de la documentation // Revue des etudes Slaves – 57, no 4 (1985). – P. 545; *Poulet A.* Capetian Women and the Regency: The Genesis of a Vocation. // Medieval Queenship, ed. John Carmi Parson. – Gloucestershire: Sutton Publishing, 1994. – P. 100.

ДІТИ АННИ ЯРОСЛАВНИ І ГЕНРІХА І[55]

ГЕНРІХ І КАПЕТ
бл. 1001–1060
король Франції

АННА ЯРОСЛАВНА
бл. 1024/1032–1075/1089
князівна київська,
королева Франції

Філіп І
1052–1108
король Франції

Роберт
1053/1054–†1059/1064

Гуго Великий
1057–1101/1102
граф де Вермандуа,
очільник Першого хрестового походу

Емма (св. Едігна)
1058–1109
принцеса французька,
блаженна

домом, із яким Капети хотіли поріднитися. Окрім того, слава про дочку Ярослава як «надзвичайну красуню», виховану в християнських цінностях, освічену й наділену глибоким розумом, котра «належала до плодючої раси»[56], могли сягнути далеко за межі Руської держави. Красу нареченої і велич Русі вважав основними причинами сватання і А. Лобанов-Ростовський[57].

Разом із Анною й численним супроводом посольство вирушило до Парижа через Перемишль, Краків, Прагу, Регенсбург, Трір[58].

Дехто з дослідників вважає, що весілля святкували в 1049 р.[59] Інші переконані, що вінчання відбулося у 1051 р.[60], і таке датування видається більш обґрунтованим. Найвірогідніше, ця подія відбулася у Великдень (31 березня), або у свято П'ятидесятниці (19 травня). Згідно з повідомленнями тексту «Житія святого Літберта» (бл. 1100), Анна Ярославна – перша королева династії Капетингів, яка була вінчана й коронована у Реймському соборі, резиденції глави французької церкви[61].

Згодом Анна виконала головне призначення, покладене на королеву: врятувала династію від вигасання, народивши своєму чоловікові – королю Генріху І – трьох синів: «Філіпа І, що панував по своєму батькові, Роберта, що вмер молодим, і Гюгона [Гуго] Великого, пізніше графа Крепі, праотця королівської ро-

[55] *Граф де Ке де Сент-Емур.* Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа. Переклад з французької Івана Франка. – Львів: Репринтне відтворення видання Друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1909. – 1991. С.14–15; Pascal Arnoux. Henri Ier – Roi de France de 1031 à 1060. Histoire des Rois de France et des chefs d'état.– Paris: éditions ROCHER, 2001. P. 165.
[56] *Граф де Ке де Сент-Амур.* Анна Русинка. Пер. І. Франко. – Львів, 1909. – С. 14.
[57] Recueil des pieces bistoriquessur la reine Anne ouAgnès, èpouse de Henri Ier, Roi de France et fille de IarosslafIer, grand duc de Russie, ed. A. Labanoff de Rostoff. – Paris, 1825. – P. 20, 51.
[58] *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква. В-ць О. Пшонківський, 2006. – С. 321.
[59] Вказ. праця.
[60] *Котляр М. Ф.* Вказ. праця. – С. 91; Raffensperger C. Ties of Kinship. – Cambridge (USA), 2016. – P. 50.
[61] Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rudolfo monacho S. Sepuchri Cameracensis // Monumenta Germaniae Historica. – Scriptorum. 30. – Leipzig, 1934. – P. 850.

дини Вермандуа»[62]. Французька історіографія, посилаючись на давні джерела, згадує ще доньку Емму, народжену в 1058 році[63].

АБАТСТВО СЕН-ВЕНСАН

З іменем королеви Анни пов'язане заснування у 1065 р. абатства св. Вінцента (Сен-Венсан) ордену августинів у м. Санліс (Санлі) за 45 км від Парижа[64]. Перекази свідчать, що Анна Ярославна в перші роки свого заміжжя дала обітницю збудувати храм на честь св. Вінцента, якщо Господь благословить її шлюб народженням спадкоємця.

Графство Санліс (сучасний департамент Уаза, регіон Іль-де-Франс) із давніх часів було королівською власністю – спочатку Каролінгів, згодом – Капетингів. Деякі маєтки на теренах графства Санлі Анна Ярославна отримала у власність як спадок від свого заміжжя з королем Генріхом I. Використовуючи також власні кошти, Анна вирішила на мальовничому схилі, засадженому виноградниками, в околицях Санлі заснувати абатство на честь святого Вінцента, іспанського святого, покровителя виноградарів, культ якого був дуже поширеним у Франції.

Вважають, що ще в IX–X ст. тут було збудовано храм на честь Іоанна Хрестителя, пізніше зруйнований норманами. Дослідники стверджували, що королева Анна власноруч «... поклала перший камінь на руїни каплиці, що існувала перед X століттям»[65].

Про заснування абатства Анною Ярославною свідчать кілька королівських документів. По-перше, фундаційна хартія Анни, чітке датування якої невідоме. Вірогідно, вона була видана королевою Анною у 1060–1065 рр., дослідниця Т. Заяц вважає – у 1065–1069 рр.[66] Оригінал хартії не зберігся. У 1069 р. король Франції Філіп I видав власну хартію, в якій підтвердив заснування абатства св. Вінцента своєю матір'ю і гарантував чернечій громаді подальший королівський патронат, забезпечуючи виняткові права і вольності.

У 1072–1079 рр. Філіпом I була видана хартія з приводу фінансових відносин королівського двору і ченців абатства Сен-Венсан. Оригінал цього документа також не зберігся, але існує його список XVIII ст. Дуже цінно, що до хартії Філіпа було включено текст початкової фундаційної хартії Анни Ярославни.

Латинський оригінал цієї частини тексту:

Notum est omnibus sancte aecclesiae filiis quoniam universitatis creator omnia ad ornatum compositionemque sacratissimarum nuptiarum unigeniti sui Deus pater

[62] *Граф де Ке де Сент-Емур.* Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа. Переклад з французької Івана Франка. – Львів: Репринтне відтворення видання Друкарні Наукового Товариства ім. Шевченко, 1909. – 1991. С. 14–15.

[63] *Pascal Arnoux.* Henri Ier – Roi de France de 1031 à 1060 Histoire des Rois se France et des chefs d'état. – Paris: éditions ROCHER, 2001. – P. 165.

[64] *Lawrence C.*, ed. Women and Art in Early Modern Europe: Patrons, Collectors, and Connoisseurs. – Pennsylvania State University Press, 1997.

[65] *Аллю Р.* Анна Ярославна – королева Франції. Торонто, 2002. – С. 75.

[66] *Zajac T.* Gloriosa Regina or "Alien Queen"? Some Reconsiderations on Anna Yaroslavna's Queenship (r. 1050–1075). University of Toronto, Centre for Medieval Studies//Royal Studies Journal. – Vol. 3, no. 1, 2016. – P. 62.

condidit, nec solum genitor sed et ipse genitus, concordia Sancti Spiritus, sibi sponsam aptavit, sicut ipse in Canticis Canticorum eidem sponsae dicit: "Veni de Libano, sponsa mea, veni de Libano, veni et coronaberis de capite Amana, de vertice Sanir et Hermon." Ego autem Anna, corde intelligens, mente pertractans tantam pulchritudinem tantumque decus atque recolens illud quod scriptum est: "Beati qui ad cenam Agni vocati sunt", et quod ipsa Christi sponsa alias "Qui elucidant me vitam aeternam habebunt", deliberavi apud me quomodo illarum epularum illiusque beatitudinis ac vitae aeternae particeps existere possem, cumque demum sublevatum esset cor meum ad fabricandum Christo aecclesiam, ut intus incorporari et quodlibet membrum illius sanctae societatis, que fide Christo adjuncta est, connecti valuissem, in honore sanctae Trinitatis et piae Dei genitricis Mariae et precursoris Domini et sancti Vincentii martyris, Christo eam fabricavi et dedicare precepi atque dans deputavi ibi de facultatibus meis, et de his, que in matrimonio Henricus rex, conjux meus, michi dederat, que omnia, favore filii mei Philippi, Dei gratia regis, et omnium optimatum sui regni consilio attitulari concedo, quatinus ibi quieti et tranquilli religiosi viri Deo servientes, mundo renuntiantes, regularem, id est sanctorum apostolorum et beati Augustini, que scripta est, vitam canonice amplectentes, vivere valeant et pro peccatis Henrici regis ac filiorum et amicorum meorum atque meis die ac nocte Deum exorent, et ut sine macula aut ruga, sicut a Christo aptatur aecclesia suis precibus me Deo exhibeant: terram scilicet quam juxta aecclesiam Ivo prepositus sidebat, ab ipso pretio emptam, cum furno et omnibus consuetudinibus quas terra reddere solet; novem hospites, cum omni consuetudine, quos prius in eodem loco possidebam; de censu monete, tres libras; pediter civitatis, in cujus suburbio prefata constructa est aecclesia, et quod ad civitatem pertinet; molendinum unum in villa que dicitur Guvils; villam unam que dicitur Mansionale Blavum; in territorio Laudunensi, alodium unum in villa que dicitur Crespis, sed ne quis deinceps eis molestus sit, concedo omnes omnino consuetudines sancto Vincentio et canonicis ejus.[67]

У перекладі українською мовою (О. Ясинецька):

Всім синам святої Церкви відомо, що творець Всесвіту, Бог-Отець, створив все для святкування й оздоблення найсвятішого весілля Свого Єдиного Сина. Не лише Отець, а й Син, у гармонії з Духом Святим, підготував для нього наречену, як він говорить у Пісні Пісень: «Прийди з Лівану, наречено моя, прийди з Лівану і ти будеш коронована з висоти Амани, від вершини Сеніра та Германа». І я, Анна, розуміючи в серці моєму і переживаючи в своєму розумі таку красу і велич, пам'ятаючи, що написано: «Блаженні ті, кого покликали на весілля Агнця», і те, що наречена Христова [промовляє] в інших місцях: «Ті, хто освітлюють мене[68]*, матимуть життя вічне», я розмірковувала, як я можу бути учасницею того свята, і того блаженства, і вічного життя. Тоді моє серце надихнулося [бажанням] побудувати церкву для Христа на честь*

[67] *Prou, Maurice. Recueil des Actes de Philippe I, Roi de France* (Paris: Klincksieck, 1908), document CXXX, 329–331.

[68] З апокрифічного тексту Вульгати (Сірах 24:31). В іншому місці Сіраха вжито споріднене: «*...наче світло повчання розливає*» (Сірах 25:27).

Святої Трійці та благочестивої матері Божої Марії і Предтечі Господнього Іоанна та мученика св. Вінсента, щоб я могла бути споріднена, пов'язана нею із будь-яким членом цієї святої спільноти, яка поєднана з Христом вірою. Я збудувала її і звеліла присвятити її Христові як пожертву зі своїх власних статків і коштів, які король Генріх, мій чоловік, надав мені при одруженні; все це, зі схваленням моїм сином Філіпом, благодаттю Божою королем, і радою всіх магнатів його королівства, я надала, щоб воно було їй [церкві] призначено, аби релігійні люди, служачи Богові, відмовившись від світу, згідно з написаними [правилами] святих апостолів і блаженного Августина, могли жити тихим і спокійним життям, молитися Богові вдень і вночі за гріхи короля Генріха, моїх синів і друзів та мої власні, аби завдяки їх молитвам представити мене Господові без плями і зморшки, як того хотів Христос для Церкви.



Абатство св. Вінцента у м. Санліс. Сучасне фото

Земля, яку настоятель кафедрального собору Іво мав обабіч церкви у володінні, що була придбана за ціною разом із піччю й усіма плодами, які ця земля зазвичай дає; дев'ять наділів, із усіма доходами, які я придбала в цьому місці раніше; дорога навколо міста, в передмісті якого церква була збудована і яка належить до міста; млин у місті під назвою Гуцв'є, містечко з назвою Блан-Меній, маєтності на території Лаону в місті Креспі. Але щоб ніхто цьому не наніс шкоди, я жертвую всі доходи з цього майна [абатству] Сент-Вінсент та його канонікам…

Припускають, що головний храм абатства на честь Святої Трійці, Пресвятої Діви Марії, Іоанна Хрестителя і Святого Вінцента було освячено 29 жовтня 1065 р.[69] Перекази свідчать, що королева Анна любила приходити на молитву в тій церкві, що була її власністю і творінням: «Пані, що провадила святе життя, думала більше про духовні речі майбутнього, як про дочасні, в надії, що одержить життя вічне»[70].

За переказами, у 1070-х рр. (ймовірно, після смерті Рауля) Анна усамітнено жила у монастирі, й на схилі років заповіла своєму синові опікуватися абатством, прийнявши на себе титул засновника обителі. З того часу патронаж над монастирем Сен-Венсан стає спадковим у королівській родині – Філіп пізніше доручає його своєму синові Луї VI. Є свідчення, що королева Анна згодом була похована в заснованій нею обителі[71]. За іншими відомостями, вона померла й похована в абатстві Вільєр[72]. Деякі джерела свідчать, що королева «повернулася в Русь»[73].

Точна дата смерті королеви Анни невідома. Дослідники припускають, що вона померла 5 вересня – в цей день її ім'я особливо поминали в церкві Санліса – каноніки відправляли за нею парастас, а після служби в пам'ять про Анну накривали стіл для тринадцяти бідних удовиць із ближніх сіл. Так тривало аж до Французької революції. Дослідник Ф. Делорм вважає, що Анна померла 1075 р.[74], інші науковці припускають – 1080 р.[75]

Більшість учених погоджується, що принаймні 1089 р. її уже не було серед живих, оскільки цього року була видана хартія Філіпа I, яка містила, зокрема, вислів: «за упокій душі мого батька та моєї матері»[76].

Упродовж багатьох століть абатство Сен-Венсан активно функціонувало й розвивалося. Причиною його занепаду в кін. XVIII ст. стала Французька революція. 1791 року ченцям абатства було наказано звільнити будівлі, які революційний уряд почав використовувати як військовий шпиталь і в'язницю для військовополонених. Лише в сер. XIX ст. абатство знову було викуплено церквою. У XIX ст. тут було встановлено знаменитий пам'ятник засновниці обителі.

Церква, збудована поряд з абатством на поч. XVIII ст., була викуплена в 2013 р. Єпархією святого Володимира УГКЦ у Парижі. Храм освячено в ім'я страстотерпців Бориса і Гліба, рідних дядьків королеви Анни. Нині тут функціонує також культурний Центр Анни Ярославни.

---

[69] *Аллю Р.* Анна Ярославна – королева Франції. Торонто, 2002. – С. 79.
[70] Вказ. праця. – С. 85–86.
[71] *Делорм Ф.* Анна Київська, дружина Генріха І. – К., 2016. – С. 192–193.
[72] Вказ. праця. – С. 194.
[73] *Mézeray, François Eudes de.* Histoire de France, Volume 1. Paris, Mathieu Guillemot, 1643. – P. 398–399.
[74] Op.cit.
[75] *Gregorovich A.* Anna Yaroslavna, Queen of France & Princess of Ukraine: Anne De Kiev. Toronto, 2011. – 148 p.
[76] Op.cit.



«Філіп I, король Франції», гравюра Жака де Бі на сторінках «Історії Франції» Франсуа де Мезере, 1643 р.[79]

НАЩАДКИ АННИ ТА ГЕНРІХА I: СИН ФІЛІП I

У зарубіжній історіографії, переважно французькій, велика кількість праць присвячена синам Анни і Генріха – в основному, Філіпу I[77].

Філіп – старший син королівського подружжя народився 1052 р. Його ім'я було новим і незвичним не лише для французького двору, а й для всієї тогочасної Західної Європи. Це ім'я пов'язували з грецькою християнською традицією. Ми припускаємо, що для вибору імені для королівського первістка були й інші ґрунтовні підстави.

За свідченнями деяких джерел, на теренах давньої України (Скитії) проповідував не лише апостол Андрій, а й апостол Філіп[78]. Обидва святих апостоли походили з одного міста – Віфсаїда у Галилеї. Апостол Андрій відомий і шанований як основоположник української церкви[80]. Про проповідь Андрія Первозваного на землях Русі-України (тогочасної Скитії) повідомляють перші історики церкви[81] й вітчизняні літописи[82], однак місію апостола Філіпа

[77] *Prou M.* (éditeur). Recueil des actes de Philippe Ier, roi de France (1059–1108), Paris, Imprimerie Nationale, Librairie C. Klincksieck, coll. "Chartes et diplômes relatifs à l'histoire de France publiés par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres", 1908. – CCL–566 p.; *Dunbabin J.* "What's in a Name ? Philip, King of France", Speculum, vol. 68, nº 4, 1993. – P. 949–968; *Fliche A.* Le règne de Philippe Ier, roi de France (1060–1108), Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1912, XXIII–600 p., in-8; *Guyotjeannin O.* "Les actes établis par la chancellerie royale sous Philippe Ier ", Bibliothèque de l'École des chartes, Paris / Genève, Librairie Droz, t. 147, 1989. – P. 29–48; *Monod B.* Essai sur les rapports de Pascal II avec Philippe Ier (1099–1108), Paris, Librairie Honoré Champion, 1907. – XXVII – 163 p.; *Varenne D.* Espace d'action et d'influence du pouvoir royal sous le règne de Philippe Ier, sous la direction d'Yves Sassier, mémoire déposé à l'université Paris IV–Sorbonne, 2007.

[78] *Algermissen K.* Kirchengeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. Celle (Germany), 1955. – S. 10.

[79] *Mezeray F.* Histoire de France depuis Faramond jusqu'a maintenant. T. I. – Paris: Chez Mathieu Guillemot, avec privilege du Roy, 1643. – P. 398.

[80] *Огієнко І.* Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т.: Т. 1–2. – К., 1993. – 284 с.; *Василевський В. Г.* Русско-византийские отрывки. Хождение апостола Андрея в страну Мирмидонян // Журн. Мин. нар. пр., 1877. – Кн. 1–2; *Малышевский И.* Сказание о посещении Русской страны апостолом Андреем // Владимирский сборник в память 900-летия крещения России. – К., 1888. – С. 1–51; *Петровский С.* Сказание об апостольской проповеди по северо-восточному Черноморскому побережью. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. 21, ч. 2. Одесса, 1897. – С. 82; *Франко І.* Апокрифи і легенди. – Т. 3. С. XLII–XLIV, 126–255.

[81] Andrew, saint, one of the Twelve Apostles // Biographical Dictionary. – London, 1843. – P. 662.

[82] Ипатьевская летопись. // ПСРЛ. – Т. 2. СПб., 1908. – XVI с. – 938 стлб. – 87 с.

більшість джерел незаслужено обходить увагою. Причому, як зазначають деякі західні релігієзнавці, місіонерське служіння святого Філіпа у Скитії було дуже тривалим – близько 20 років[83]. Професор М. Нінан також роз'яснює, що проповідницька праця апостола Філіпа у Скитії стосується теренів південної України і вказує, що ці дані ґрунтуються на давніх писемних пам'ятках[84].

Літопис Руський свідчить, що різні слов'янські племена були об'єднані єдиною територією під назвою Велика Скитія[85]. І грецькі, й латинські джерела часто етноніми «руси» і «скити» («скіфи», «тавро скіфи») вживають як синоніми[86] й ототожнюють Русь зі Скитією. Зокрема, «Вандомські аннали» (XII ст.) вказують, що дружина короля Генріха I, Анна Ярославна, була руського, скитського походження[87]. Цю ж інформацію переповідають інші тексти, в тому числі Анжуйська Хроніка: "*Henricus Francorum Rex uxorem duxit Scythiam & Rufam*"[88]. У виданні 1767 р. подано коментар до помилки хроністів, які назвали дружину короля «русявою (рудою)» (*rufam*) замість «руською» (*Ruffam*), і уточнення, що вона була «дочкою короля Русі» Ярослава, на ім'я Анна[89].

Отець Роже Аллю, описуючи різні версії вибору імені для первістка королівського подружжя, зазначав, що через свою природну побожність королева Анна обрала для старшого сина ім'я апостольське. Тим більше, автор стверджує, що апостол Філіп проповідував спочатку на землях Скитії, а пізніше – Галії[90] (давня назва Франції в історичній літературі та поезії), таким чином символічно «з'єднуючи своїм благовістям (...) рідний край з новою батьківщиною» Анни Ярославни. Однак, джерельних підтверджень проповіді апостола Філіпа на теренах Франції (Галії) немає. Натомість історики церкви окрім Скитії вказують на Фригію як місце проповіді апостола Філіпа[91].

Оскільки тіло святого апостола певний час зберігалося в Константинополі, вважаємо, що до Києва, у посагу Анни Порфірородної, могла потрапити частка мощей св. Філіпа. Припускаємо, що пізніше ця частка опинилася у посагу Анни Ярославни і була привезена до Франції. Підтвердженням нашому припущенню є перелік реліквій абатства Сен-Дені, серед якого ми віднайшли згадку про «ребро і зуб святого апостола Філіпа»[92]. Щоправда, автор тексту стверджував, що частка мощей апостола опинилась серед реліквій Сен-Дені завдяки Хрестовим походам, однак вважаємо, що це судження може бути помилковим,

[83] *Algermissen K.* Kirchengeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. – Celle (Germany), 1955. – S. 10; *Spilman F.* The Twelve: Lives and Legends of the Apostles. – Raleigh (NC, USA), 2017. – P. 125.

[84] *Ninan M. M.* The Apostles. – San Jose (CA, USA), 2013. – P. 190.

[85] Літопис руський за Іпатським списком // Переклад Л. Є. Махновця. В-во «Дніпро». – Київ, 1989. – С. 8, 16.

[86] *Лев Диякон.* Війни київського князя Святослава з Болгарами і Візантією. (971 р.) // Історія України в документах і матеріалах. – Т. 1. – К., 1939. – С. 57.

[87] "Annales Vindocinenses, et continuationes". *Recueil d'annales angevines et vendomoises.* – Paris, 1903. – Pp. 50–79.

[88] Ex Chronico Andegavensi// Recueil des Historiens des Gaules et de la France. Tome Onzieme. Paris, M.DCC.LXVII (1767). – S. 29.

[89] Op. cit.

[90] *Аллю Р.* Анна Ярославна – королева Франції. – Торонто, 2002. – С. 66.

[91] *Spilman F.* The Twelve: Lives and Legends of the Apostles. – Raleigh (NC, USA), 2017. – P. 125

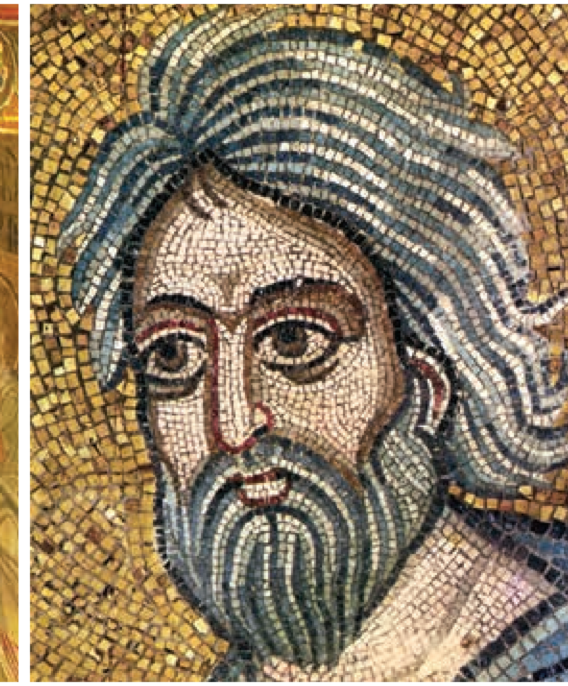
[92] *Chalons M.* The History of France. Vol. 1. – Dublin, 1752. – P. 170.



Апостол Філіп. Деталь мозаїки «Євхаристія» собору Св. Софії Київської. XI ст.



Євхаристія. Мозаїка головного вівтаря собору Св. Софії Київської. XI ст.



Апостол Андрій. Деталь мозаїки «Євхаристія» собору Св. Софії Київської. XI ст.

оскільки достеменно відомо про передачу інших реліквій і коштовностей саме з посагу Анни до релікварію Сен-Дені.

Отець Роже Аллю припускає, що невеличкий фрагмент мощей св. апостола Філіпа був вмонтований в оклад Реймського Євангелія[93]. Невипадково також, що вже на другій сторінці Євангелія згадується ім'я саме цього апостола.

На нашу думку, ці відомості слугують додатковими аргументами на користь версії про причетність Анни Ярославни до появи Реймського Євангелія у Франції.

Син Анни і Генріха Філіп був старшим у родині, а отже — спадкоємцем французького престолу. За прикладом попередників, його коронували ще за життя батька у семирічному віці у 1059 р., в такий спосіб закріпивши за ним і його нащадками право престолонаслідування. Уже у 1060 р. король Генріх I помер, і юний Філіп зійшов на престол. Через неповноліття йому було призначено регентів, головними з яких були Балдвін V (чоловік сестри Генріха I), герцог Фландрії, та королева Анна[94]. За традицією середньовічних часів загалом і королівського дому Капетингів зокрема, королева-вдова, мати спадкоємця, ставала співрегентом юного короля до досягнення ним повноліття[95]. Анна діяла

[93] *Аллю Р.* Анна Ярославна – королева Франції. – Торонто, 2002. – С. 66.

[94] *Poulet A.* Capetian Women and the Regency: The Genesis of a Vocation. // Medieval Queenship, ed. John Carmi Parson. – Gloucestershire: Sutton Publishing, 1994. – P. 106.

[95] Op. cit.

як радниця молодого Філіпа і, практично, як співправителька держави[96]. Підтвердженням цього є ряд тогочасних державних документів, підписаних спільно за участю Філіпа I й королеви Анни[97]. Унікальним свідченням є також хартія єпископа Агоберта Шартрського, в якій Філіп і Анна спільно іменуються «королем»[98]. Влітку 1061 р. королева вдруге виходить заміж, кидаючи виклик суспільству і церкві. Її нового чоловіка — графа Рауля де Крепі де Валуа, відлучають від церкви, але накласти інтердикт на королеву церква не наважується — Анна й надалі залишалася активною учасницею державного життя, що засвідчують численні королівські документи[99]. Після смерті Рауля († 1074 р.), Анна, вірогідно, повернулася до двору. Є свідчення про її перебування у заснованому королевою монастирі св. Вінцента у м. Санліс, проте відомості про неї зникають після 1075 р. Достеменних даних про її подальшу долю не збереглося.

Правління її сина Філіпа I виявилося незвично тривалим — престол Франції він посідав 48 років. Держава поступово міцніла, Філіп приєднав до королів-

[96] Bertholdi Annales, publ. George Pertz, in Annales et chronica aevi Salici //Monumenta Germaniae Historica: Scriptores 5. – Hannover, 1844. – S. 264–326, s. a. 1060; *Lewis A. W.* Royal Succession in Carpetian France: Studies on Familial Order and the State // Harvard Historical Studies. – February 9, 1982. – P. 46.

[97] *Zajac T.* Gloriosa Regina or "Alien Queen"? Some Reconsiderations on Anna Yaroslavna's Queenship (r. 1050–1075). – University of Toronto, Centre for Medieval Studies//Royal Studies Journal. – Vol. 3, no. 1, 2016. – P. 28–70.

[98] *Prou M.* (éditeur). Recueil des actes de Philippe I[er], roi de France (1059–1108). – Paris, Imprimerie Nationale, Librairie C. Klincksieck, coll. "Chartes et diplômes relatifs à l'histoire de France publiés par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres". – 1908, CCL–566 p.; *Raffensperger C.* Ties of Kinship. – Cambridge (USA), 2016. – P. 51.

[99] *Zajac T.* Gloriosa Regina or "Alien Queen"? Some Reconsiderations on Anna Yaroslavna's Queenship (r. 1050–1075). University of Toronto, Centre for Medieval Studies//Royal Studies Journal. – Vol. 3, no. 1, 2016. – P. 28–70.

ських володінь територію Вексена та Буржа[100]. Король зробив Париж своєю головною резиденцією і розбудував його[101].

У 1072 р. він одружився з Бертою Голландською, дочкою правителя цієї держави Флоріса I. У шлюбі народилося п'ятеро дітей, у тому числі наступний король Франції Луї (Людовик) VI і дочка Констанція – пізніше перша принцеса Антіохії, регент Калабрії та Апулії, відома як Констанс Французька.

Невдовзі король Філіп відчайдушно закохався. Його обраницею стала графиня Анжуйська – Бертрада де Монфорт. Спокушений красою дівчини, король викрав її у престарілого чоловіка, в якого Бертрада була п'ятою дружиною. Графиня встигла народити першому чоловікові сина Фулька, який пізніше став королем Єрусалима (1193/4 – після 1133).

Порушуючи правила двору і церкви, король Філіп одружився з Бертрадою. Папа Римський Урбан II на Клермонтському соборі у 1095 р. відлучив закоханих від церкви. На всю державу було накладено папський інтердикт. За наполяганням церковних очільників король навіть на деякий час був взятий під варту. Однак, очевидно, це не змогло порушити обітниці закоханих. У шлюбі Філіпа і Бертради народилося четверо дітей, серед яких – Сесіль Французька, майбутня принцеса Галілеї та Антіохії, графиня Тріполі.

Абат Сугер писав, що через свою закоханість король Філіп втратив інтерес до державних справ, але продовжував піклуватися про Францію завдяки своїй любові до сина, спадкоємця престолу Людовика VI[102].

Король Філіп I помер 30 липня 1108 р. На схилі років, Філіп заповів поховати його не в родинній усипальниці Сен-Дені разом із прахом свого батька, дідів і прадідів, а в абатстві Флері на Луарі. Можливо, король вважав себе недостойним честі бути похованим серед уславлених і звитяжних предків, а можливо, хотів виняткового відособлення і визнання, бо й за життя відокремив себе від загальноприйнятих норм і правил[103].

АБАТСТВО ФЛЕРІ

Абатство святого Бенедикта, розташоване на річці Луарі (*Сен-Бенуа-де-Флері*) поблизу містечка Сюллі-сюр-Луар, було засноване ченцями бенедиктинського ордену між 630 і 650 рр.

В кінці VII ст. монастир став привабливим місцем паломництва завдяки мощам святого Бенедикта, які перенесли сюди з монастиря Монтекассіно. У середньовіччі був відомий також завдяки школі, заснованій тут святим Одоном, абатом обителі в 930–942 рр.

1020 року зусиллями абата Гослена була збудована монументальна вежа в романському стилі, яка стала, за словами цього настоятеля, «зразком для всієї

[100] *Hallam E.* Carpetian France. Capetian France: 987–1328. – Longman Group Ltd.,1980. – P. 50–51.
[101] *De Planhol Z. and Claval P.* An Historical Geography of France, trans. Janet Lloyd. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1994. –P. 252–253.
[102] *Suger*, abbé. Vie de Louis VI le Gros. H. Waquet (éd.). – Paris, 1964. – P. 276.
[103] *Suger*. The Deeds of Louis the Fat. The Catholic University of America Press (USA), 1992. – 224 p. – P. 62.



Абатство Сен-Бенуа-де-Флері. Сучасне фото



Надгробок Філіпа I в абатстві Сен-Бенуа-де-Флері. Сучасне фото

Галлії». Великої реконструкції зазнало абатство і в середині XI ст. — тут споруджуються подвійні хори, нова крипта для мощей святого Бенедикта та ін. Під час Великої французької революції 1790 р. монастир закрили. Багато будівель абатства було зруйновано, збереглася лише давня монастирська церква — одна з найкращих пам'яток романської архітектури Франції.

Справжнє відродження абатства відбулося лише у XX ст. Нині це діючий чоловічий монастир, під склепінням якого зберігаються християнські реліквії, а також покоїться прах сина Анни Ярославни, Філіпа I.

Апостольське ім'я *Філіп* стало одним із найулюбленіших у французькій королівській родині — в історії від XI до XIX ст. відомо вісім правлячих королів Франції з таким іменем, не рахуючи претендентів.

НАЩАДКИ АННИ ТА ГЕНРІХА І: СИН РОБЕРТ

Другим сином Анни Ярославни і Генріха I є Роберт, народжений у 1053, або в пер. пол. 1054 р. Хроніка Альберіка де Труа-Фонтен, згадує трьох синів Генріха і Анни — "*Philippum, Robertum et Hugonam*" — і зазначає, що Роберт помер малолітнім: "*Robertus iuvenis mortuus est*"[104]. Аналогічні відомості містять й інші французькі середньовічні джерела[105]. Хроніки свідчать, що в пам'ять про сина король Генріх заклав перед міськими стінами храм і абатство на честь святого Мартіна — Сен Мартен де Шан[106]. Ймовірно також, що абатство було закладене ще за життя Роберта, а після його смерті отримало великі пожертви від королівської родини для увічнення пам'яті юного принца. Немає також точних відомостей про час смерті Роберта (вчені припускають — між 1059 і 1064 рр.) і місце його поховання; ним могла стати і родинна усипальниця Капетингів — абатство Сен-Дені, і згаданий монастир святого Мартіна.

АБАТСТВО СЕН-МАРТЕН-ДЕ-ШАН

Уже хроніки кін. XI — поч. XII ст. свідчать про фундацію абатства Генріхом I на честь сина Роберта; зокрема, про це сповіщає хроніст Гугон де Флері (†1122)[107]. Заснування монастиря засвідчує також і Хроніка Альберіка де Труа Фонтена (XIII ст.)[108] та інші джерела. Припускаємо, що королева Анна не стояла осторонь такої благодійної ініціативи. І хоча хроністи обійшли цей факт увагою, підтвердженням нашого припущення є Хартія 1060 р. про перезаснування абатства, підписана серед інших Анною Ярославною[109].

[104] Chronica Albrici Monachi Trium Fontium 1060, MGH SS XXIII, p. 792.

[105] Hugonis Floriacensis liber qui modernorum regum Francorum continet actus / ed. G. Waitz // Monumenta Germaniae Historica. – SS. Bd. 9. Hannover, 1851. – P. 389.

[106] Op. cit.

[107] Op. cit.

[108] Albrici monachi Triumfontium Chronicon / ed. P. Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica. – SS. Bd. XXIII. Hannover,1846. – P. 631–950.

[109] *Zajac T.* Gloriosa Regina or "Alien Queen"? Some Reconsiderations on Anna Yaroslavna's Queenship (r. 1050–1075). University of Toronto, Centre for Medieval Studies//Royal Studies Journal. – Vol. 3, no. 1, 2016. – P. 59.





Музей мистецтв і ремесел (колишнє абатство Сен-Мартен-де-Шан). Сучасні фото

Місце церкви і монастиря пов'язане з постаттю Мартіна Турського, святого, що жив у IV ст. і вважається родоначальником французького чернецтва, покровителем бідних. За легендою, будучи ще легіонером римської армії, Мартін поділився своїм плащем із жебраком. На місці, де буцімто сталася ця подія, була збудована церква на честь св. Мартіна ще в часи династії Меровінгів; цей храм згадано, зокрема, у хроніках поч. VIII ст. У Х ст. будівлю було зруйновано норманами. Тому у деяких пізніших документах, які стосуються храму на честь св. Мартіна, оповідається про його заснування або перезаснування. У ХІ ст. ці терени знаходилися за офіційною межею міста, за міськими воротами. Звідси назва "*des champs*", що означає – «поля, замістя».

Засвідчує заснування монастиря королівською родиною на чолі з Генріхом I і власна хроніка самого абатства Сен-Мартен-де-Шан, створена в Парижі між 1072–1079 рр., невдовзі після того, як описані події відбулися. Цінність і унікальність хроніки полягає в тому, що вона є ілюмінованою (ілюстрованою). Сторінки автентичної хроніки збереглися в первісному вигляді[110], а також існують у пізніших копіях і транскрипціях[111].

Оскільки невдовзі після закладення абатства король Генріх I помер, то продовженням будівництва опікувалася його родина. Припускаємо, що одну з найвагоміших ролей у цьому відіграла Анна Ярославна, адже син Філіп мав всього лише неповних 8 років. Пізніше за його присутності будівництво було завершено і освячено 29 травня 1067 р. Підтвердження цьому знаходимо у тій же ілюстрованій Хроніці абатства Сен-Мартен-де-Шан XI ст.[112]

Одна зі сторінок Хроніки зображає Філіпа I на престолі Франції, коли в оточенні свого двору він вручає Хартію ченцям. Над умовними портретами вказано імена кліриків і придворних. Зображено також собори Сен-Мартен-де-Шан і Сен-Самсон. Відома також яскраво ілюстрована транскрипція цієї хроніки XIII ст.[113] Існують і пізніші копії Хроніки, зокрема, XVIII ст.

Члени королівської родини Анни Ярославни, спільно з регентом королівства – герцогом Балдуїном V, тривалий час залишалися благодійниками абатства, про що свідчать інші середньовічні документи, зокрема Хартія, датована 1065 р. Прикметно, що серед донаторів абатства вказано також ім'я другого чоловіка Анни – графа Рауля де Крепі де Валуа[114].

Сьогодні споруда колишнього абатства Сен-Мартен-де-Шан разом із добудовами пізніших століть є однією з найвидатніших будівель середньовічної архі-

[110] Chronicle of Saint-Martin-des-Champs. – Режим доступу: https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2017/12/chronicles-and-cartularies-fact-and-fiction.html – Назва з екрану. – Дата звернення: 02.04.2019 р.

[111] *Plagnieux P.* Le Chevet de Saint-Martin des Champs à Paris. Incunable de l'architecture gothique et temple de l'oraison clunisienne.//Bulletin Monumenta, 2009. 167–1. – PP. 3–39.

[112] Chronicle of Saint-Martin-des-Champs. – Режим доступу: https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2017/12/chronicles-and-cartularies-fact-and-fiction.html – Назва з екрану. – Дата звернення: 02.04.2019 р. – P. 12, 35.

[113] *Plagnieux P.* Le Chevet de Saint-Martin des Champs à Paris. Incunable de l'architecture gothique et temple de l'oraison clunisienne.//Bulletin Monumenta, 2009. 167–1. – PP. 3–39.

[114] *Zajac T.* Gloriosa Regina or "Alien Queen"? Some Reconsiderations on Anna Yaroslavna's Queenship (r. 1050–1075). University of Toronto, Centre for Medieval Studies//Royal Studies Journal. Vol. 3, no. 1, 2016. – P. 62.

тектури Парижа. Частина споруд абатства збереглася й нині використовується як приміщення Музею мистецтв і ремесел (найстаріший технічний музей Європи). Цікаво, що саме там розміщувався перший знаменитий Маятник Фуко[115].

НАЩАДКИ АННИ ТА ГЕНРІХА I: СИН ГУГО

Гуго Великий (Гугон Вермандуа, 1057–1101/1102) – наймолодший син Анни і Генріха I[116], названий на честь дідуся Генріха – першого короля Франції із династії Капетів.

Про його народження в королівській родині Анни і Генріха згадує ряд французьких середньовічних джерел[117]. Хроністи Вільгельм Тірський, Віталій Ордерік, Альберт Аахенський та інші називають його *Гуго Великий* і пов'язують це прізвисько з участю принца у Першому хрестовому поході як одного з очільників[118].



Гуго Великий. Фрагмент ілюмінованої Хроніки королів Франції Бернара Гі, 1312–1314 рр.

Історики зазначають, що Гуго допомагав старшому братові Філіпу в управлінні державою[119]. Є свідчення, що в 1085 р. він спільно з Вільгельмом Завойовником протистояв данському вторгненню до Англії[120].

В 1096 р. Гуго і Філіп почали обговорювати перспективу Хрестового походу. Оскільки король Філіп був відлучений від церкви через його другий шлюб, він не міг бути учасником кампанії. Натомість Гуго одним із перших відгукнувся на заклик Папи Римського Урбана II і став одним із керівників походу[121].

Наприкінці серпня того ж року Гуго вирушив до Італії, з наміром переправитися звідти на Балкани[122]. Під час переправи з Барі в Іллірік він потрапив у сильний шторм і втратив більшу частину своїх кораблів разом з гребцями і воїнами; лише один човен, на якому був Гуго, частково вцілів і був викинутий на берег[123].

[115] Музей мистецтв і ремесел. – Режим доступу: https://www.arts-et-metiers.net/musee/histoire-du-musee – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.04.2019 р.

[116] Guibert of Nogent, *Dei gesta per Francos*. – Turnhout, 1996. – P. 313.

[117] Hugonis Floriacensis, Liber qui Modernorum Regum Francorum continet Actus 10, Monumenta Germaniae Historica. – SS. IX, p. 389; RHC, Historiens occidentaux I, Historia Rerum in partibus transmarinis gestarum ("L'estoire de Eracles Empereur et la conqueste de la terre d'Outremer"), ("WT") – I. XVII, p. 45; Orderic Vitalis (Prévost). – Vol. III, Liber VII, I. – P. 159.

[118] Historiens occidentaux I, Historia Rerum in partibus transmarinis gestarum (L'estoire de Eracles Empereur et la conqueste de la terre d'Outremer // Recueil des historiens des croisades. I. XVII. – P. 45; Orderic Vitalis (Prévost). – Vol. III, Liber VII, I. – P. 159; Historiens occidentaux // Recueil des historiens des croisades Tome IV (Paris, 1879), Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana ("Albert of Aix (RHC)"), Liber II, Cap. VII–VIII. – P. 304–305.

[119] *Аллю Р.* Анна Ярославна – королева Франції. Торонто, 2002. – С. 91.

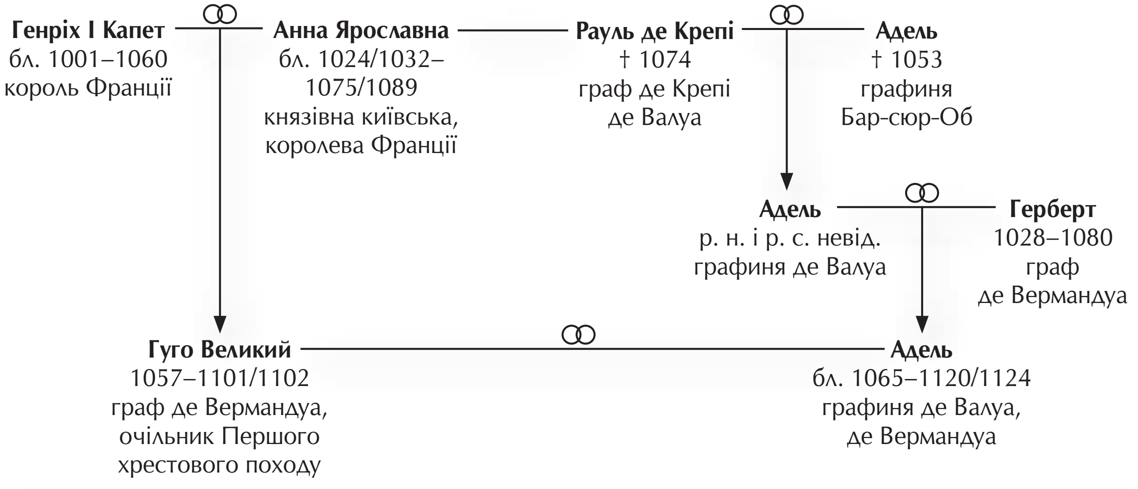
[120] *Tyerman C.* How to Plan a Crusade. Reason and Religious War in the High Middle Ages. London, 2015. – P. 134.

[121] *Flori J.* Pierre L'Ermite et la Première Croisade. Paris, 1999. – P. 232; *Runciman S.* A History of the Crusades, vol.1. New York (USA),1951. – P. 111–112.

[122] *Setton K. M.* A history of Crusades. University of Wisconsin Press (USA), 2006. – P. 266–267.

[123] *Anna Komnene*. The Alexiad. London, 2009. – P. 279; *Анна Комнина.* Алексиада. – М., 1965. – С. 279–280.

Шлюб сина Анни Ярославни з онукою Рауля де Крепі де Валуа[124]



Найбільш повним свідоцтвом про участь Гуго у Першому хрестовому поході є розповідь Анни Комнін в «Алексіаді». Авторка подає, зокрема, дещо курйозний епізод і оповідає про Гуго як гордовитого французького вельможу: «Такий собі Гуго, брат короля Франкії, який хизувався (…) своєю шляхетністю, багатством і силою, збираючись у себе на батьківщині до гробу Господнього і прагнучи завчасно забезпечити собі блискучу зустріч, звелів переказати імператорові такі безумні слова: "Знай, — сказав він, — імператор, що я цар царів і найбільший із тих, хто живе під небом. А тому, коли я прибуду, ти повинен зустріти мене з усією належною урочистістю і влаштувати мені прийняття, достойне мого походження"». Про історичну автентичність такого послання нічого не відомо. Однак далі Анна Комнін свідчить, що візантійський імператор Алексій Комнін таки «зустрів Гуго з пошаною, всіляко виражаючи йому свою прихильність, дав багато грошей і переконав стати своїм васалом», принісши відповідну присягу[125].

Німецький історик Г. Е. Майер стверджував, що Алексію Комніну пощастило, оскільки перший контингент армії хрестоносців, який прибув до Константинополя на чолі з Гуго, був дуже малим і легко контрольованим. Алексій «стримано, але вірно» обмежував свободу дій Гуго, поки він не був готовий присягнути, що всі території, які належали Візантії до турецьких завоювань, будуть відновлені[126].

[124] *Bautier, Robert-Henri* (1985). "Anne de Kiev, Reine de France, et la Politique Royale au XIe Siècle: Étude Critique de la Documentation". Revue des Études Slaves (in French). 57 (4): 539–564; *Граф де Ке де Сент-Емур.* Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа. Переклад з французької Івана Франка. – Львів: Репринтне відтворення видання Друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1909. – 1991. С.14–15; *Pascal Arnoux.* Henri Ier – Roi de France de 1031 à 1060. Histoire des Rois de France et des chefs d'état.- Paris: éditions ROCHER, 2001. P. 165.

[125] Op. cit.

[126] *Mayer H. E.* The Crusades, translated by John Gillingham. – Oxford, 1972. – P. 48.

Після того, як хрестоносці успішно перейшли через територію сельджуків і в 1098 р. захопили Антіохію, Гуго вирушив назад до Константинополя з проханням про військове підкріплення і отримав відмову від імператора. Алексій Комнін не виявив зацікавленості. Після цього Гуго повернувся до Франції.



Храм на честь св. Павла у м. Тарс (Туреччина). Сучасне фото

Вже у 1101 р. Гуго знову приєднався до хрестоносців. Невдовзі він був поранений у битві з турками на чолі з Килич Арсланом під Гераклеєю. Згодом він помер від ран у Тарсі (нині місто в Туреччині, провінція Мерсін), де й був похований у храмі Св. Павла.

Завдяки своєму шлюбу з Аделлю де Валуа і Вермандуа (бл. 1062—1122) Гуго відомий як засновник дому Вермандуа династії Капетингів. У шлюбі народилося восьмеро дітей. Прикметно, що Адель була онукою Рауля де Крепі де Валуа — другого чоловіка Анни Ярославни[127].

КОЛЕГІАТСЬКА ЦЕРКВА СЕН-КАНТЕН НА ЧЕСТЬ СВ. ПЕЗЕНИ

Є свідчення, що колегіатська церква святої Пезени у м. Сен-Кантен (сучасний департамент Ена регіону О-де-Франс) завдячує своїм заснуванням Гуго Великому[128]. Свята Пезена (Пексина), на честь якої було збудовано храм, проповідувала у VIII ст. на теренах Іспанії та Франції і була похована в містечку Торіньяк (тепер Сен-Пезен) у Пуату. Бл. 1090 р. Гуго Великий, який воював на цих землях[129],



Базиліка у м. Сен-Кантен (XII–XVI ст., Франція), збудована на місці більш древнього храму. Сучасне фото

[127] *Bautier, Robert-Henri* (1985). "Anne de Kiev, Reine de France, et la Politique Royale au XIe Siècle: Étude Critique de la Documentation". – Revue des Études Slaves (in French). **57** (4): 539–564.

[128] André-Guillaume Contant d'Orville, André René de Voyer d'Argenson de Paulmy // Mélanges tirés d'une grande bibliothèque. – Vol. 21. – P. 184–185.

[129] *Baudoin J.* Grand livre des saints. – Creer, 2005. – P. 390.

перевіз мощі святої до своїх володінь і подарував їх церкві у м. Сен-Кантен[130], що зробило храм відомим місцем паломництва.



Подорож бл. Едігни.
Ілюстрація з видання «Баварські святі»[133]

НАЩАДКИ АННИ ТА ГЕНРІХА І: ДОНЬКА ЕММА – БЛАЖЕННА ЕДІГНА

Першою хронікою, яка засвідчує народження доньки у подружжя Анни і Генріха, є хроніка Гільома Жум'єржського († після 1070) «Діяння герцогів Нормандії» (лат. *Gesta Normannorum Ducum*). Автор зазначає, що в шлюбі Генріха з дочкою короля Русі народилися сини Філіп і Гуго та одна дочка[131]. Померлого малолітнім сина Роберта хроніст не згадує, помиляється також в імені дружини Генріха, але виразно називає її дочкою руського короля[132].

Інший французький хроніст, Гуго із Флері († після 1122), – більш точний у своїх свідченнях. У праці «Діяння сучасних королів Франції» ("*Hugonis liber qui modernorum regum Francorum continet actus*") він називає руську князівну Анною і засвідчує народження в королівській родині чотирьох нащадків, вказуючи імена синів – Філіп, Гуго, Роберт, а також ім'я доньки – Емма. У латинській версії – *Philippum, Hugonem, Rotbertum, Emmamque*[134].

Ім'я «Емма» було невипадковим для французької королівської родини – так звали королеву західних франків († 934/935 р.), дружину Рауля І Бургундського[135], а також сестру († 968 р.) Гуго Великого – першого короля з династії Капетів, яка стала дружиною Ричарда І, герцога Нормандії[136].

---

[130] André-Guillaume Contant d'Orville, André René de Voyer d'Argenson de Paulmy Paulmy // Mélanges tirés d'une grande bibliothèque. – Vol. 21. – P. 184–185.

[131] The gesta Normannorum ducum of William of Jumièges, Orderic Vitalis, and Robert of Torigni. – Vol. 2: Books V–VIII, ed. E. Van Houts. – Oxford, 1992–1995. – P. 152; Histoire des ducs de Normandie par Guillaume de Jumiège// Collection des mèmoires relatifs a l'Histoire de France. – Paris, 1826. – S. 215.

[132] Histoire des ducs de Normandie par Guillaume de Jumiège//Collection des mèmoires relatifs a l'Histoire de Hugonis Floriacensis liber qui modernorum regum Francorum continet actus / ed. G. Waitz // Monumenta Germaniae Historica. – SS. Bd. 9. – Hannover, 1851. – P. 388–389.

[133] *Raderi M.* Heiliges Bayer Land // In die Deutche Sprach ubersetzt von Rassler M. Augsburg, 1714. – S. 133–136.

[134] Op. cit.

[135] *France J., Bulst N.* and *Reynolds P.* (eds. and trans.). Rodulfi Glabri Historiarum Libri Quinque, Rodulfus Glaber Opera (Oxford), 1989. – P. 15.

[136] Willelmi Gemmetencis Historiæ (Du Chesne, 1619). – Liber IV, X, XII. – P. 243–244.

Якщо правдивим є свідчення, що після 1075 р. Анна Ярославна полишила Францію для того, щоб повернутися в Русь[137], припускаємо, що Анна могла померти на шляху до Києва. Ймовірно також, що вона вирушила в дорогу до Батьківщини не сама, а з донькою, оскільки про її життя й долю у Франції також нічого не відомо. Проте близько 1074–1075 рр. з'явилася в м. Пух поблизу Мюнхена в Баварії унікальна дівчина-чужоземка. Ґрунтовна освіта й шляхетне виховання видавали її високе походження, а побожне життя книжниці, відлюдниці й молитвениці з рідкісними здібностями проповіді та зцілення свідчили про неї як високодуховну християнку. Місцеві називали її Едігною, що означає «Достойна».



Блаженна Едігна.
Розпис на стінах церкви
Св. Себастьяна і Св. Едігни
(м. Пух, Баварія, ФРН)

Перекази свідчать, що Едігна народилася в сім'ї короля Франції й отримала високу освіту при королівському дворі. У віці бл. 19 років вона покинула палац, відмовившись від примусового шлюбу[138]. За легендою, вона пішла з дому, забравши з собою дзвоник – подарунок матері. Одна з версій свідчить, що Едігна вирішила здійснити паломництво до Святої землі. Інша оповідає про намір дівчини дістатися Русі, Києва, про які так багато чула від своєї матері [139].

Легенда оповідає, що дорогою Едігні наснився сон, який став для неї віщим: Боже провидіння вказувало їй залишитися назавжди там, де вона почує одночасно крик півня і звук дзвону. Пророцтво справдилося поблизу с. Пух у Баварії, що за 30 км від сучасного міста Мюнхен (нині – ФРН).

Едігна роздала все своє майно бідним, оселилася у стовбурі старої липи й прожила в ньому, як черниця в келії, близько 35 років. Харчувалася тільки рослинною їжею, вела побожний спосіб життя. Навчала дітей читанню і письму, прилучаючи до християнських цінностей. Проповідниці відкрився цілительський дар. Багато років поспіль вона лікувала не лише місцеве населення, але й худобу; допомагала людям у подоланні хвороб і бід. Слава про цілительку Едігну ширилася по всій Баварії.

---

[137] *Mézeray F. E. de.* Histoire de France. – Volume 1. – Paris, Mathieu Guillemot, 1643. – P. 398–399.

[138] *Schlichting E.* Die Wallfahrten u. Gnadenbilder der Inkorporierten Kirchen Furstenfelds bis 1803: In Tal u. Einsamkeit 725 Jahre klr. Furstenfeld, hg. v. A. Ehrman w.a., Bol 2., 1988, S. 284–288.

[139] Per Einar Odden. Den salige Edigna av Puch (1055–1109): http://www.katolsk.no/biografier/historisk/edignpuch (Access date: 06.12.2018).



Блаженна Едігна.
Худ. А. Орльонов, 2008 р. Приватна колекція

Вона померла 26 лютого 1109 р. Ще за життя Едігни біля липи збудували храм, у вівтарі якого блаженна була згодом похована. Після смерті Едігни, за переказами, липа, в якій вона жила, почала виділяти цілющу олію, але після того як її продали за гроші, диво припинилося[140].

Свого високого походження блаженна нікому не відкривала, воно стало відоме лише після її смерті. Легенда і культ Едігни відомі за іконографією XIV–XV ст. Едігну зображають у чернечому вбранні, але в королівській короні. В руках вона тримає книгу, хрест або лілею – символ невинності, поруч зображають півня.

Вважаємо, що корона та півень як атрибути іконографічного образу Едігни також символічно вказують на походження блаженної з французького королівського роду. Півень є відомим символом Франції та французької нації. Латинське слово *gallus* означає і «*півень*», і «*житель Галлії*». Деякі древні монети містять зображення півня, а пізніше півень став емблемою племен Галлії (давня назва Франції в історичній літературі й поезії). Грецькою мовою Франція й досі звучить як Галлія (*Γαλλία*)[141]. Окрім того, в середні віки галльський півень використовувався в мистецтві як релігійний символ – знак віри і надії[142], провісник ранку, оновлення й просвітлення після темряви ночі – невігластва і гріха.

За поширеною руською традицією, хресне або чернече ім'я в княжих родинах часто (хоч і не завжди) обирали на ту ж літеру, що й світське (Володимир-Василь, Ольга-Олена...). Є свідчення, що й королева Анна за традицією отримала хресне ім'я Агнес[143]. Припускаємо, що, відмовившись від світського життя, дочка Анни відмовилася й від світського імені – так Емма стала Едігною.

Окрім того, виявлено родинну паралель в історії французької королівської династії. Слугувати прикладом чернечого життя і побожності могла для Едігни рідна сестра короля Франції Роберта I (дідуся Едігни) – свята Аурелія († 1027 р.). Вона, як свідчать джерела, також у бажанні уникнути шлюбу і присвятити своє життя Богові, втекла до Баварії й понад 50 років прожила відлюдно у монастирі св. Еммерама під Регенсбургом[144].

Перша письмова згадка про Едігну датується 1347 р. у документі з приводу загибелі імператора Священної Римської імперії Людовика IV Баварського, який помер під час полювання в лісах містечка Пух[145].

Одне із важливих писемних свідоцтв про блаженну Едігну належить німецькому історику Йоганну Авентину (1477–1534), автору «Баварської

[140] *Raderi M.* Heiliges Bayer Land. // In die Deutche Sprach ubersetzt von Rassler M. Augsburg, 1714. – S. 136; Dunbar A. Edigna von Puch. //A Dictionary of Saintly Women. – Vol. 1. London, 1904. – P. 251.

[141] Офіційний сайт Посольства Французької Республіки у Греції: https://gr.ambafrance.org

[142] Офіційний урядовий портал Франції: http://archives.gouvernement.fr/villepin/en/acteurs/symbols_of_the_republic_185/the_gallic_rooster_50226.html.

[143] *Аллю Р.* Анна Ярославна – королева Франції. – Торонто,2002. – С. 107.

[144] *Sauser E.* Aurelia. // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL). – Band 21, Bautz, Nordhausen, 2003. – S. 43–44.

[145] Edigna von Puch. Ökumenisches Heiligenlexikon: https://www.heiligenlexikon.de/BiographienE/Edigna_von_Puch.htm (Access date: 24.02.2018).



Вітраж із собору Пресвятої Богородиці (нім. Frauenkirche) у м. Мюнхен (ФРН) із зображенням святої Едігни (в центрі). Фото Н. Куковальської. 2019 р.

хроніки»[146]. Легенду про святу Едігну переповідає і німецький письменник Метью Радері у своїй праці «Баварські святі» (1624 р.)[147]. Твір було перекладено німецькою мовою Максиміліаном Расслером і видано в 1714 р. Відомості про Едігну містить другий том видання[148]. Автор вказує на походження блаженної Едігни в родині французького короля, однак подає дві альтернативні версії батьківства: припускає, що це міг бути Генріх I († 1060) — чоловік Анни, або Філіп I (1052—1108) — син Анни Ярославни. Автор Словника «Святі жінки» А. Дюнбар називає серед згаданих ймовірних батьків Едігни навіть Гуго Капета († 996)[149]. На нашу думку, найбільш хронологічно обґрунтованою є версія її народження в родині Анни і Генріха I.

У церкві містечка Пух дослідник Метью Радері особисто знайшов меморіальну дошку, присвячену Едігні, на якій було вказано: «Блаженна діва Едігна, француженка, що походить від короля Франції...»[150].

У кінці XVI ст. мощі Едігни були підняті із поховання для поклоніння. Радері описує численні чудесні випадки зцілень біля них впродовж 1590—1616 рр. Є свідчення, що молитви до блаженної допомагали віднайти загублені чи викрадені речі[151]. Паломництва до мощей св. Едігни були особливо активними на зламі середньовіччя і нового часу (XVI ст.) та у XVII ст.

У 1661 р. вдова курфюрста Баварії Максиміліана I, ерцгерцогиня Марія Анна Австрійська († 1665), подарувала коштовний саркофаг для мощей св. Едігни[152]. Ще її попередниця — перша дружина Максиміліана, Єлизавета Рената Лотарінгська, здійснила такий же жест під час паломництва до

[146] *Johannes Turmain*, gen. Aventinus. Annales Ducum Boiariae. – Bd. 1. München, 1882. – S. 456.
[147] *Raderi M.* Bavaria Sancta. Vol. 2. München 1624. S. 237–240. Цифрова бібліотека Німеччини: https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/OB6TWHLIH3ALZKRTOCLHTOE54NC3OQ5F (Access date: 14.01.2019).
[148] *Raderi M.* Heiliges Bayer Land. // In die Deutche Sprach ubersetzt von Rassler M. – Augsburg. 1714, S. 133–136.
[149] *Dunbar A.* Edigna von Puch. //A Dictionary of Saintly Women. – Vol. 1. – London, 1904. – P. 251.
[150] *Rader M.* Bavaria Sancta. – Vol. 2. München, 1624. – S. 239. Цифрова бібліотека Німеччини: https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/OB6TWHLIH3ALZKRTOCLHTOE54NC3OQ5F (Access date: 14.01.2019).
[151] *Johannes Turmain*, gen. Aventinus. Annales Ducum Boiariae. – Bd. 1. –München, 1882. – S. 456.
[152] *Trinkl S.* Das Zisterzienserkloster Fürstenfeld under Abt Balduin Helm 1690–1705. – Munchen, 2015. – S. 349.

мощей св. Едігни в 1600 р., однак подарунок було вкрадено при шведському вторгненні 1632 р.[153]

У 1600 р. римо-католицька церква проголосила Едігну блаженною. Пам'ять святої звершується 26 лютого.

1959 р. в м. Пух створено Товариство св. Едігни[154]. З того часу кожні десять років проводять великі святкування, присвячені блаженній, де силами громади готують театральні постановки з її життя. Ім'я святої стало найбільш улюбленим серед жіночих імен жителів містечка — впродовж тисячі років ним називають баварці своїх доньок.

Головним місцем поклоніння залишається церква св. Себастьяна в м. Пух. Лівий приділ храму присвячено блаженній Едігні. Картини на стінах і стелі церкви зображають сцени з життя Едігни. У 1988 р. українська церковна громада з Баварії розмістила у церкві новітнє зображення Едігни з написом українською та німецькою мовами, який стверджує походження блаженної Едігни з роду Володимира Великого:

«*Блаженна Едігно, правнучко святого Володимира, дочко Анни Ярославни, молися за всіх нас і наш нарід. У тисячоліття хрещення України, Пух, 6-го липня 1988 року. Українська молодь у діаспорі*».

БЛИЗЬКІ Й ДАЛЕКІ НАЩАДКИ АННИ ЯРОСЛАВНИ

Серед онуків Анни Ярославни багато видатних чоловічих і жіночих імен: король Франції Людовик VI (1081—1137), принцеса Антіохійська Констанс (1078—1126), княгиня Тріполі і Тіверіади, принцеса Антіохії Сессіль (1097) та ін. По лінії сина Філіпа Анна Ярославна стала предком ряду поколінь королів, які правили Францією впродовж багатьох століть.

По лінії сина Гуго, графа Вермандуа, Анна є далеким предком сучасних правителів Великої Британії. Так, одна з дочок Гуго Великого — Єлизавета Вермандуа (бл. 1085—1131), була видана заміж за Вільяма де Варрена, графа Суррею († 1138). Донька, народжена в цьому шлюбі — Ада де Варрен (бл. 1120—1178)[155], стала дружиною графа Гантінґтона і Нортумбрії Генріха (бл. 1114—1152), сина і спадкоємця короля Шотландії Давида I (бл. 1082—1153)[156]. Цікаво, що Давид був нащадком (онуком) ще однієї київської князівни — Агати (Агафії), за нашою версією — дочки Бориса Володимировича, одного із перших київських святих князів-страстотерпців[157].

[153] *Klemenz B.* Das Zisterzienserkloster Fürstenfeld zur Zeit von Abt Martin Dallmayr (1640–1690) Sondereinband, 1. Januar 1997. – 49 s. – S. 185.
[154] Der Edigna-Verein: http://www.edigna-puch.de (Access date: 19.01.2019).
[155] *Oram R.* Domination and Lordship, Scotland 1070–1230. The New Edinburgh History of Scotland. – Volume 3. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011. – Pp. 430.
[156] *Stevenson, J.* (trans.). A Medieval Chronicle of Scotland: The Chronicle of Melrose, 1139. – Llanerch Press reprint GB), 1991. – P. 12.
[157] *Yasynetska O.* Poland-Ukraine: A Thousand Years of Reciprocity. The Kyivan Princess Dobroniega-Maria, Wife of Kazimierz the Restorer: A New Hypothesis of Her Pedigree // Studia Lednickie. – Vol. XVII. Dziekanowice (Poland), 2018. – S. 17.

Близькі і далекі нащадки Анни Ярославни та Агати Київської

NN
болгарська царівна

Володимир Великий
950-ті – 1015
великий князь київський

Рогніда-Горислава
960-ті – 1000
князівна полоцька

Борис
р. н. невід. – 1015/1017
князь волинський (?), ростовський

Ярослав Мудрий
бл. 978/983–1054
великий князь київський

Агата (Агафія)
† після 1057
князівна київська, дружина спадкоємця престолу Англії

Анна Ярославна
бл. 1024/1032–1075/1089
князівна київська, королева Франції

Маргарита Шотландська
† 1093
королева Шотландії

Гуго Великий
1057–1101/1102
граф де Вермандуа, очільник Першого хрестового походу

Давид I
бл. 1084–1153
король Шотландії

Єлизавета
бл. 1085–1131
графиня де Вермандуа

Генріх Шотландський
бл. 1114–1152
ярл Гантінгтона

Ада де Варен
бл. 1120–1178
графиня де Вермандуа

Давид Шотландський
бл. 1144–1219
ярл Гантінгтона

Ізабелла
1199–1251
графиня Гантінгтонська

Роберт Брюс
бл. 1215–1295
5-й лорд Аннандейлу

Роберт Брюс
1243–1304
граф Каррику, 6-й лорд Аннандейлу

Роберт I
1274–1329
король Шотландії, засновник династії Брюсів

Маргарита (Марджорі) Брюс
1296/7–1316
принцеса Шотландії

Роберт II
1316–1390
король Шотландії, засновник династії Стюартів

Роберт III
1337–1406
король Шотландії

Яків I
1394–1437
король Шотландії

Яків II
1430–1460
король Шотландії

Яків III
1451–1488
король Шотландії

Яків IV
1473–1513
король Шотландії

Яків V
1512–1542
король Шотландії

Марія Стюарт
1542–1587
королева Шотландії

Яків VI
1566–1625
король Шотландії

Єлизавета Стюарт
1596–1662
королева Чехії

Софія Ганноверська
1630–1714
перша курфюрстина Брауншвейг-Люнебурга

Георг I
1660–1727
король Великої Британії

Близькі і далекі нащадки Анни Ярославни та Агати Київської[158]

Георг II
1683–1760
король Великої Британії

Фредерік
1707–1751
принц Уельський

Георг III
1738–1820
король Великої Британії

Едвард Кетський
1767–1820
принц Август, герцог Кентський і Стратернський, граф Дублінський

Вікторія
1819–1901
королева Великої Британії, імператриця Індії

Едвард VII
1841–1910
король Великої Британії та Домініонів, імператор Індії

Георг V
1865–1936
король Великої Британії та Домініонів, імператор Індії

Георг VI
1895–1952
король Великої Британії та Домініонів, імператор Індії

Єлизавета II
1926 р. н.
королева Великої Британії

Ада де Варен і Генріх Шотландський стали батьками сімох дітей, зокрема двох наступних королів Шотландії — Малкольма IV (1141—1165) і Вільяма I Лева (бл. 1142—1214). А по лінії їхнього сина Давида Шотландського (бл. 1144—1219), графа Гантінґтона, можна прослідкувати безперервну лі-

[158] *Yasynetska O.* Poland-Ukraine: A Thousand Years of Reciprocity. The Kyivan Princess Dobroniega-Maria, Wife of Kazimierz the Restorer: A New Hypothesis of Her Pedigree // Studia Lednickie. Vol. XVII. Dziekanowice (Poland). 2018. S. 11–27; *Ясинецька О.* Шлюб Казимира І Відновителя та Доброніги-Марії в контексті династичних взаємин Польщі та України XI–XII ст. // Славістична збірка. Вип. IV. К., 2018. С. 145–167; *Ясинецька О.* До питання про особливості родоводу давньоруської князівни Марії-Добронеги, дружини правителя Польщі (з 1038/1043–1058 рр.) // Краєзнавство. 2016. № 1–2. – С. 175–193; *Duncan A. A.* M. Scotland: Making of the Kingdom // The Scottish Historical Review.Oct. 1976. Vol. 55, No. 160, Part 2. P. 195–197; *Мак-Кензи А.* Рождение Шотландии / Перевод, научная ред., вступит. статья С. В. Иванова. СПб.: Евразия, 2003. 336 с.; *Anderson O.* Early Sources of Scottish History, A. D. 500 to 1286 // General Books LLC, 2010. Vol. 1. P. 395; *Barrow G. W.* S. David I of Scotland: The Balance of New and Old // Scotland and its Neighbours in the Middle Ages. London: Bloomsbury, 1992. P. 9–11; *Bawcutt P. J.* and *Williams J. H.* A Companion to Medieval Scottish Poetry.Woodbridge: Brewer, 2006. P. 21; *Davies R. R.* The First English Empire: Power and Identities in the British Isles, 1093–1343. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 64; *Davies G.* The Early Stuarts, Oxford: Clarendon Press, 1937. 492 p.; *Grant A., Stringer K. J.* Uniting the Kingdom?: The Making of British History. London: Routledge, 1995.P. 101; *Hudson B. T.* Kings of Celtic Scotland.Westport: Greenhill, 1994. P. 95–96; *Lynch M.* Scotland: A New History. London: Random House, 2011. P. 80; *Mackie J. D., Lenman B., Parker G.* A History of Scotland London: Penguin, 1991. P. 200–206; *Mac Quarrie A.* Medieval Scotland: Kinship and Nation.Thrupp: Sutton, 2004. P. 153; *Menzies G.* The Scottish Nation.Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002. P. 179; *Mitchison R. A.* History of Scotland.London: Routledge, 3rd ed., 2002. P. 314; *Smith D. L.* A History of the Modern British Isles, 1603–1707: The Double Crown. Wiley-Blackwell, 1998. Ch. 2; *Thomson W. P. L.* The New History of Orkney.Edinburgh: Birlinn, 2008. P. 204; *Wormald J.* Court, Kirk and Community: Scotland, 1470–1625. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991. P. 5.

нію нащадків, серед яких — правителі Шотландії, Англії та Великої Британії, включно з сучасною королевою Єлизаветою II та її новонародженими правнуками.

Так, родове древо великих князів і князівен київських сягнуло своїм віттям далеких обширів — країв і часових просторів, поєднавши Русь-Україну культурно й генетично з усім європейським світом.

Пам'ятки культурної спадщини, пов'язані з Анною Ярославною і членами її родини, слугують матеріальним втіленням їх активної культурної та державної діяльності і є яскравим свідченням тисячолітньої спільності україно-європейської історії та культури. Недаремно в одному з публічних виступів колишній Президент Франції Жак Ширак сказав: «У XI столітті королева Франції Анна Київська, дочка Ярослава Мудрого, першою запровадила у свідомість французів докази такої досконалої української культури»[159].

Гени і дух Анни Ярославни розповсюдилися по всьому світу, влившись в русло європейського родоводу, створивши єдине коло кровообігу Києва і Парижа, Києва і Единбурга, Києва і Лондона... Коло нерозривне, самобутнє і дотеперішнє...

[159] Discours de Monsieur Jacques Chirac Président de la République Française à l'Université d'État Chevtchenko, Kyiv. – Jeudi, 3 septembre 1998 // L'Ukraine (Paris). – 1998. – № 251–252. – P. 55–66.



Пам'ятник Анні Ярославні в Санлісі, монастир св. Вікентія «Анна Київська, королева Франції» (відкрито у XVII ст.)

Відомості про авторів

Гнатенко Людмила — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)

Корнієнко Вячеслав — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ, Україна)

Луняк Євген — доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (м. Ніжин, Україна)

Мойсієнко Віктор — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Житомирського державного університету ім. Івана Франка (м. Житомир, Україна)

Нікітенко Надія — доктор історичних наук, професор, завідувач науково-дослідного відділу «Інститут "Свята Софія"» Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ, Україна)

Яницька Поліна — мистецтвознавець (м. Київ, Україна)

Ясинецька Олена — кандидат історичних наук, завідувач сектору міжнародного співробітництва Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ, Україна)

Зміст

РЕЙМСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ

Видання факсимільного типу. Дослідження
У двох томах

Том 2
Дослідження

Фотокопії оригіналу з фондів історичної спадщини Бібліотеки Карнегі міста Реймс
Додрукарські роботи — ТОВ «Видавництво «Горобець», директор *Ганна Горобець*
Друк і післядрукарські роботи — ПП «Майстер книг», директор *Павло Сачек*
Надруковано на папері Mondi Pergraphica 120 г/м² (Австрія)

Упорядник *Вячеслав Корнієнко*
Художнє оформлення *Володимир Клейменов*
Редактори *Анатолій Лясковський, Ольга Клейменова*
Обробка фотокопій *Ганна Мотренко*
Верстка, підготовка оригінал-макета *Володимир Гурович*

Видання підготовлено за підтримки Українського культурного фонду.
Позиція Українського культурного фонду може не співпадати з думкою авторів.

Підписано до друку 07.10.2019
Формат 70х100 1/16. Умов. др. арк. 9,5

ТОВ «Видавництво «Горобець»
Вул. Сергія Єсеніна, 24, м. Київ, 03170
Свідоцтво ДК № 2852 від 16.05.2007 р.
www.gorobets.in.ua